

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEFSİR BİLİM DALI

**ÖZBEK MÜFESSİR MUHAMMED SÂDİK MUHAMMED
YÛSUF'UN TEFSİR-İ HİLÂL ADLI ESERİNDE KUR'ÂN'I
YORUMLAMA YÖNTEMİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Abdukhafiz ABDURAIMOV

BURSA – 2018

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEFSİR BİLİM DALI

**ÖZBEK MÜFESSİR MUHAMMED SÂDİK MUHAMMED
YÛSUF'UN TEFSİR-İ HİLÂL ADLI ESERİNDE KUR'ÂN'I
YORUMLAMA YÖNTEMİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Abdukhafiz ABDURAIMOV

Danışman:

Prof. Dr. Celil KİRAZ

BURSA – 2018

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, **Tefsir** Bilim Dalı'nda
701423089 numaralı Abdulkhafız ABDURAIMOV ın hazırladığı "ÖZBEK
MÜFESSİR MUHAMMED SÂDİK MUHAMMED YUSUF'UN TEFSİR-İ HİLÂL
ADLI ESERİNDE KUR'ÂN'I YORUMLAMA YÖNTEMİ" konulu Yüksek Lisans
Yeterlik Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 09.08.2018 günü 11:00-12 saatleri arasında
yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının
başarılı (başarılı/başarısız) olduğuna
oybirliği (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav
Komisyonu Başkanı)

İmza

Prof. Dr. Celil KİRAZ

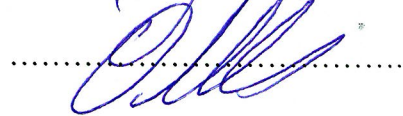

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

İmza

Prof. Dr. Ömer ÇELİK
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Üye

Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

İmza

Dr. Öğr. Üyesi Ömer Faruk BİLGİN

09./08/ 2018

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 27/07/2018

Tez Başlığı / Konusu: ÖZBEK MÜFESSİR MUHAMMED SÂDİK MUHAMMED YÛSUF'UN TEFSİR-İ HİLÂL ADLI ESERİNDE KUR'ÂN'I YORUMLAMA YÖNTEMİ

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 183 sayfalık kısmına ilişkin, 27/07/2018 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 8 'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç
- 3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

27/07/2018

Adı Soyadı: Abdulkhafiz ABDURAIMOV
Öğrenci No: 701423089
Anabilim Dalı: Temel İslam Bilimleri
Programı: Yüksek Lisans
Statüsü: Y.Lisans ☒ Doktora

Prof. Dr. Celil KİRAZ

27/07/2018

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans/ Doktora tezi olarak sunduğum “**ÖZBEK MÜFESSİR MUHAMMED SÂDİK MUHAMMED YUSUF’UN TEFSİR-İ HİLÂL ADLI ESERİNDE KUR’ÂN’I YORUMLAMA YÖNTEMİ**” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve imza

14.08.2018

Adı Soyadı : Abdulkhafiz ABDURAIMOV
Öğrenci No : 701423089
Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Programı : Tefsir
Statüsü : ☒Yüksek Lisans ☐Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Abdulkhafız ABDURAİMOV
Üniversite	: Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı	: Tefsir
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: xii+ 190
Mezuniyet Tarihi	: .../.../2018
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Celil KİRAZ

ÖZBEK MÜFESSİR MUHAMMED SÂDİK MUHAMMED YUSUF'UN TEFSİR-İ HİLÂL ADLI ESERİNDE KUR'ÂN'I YORUMLAMA YÖNTEMİ

Tez iki bölümden oluşmaktadır: ilk bölüm üç alt başlıktan oluşmaktadır. İlk olarak 1952'de Özbekistan'ın Andican ilinde doğan Muhammed Sâdık'ın ailesi, nesebi ve doğumundan kısaca bahsedilmektedir. Daha sonra detaylı olarak Sovyetler Birliği döneminde Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Müftüsü, Halk milletvekili, Taşkent İslam Enstitüsü müdürü ve bağımsızlıktan sonraki Özbekistan'ın ilk müftüsü olan Muhammed Sâdık'ın hayatı, yaşadığı siyasi, sosyal ve ilmi muhit hakkında bilgi verilmektedir. Müellifin eğitimi, hocaları, talebeleri, başarı belgeleri, mezhebi ve kişiliği ile ilgili net bilgi verilmektedir. Ayrıca bu bilgiler müellifin ailesi ve talebelerinden bazı kişilerle yapılan mülakatla daha da zenginleştirilmiştir. Sonunda da onun İslam adına yaptığı büyük hizmetlerden ve bıraktığı ilmi mirastan söz edilmektedir.

Müellifin *Tefsîr-i Hilâl* adlı eseri, günümüz Özbekçe'siyle yazılan ilk tefsirdir. Çalışmanın ikinci bölümünde de söz konusu eser tanıtılmakta, onun muhtevası ve müfessirin âyetleri yorumlama yöntemi beş alt başlık altında incelenmektedir. İlk alt başlıkta eserin kısaca yazılma hikâyesi anlatılmakta, sonraki başlıklarda eserde kullandığı kaynaklar tespit edilmekte, eserin rivâyet ve dirâyet tefsirleriyle olan ilişkisi irdelenmektedir. Ayrıca eser Kur'ân İlimleri açısından da incelenmektedir. Bunlara ek olarak da müellifin ve eseri *Tefsîr-i Hilâl*'in ilk elyazmasının fotoğrafları sunulmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf, Tefsîr-i Hilâl, Kur'ân, Tefsir, Özbek Müfessir.

ABSTRACT

Name and Surname : Abdukhafiz ABDURAĖMOV
University : Uludağ University
Institution : Institute of Social Sciences
Field : Basic Islamic Sciences
Branch : Tefsir
Degree Awarded : Master's Thesis
Page Number : xii+ 190
Degree Date : .../ .../ 2018
Supervisor : Prof. Dr. Celil KĖRAZ

THE UZBEK EXEGETE, MUHAMMAD SADIK MUHAMMED YUSUF'S METHOD IN INTERPRETATION OF THE QUR'AN IN HIS BOOK TAFSEER-E HELAAL

This thesis contains two chapters. The first consists of three subheads. Firstly, we've written about the family and ancestors of Muhammed Sadik who was born in 1952 in the Andican region of Uzbekistan. Later on, we've tried to give more information about the life, socio-political and scientific experience of Muhammed Sadik who was the mufti of the Muslims of Central Asia and Kazakhstan, deputy of the people and director of the Taskent Islam Institution during the period of the Soviet Union. Moreover he was the first mufti of Uzbekistan after its independence. We have also given information about the author's education, professors, his students, success certificates, his personality and his maz'hab. Moreover, we enriched this information with some of his family and students' interviews. Yet, we have mentioned his valuable service for the sake of Islam and the knowledge that he left as a precious heritage.

Author's work *Tafseer-e Helaal*, is the first tafsir in the Uzbek language nowadays. In the second chapter's five subheads it was tried to examine the presentation of the author's work, its content, and his method of Quranic explanation. In the first subhead, it was tried to explain the work's writing process whereas in the other it was tried to identify the works' sources and to examine its connection with the Rivayah and Dirayah tafsir. Moreover the work is examined in the aspect of the Quranic sciences. In addition, we have presented some of the author's and his works' manuscript's pictures.

Key words: Muhammed Sadik Muhammed Yusuf, Tafseer-e Helaal, Quran, Tafsir, Uzbek mufassir.

ÖNSÖZ

İslâm evrensel bir din olarak farklı bölgelere yayılmış, önce Allah'ın himayesiyle, sonra da farklı dil ve kültüre mensup insanların gösterdiği fedakârlıklarla günümüze kadar ulaşmıştır. Hepimize malum olduğu üzere İslam'ın en temel kaynağı olan, tarih boyunca bir harfi bile değişmeyen ve değişmeyecek olan Yüce Allah'ın insanlara gönderdiği Kur'an-ı Kerim üzerinde zamanın, bölge ve insanların talebine veyahut onların durumuna göre çok sayıda tefsirler yazılmış ve yazılmaktadır. Bu mukaddes yolun yolcularından biri de hiç şüphesiz Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf'tur. Muhammed Sâdık kendi çalışmaları, gayreti ve yaptığı büyük hizmetlerle bunu ispat etmiştir.

Sovyet Birliği döneminde Kur'an ile ilgili bir eser yazmak şöyle dursun, din üzerinde kimse konuşamıyordu. Bu yüzden de Sovyetler Birliği hâkimiyeti süresince, Kur'an'ın tamamını kapsayan hiçbir Özbekçe tefsir yazılmamıştı. Sovyetler Birliği dağılana kadar Müslümanlar karanlık içindeydiler. Özbekistan bağımsızlığını kazandıktan sonra ise hürriyetlerine kavuşan Özbek Müslümanları dindeki manevi susuzluklarını gidermeye çalıştılar. Muhammed Sâdık da tam bu dönemde söz konusu tefsiri yazmaya başlamıştı. Senelerdir manevi karanlıkta hayat süren Müslümanları aydınlığa çıkarmak ve manevi susuzluklarını kandırmak ümidiyle yazdığı tefsire *Tefsîr-i Hilâl* adını vermiştir.

Orta Asya'da söz konusu âlimin eserlerine olan ilgi gittikçe artmakta ve onlara daha çok ihtiyaç duyulmaktadır. Yazılan tüm eserleri, Özbekçe dini eserler arasında en sağlam kaynak olarak bilinmektedir. Onun ana eseri *Tefsîr-i Hilâl* ise günümüz Özbekçe'siyle yazılan ilk tefsirdir. Özbek dilinde halen de yazılıp tamamlanan ve onu geçen başka bir tefsir bulunmamaktadır.

Muhammed Sâdık ve onun eserleri Orta Asya'da çok meşhur ve itibar gördüğünden dolayı benim de onun eserlerine olan sevgim büyüktü. Bu yüzden de çalışmamda onun tefsirini araştırmak isteyip, danışman hocam Prof. Dr. Celil KİRAZ'a söylediğimde o da destek verip, bu çalışmanın benim için daha faydalı olabileceğini belirtip memnuniyetle kabul etti. "Özbek Müfessir Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf'un Tefsîr-i Hilâl Adlı Eserinde Kur'an'ı Yorumlama Yöntemi" adlı bu araştırmanın kusursuz bir çalışma olduğunu iddia etmiyorum. Ancak, Tez konusunun belirlenmesi başta olmak üzere çalışmanın ortaya çıkmasına kadar her türlü destek ve katkılarından dolayı kıymetli danışmanım Prof. Dr. Celil KİRAZ hocama sonsuz şükranlarımı sunarım. Çalışmayı okuyup kendilerinin değerli fikir ve tavsiyelerini beyan eden, bizzat savunmada iştirak eden değerli jüri üyeleri Prof. Dr. Ömer ÇELİK ve Dr. Öğr. Üyesi Ömer Faruk BİLGİN hocalarıma da teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Bu tezin bazı bölümlerini okuyup tashihlerde bulunan arkadaşlara ve her daim pozitif enerjisiyle moral ve tavsiyelerde bulunan Buzurmankul Sarbagyshov ve Kursanbek Duishonkul Uulu'na teşekkürlerimi bir borç bilirim. Ayrıca bu çalışma sürecinde yardımlarını esirgemeyen hocalarım Prof. Dr. Ahmet ÖZEL, Odil Hamidov, müellifin oğlu İsmail Muhammed Yûsuf, müellifin kızı Adinahan Muhammed Yûsuf ve Hilâl-Neşir yayınevi üyelerine çok teşekkür ederim. Umarız ki bu çalışma ilim ve akademi dünyasına faydalı olur.

Abdukhafiz Abduraimov

Bursa 2018

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iii
YEMİN METNİ	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xii

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ VE HEDEFİ	1
B. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI	2

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED SÂDİK MUHAMMED YÛSUF'UN HAYATI, İLMÎ ŞAHSİYETİ, HİZMETLERİ VE ESERLERİ

1. HAYATI VE İLMÎ ŞAHSİYETİ	4
1.1. İsmi, Nesebi, Doğum Yeri ve Yılı, Ailesi.....	4
1.2. Yetiştigi Muhit; Siyasî, Sosyal ve İlmî Durum	12
1.3. Tahsili	17
1.4. Hocaları.....	23
1.5. Talebeleri	24
1.6. İcazetleri, Diplomaları, Başarı Belgeleri ve Üye Olduğu Kurumlar	25
1.6.1. İcazetleri.....	25
1.6.2. Diploma ve Başarı Belgeleri	26
1.6.3. Üye Olduğu Kurumlar.....	26
1.7. Vefatı	27
1.8. Mezhebi, Tarikatı, Kişiliği ve Şiârı	28
2. HİZMETLERİ	29
3. ESERLERİ	38
3.1. Basılmış Eserleri	39
3.2. Görsel Kayıtlı Vaazları	45

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED SÂDİK MUHAMMED YUSUF'UN TEFSİR-İ HİLÂL ADLI ESERİNİN RİVÂYET, DİRÂYET VE KUR'ÂN İLİMLERİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

1. TEFSİR-İ HİLÂL ESERİNİN YAZILMASI.....	47
2. TEFSİR-İ HİLÂL ESERİNDE KULLANILAN KAYNAKLAR	50
2.1. Tefsir Kaynakları	50
2.2. Hadis Kaynakları	57
2.3. Fıkıh Kaynakları	60
2.4. Kelâm Kaynakları	62
3. TEFSİR-İ HİLÂL ESERİNİN RİVÂYET TEFSİRİ AÇISINDAN İNCELENMESİ	64
3.1. Kur'ân'ı Kur'ân ile Tefsiri.....	64
3.2. Kur'ân'ı Sünnet ile Tefsiri.....	68
3.2.1. Peygamberimiz (s.a.v)'in Âyeti Okuyarak Tefsir Etmesi.....	70
3.2.2. Peygamberimiz (s.a.v)'in Sahâbîlere Soru Sorarak Tefsir Etmesi.....	71
3.2.3. Peygamberimiz (s.a.v)'in Sahâbîlerin Soruları Üzerine Tefsir Etmesi.....	72
3.2.4. Müfessirin Âyeti Hadis ile Tefsiri.....	74
3.3. Kur'ân'ı Sahâbe Kavli ile Tefsiri	77
3.4. Kur'ân'ı Tâbiûn Kavli ile Tefsiri.....	82
3.5. İsrâiliyât Karşısındaki Tutumu	85
4. TEFSİR-İ HİLÂL ESERİNİN DİRÂYET TEFSİRİ AÇISINDAN İNCELENMESİ	87
4.1. Fıkıh.....	88
4.1.1. Namaz	90
4.1.2. Cuma Namazı.....	91
4.1.3. Tilâvet Secdesi	92
4.1.4. Zinanın Cezası.....	92
4.1.5. Hırsızlığın Cezası	94
4.1.6. Erkek ve Kadın Arasındaki Mahremiyet	94
4.1.7. Genel Bazı Hükümler.....	96
4.2. Kelâm.....	97
4.2.1. İman	98
4.2.2. Allah'ın İsim ve Sıfatları.....	98
4.2.3. Arş	99
4.2.4. Gayb	100
4.2.5. Melekler	101
4.2.6. Ahiret	102

4.3. Ahlâk.....	103
4.4. Dinler Tarihi	109
4.5. Câhiliye ve İslam Tarihi (Siyer)	113
4.5.1. Âyet Yorumlarında	114
4.5.2. Sûrelerin Giriş ve Son Kısımında	118
4.5.3. Esbâb-ı Nüzul'de.....	119
5. TEFSİR-İ HİLÂL ESERİNİN KUR'ÂN İLİMLERİ AÇISINDAN İNCELENMESİ	119
5.1. Esbâb-ı Nüzûl	122
5.1.1. Hz. Peygamber'e Soru Sorulmasıyla Vâki Olan Nüzûl Sebepleri.....	123
5.1.2. Âyetin Nüzûlüne Sebep Olan Şahısları Zikretmesi	124
5.1.3. Âyetin Nüzûlüne Sebep Olan Kabile ve Kavimleri Zikretmesi.....	125
5.1.4. Âyetin Nüzûlüne Sebep Olan Olayı Zikretmesi	126
5.1.5. Birkaç Sebep Üzerine Bir Âyetin İnmesi.....	126
5.2. Mekkî ve Medenî	127
5.2.1. Mekkî ve Medenî Sûre ve Âyetlerin Özellikleri	128
5.2.2. Sûre veya Âyetlerin Mekkî veya Medenî Döneme Ait Olduğuna Dair Görüşler.....	129
5.2.2.1. Medenî Olduğunda İttifak Edilen Sûreler	129
5.2.2.2. Mekkî Olduğunda İttifak Edilen Sûreler	131
5.2.2.3. Bazı Âyetleri Mekkî, Bazı Âyetleri Medenî Sûreler	132
5.2.2.4. Mekkî veya Medenî Olduğunda İhtilaf Edilen Sûreler	132
5.3. Muhkem ve Müteşâbih	133
5.3.1. Lâfız Açısından Müteşâbih Olanlar	134
5.3.2. Mânâ Açısından Müteşâbih Olanlar.....	135
5.3.3. Hem Lâfız Hem Mânâ Açısından Müteşâbih Olanlar	135
5.4. İ'câzu'l-Kur'ân	136
5.4.1. Kur'ân'ın Araplara Meydan Okuması	137
5.4.2. Kur'ân'ın Dil ve Üslûb Yönünden İ'câzı.....	138
5.4.3. Kur'ân'ın İlmî Yönden İ'câzı.....	139
5.5. Fezâilü'l-Kur'ân	140
5.5.1. Sûrelerin Faziletine Dair Rivâyetler.....	140
5.5.2. Âyetlerin Faziletine Dair Rivâyetler	142
5.6. Nüzûlü'l-Kur'ân	143
5.6.1. Vahiy	143
5.6.2. Nüzûlü'l-Kur'ân'ın Başlaması ve Kur'ân'ın Toplanması.....	144
5.7. Kısasu'l-Kur'ân	145
5.8. Nesh	148
5.9. Mübhemâtü'l-Kur'ân	150

5.10. Hurûf-i Mukattaa	152
5.11. Münâsebâtü'l-Kur'ân.....	153
5.12. Aksâmu'l-Kur'ân.....	154
5.13. Tekrâru'l-Kur'ân.....	155
5.14. Kur'ân'ın İsimleri	157
5.15. Sûrelerin İsimleri	158
SONUÇ.....	160
EKLER.....	163
EK 1: MUHAMMED SÂDİK'IN OĞLU VE KIZIYLA GÖRÜŞME	163
1. Muhammed Sâdık'ın Oğlu İsmail Muhammed Yûsuf'la Görüşme.....	163
2. Muhammed Sâdık'ın Kızı Adinahan Muhammed Yûsuf'la Görüşme	175
EK.2 MUHAMMED SÂDİK MUHAMMED YÛSUF'UN FOTOĞRAFLARI	179
KAYNAKLAR	184
ÖZGEÇMİŞ.....	189

KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik bilgi
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.r.	Adı geçen röportaj
a.s.	Aleyhisselâm
a.yer.	Adı geçen yer
B.	Baskı
b.	Bin, ibn
bkz.	Bakınız
bnt.	Binti
C.	Cilt
çev.	Çeviren
DİA.	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	Editör
Er.t.	Erişim tarihi
H.z.	Hazreti
ö.	Ölüm tarihi
r.a.	Radıyallâhü anhu/anha
S.	Sayı
s.	sayfa
s.a.v.	Sallallahü Aleyhi ve Sellem
sdl.	Sadeleştiren
ss.	Sayfalar Arası
SSCB.	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
thk.	Tahkik eden
t.y.	Tarih yok
h.	Hicri
Özb.	Özbekçe
v.b.	Ve başkaları

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ VE HEDEFİ

Çeşitli bölgelerde yaşayan diğer Müslümanlar gibi, İslamî bilimlerin altın çağına ulaşan Orta Asya bölgesinde yaşayan Müslümanlar da tarih boyunca İslam düşmanlarının hedefinde olmuştur. Tarihte bu bölge İslam'ın ana kaynakları olan *Sahîhü'l-Buhârî*'yi yazan Buhârî'leri, Tirmîzî'leri, dirâyet tefsirinin temelini oluşturan eserleri kaleme alan Mâtürîdî, Nesefî, Zemahşerî'leri, İslam felsefesinin oluşumuna büyük katkılarda bulunan Fârâbî, İbn Sînâ, Bîrûnî'leri çıkarmıştır. Ama sonradan günümüze kadar bu bölge çetin sınavları başından geçirmiştir. Özellikle son yüzyıllarda Çarlık Rusya'nın, sonra da Sovyetler Birliği'nin siyasî rejimine maruz kalmıştır. Ancak buradaki Müslümanlar İslam âlimlerinin eskiden bıraktığı ilmî mirası kaybetmemeye ve tekrardan canlandırmaya ellerinden geldiği kadar çalışmışlardır. İşte o mücadele eden insanlardan biri de Muhammed Sâdık'tır. Orta Asya'da, özellikle de Özbekistan'da İslamî ilimlerin uyanışını sağlayıp, eser yazma geleneğini tekrardan canlandırmıştır. Bölgedeki diğer ilimlere olduğu gibi tefsir ilmine de büyük katkılarda bulunmuştur.

Muhammed Sâdık, Libya'daki İslamî Davet Üniversitesi'ni tamamladıktan sonra memleketine dönmüştür. Hayatının kalan 35 senesini İslam âlemine ve Özbek Müslümanlarına olan büyük hizmetleriyle geçirmiştir. Temel İslam bilimlerini, özellikle de Kur'an'la ilgili bilimleri, Arap dilini, tarihi çok iyi bilmektedir. Bu alanlarla ilgili birçok eser kaleme almış bulunmaktadır. Bıraktığı bu ilmî mirasa bakacak olursak, Orta Asya'nın son yüzyıllarında tefsir başta olmak üzere İslamî ilimlerde zirveye ulaşmıştır. Ama bazı sebeplerden ötürü söz konusu âlim ve ilmî faaliyetleri, Müslümanların yaşadığı birçok ülkeler tarafından yeterince tanınmamaktadır. Araştırmamızın amacı, bu âlimi ve Özbekçe tefsir deyince ilk akla gelen *Tefsîr-i Hilâl* adlı eserini tanıtarak, onun tefsir ilmine olan katkılarını bilimsel bir biçimde ortaya koymaktır. Böyle kıymetli bir âlimi, en önemli eseriyle birlikte tanıtmak büyük ehemmiyet gösterecektir. Ayrıca, tefsirinde klasik tefsir yöntemini izleyen müellifin, bir taraftan âyetlerin nâzil olduğu ortamı göz önünde bulundururken, diğer taraftan da zamanla değişen sosyal ve siyasal şartları, ilmî

gelişmeleri değerlendirerek tefsirde çağdaş yaklaşımları nazara aldığını belirtirsek önemi daha da artacaktır.

B. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Çalışmanın ilk etabında Muhammed Sâdık ve onun *Tefsîr-i Hilâl* eseriyle ilgili kapsamlı bir inceleme yapılarak tezin temel kaynakları oluşturuldu. İlk başta müellifimizin hayatıyla ilgili, onun vefatından sonra kardeşi Muhammed Emin tarafından Özbek dilinde kaleme alınan *İslomga Bag'ishlangan Umr (İslam'a Adanmış Bir Ömür)* adlı kitap ve en yakın talebelerinden biri Hüseyinhan Yahya Abdülmecid tarafından yazılan makale başta olmak üzere bazı makaleler esas alındı. Daha sonra müellifin oğlu İsmail Muhammed Yûsuf, kızı Adinahan Muhammed Yûsuf ve Hüseyinhan Yahya Abdülmecid gibi bazı talebeleriyle görüşülüp, konuyla ilgili gereken bilgileri tafsilatıyla birlikte alma fırsatı bulundu. Bu ise âlime olan ilginin daha da artmasına ve çalışmanın daha şevkle yürütmesine sebep oldu. Müellifin hayatıyla ilgili kısmına kendileriyle mülâkât yapılan kişilerin verdiği bilgiler ve onların yardımıyla ulaşılan kaynaklardan toplanan bilgiler katılarak çalışmanın zenginliği ve orijinallliği artırıldı. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki, biraz geç olsa da müellifin oğlu İsmail Muhammed Yûsuf, babasının kitaplarının basıldığı ve bizzat kendisinin orada yönetici olarak çalıştığı Hilâl-Neşir Yayınevi tarafından hazırlanan müellifin basılmış olan tüm kitaplarının elektronik formatına ulaşma imkânını sundu. Bu da çalışmamıza büyük katkı sağladı. Konuyla ilgili internette yayınlanan makalelere, özellikle de temelini müellifin kendisi oluşturduğu İslom.uz gibi sitelere de başvuruldu. Bilâhare çok yakınlarda basılmış olan, Özbek yazarı Ahmed Muhammed Tursun'un kaleme aldığı *Muhammad Sollallohu Alayhi Vasallamga Sodiğ Muhammad Sodiğ (Muhammed (s.a.v)'e Sâdık Muhammed Sâdık)* kitabından da az da olsa yararlanıldı.

Müellifin hayatı ve ilmî faaliyetiyle ilgili, Türkiye'de daha kapsamlı bir çalışma olmadığından, bu hususta kullandığımız kaynakların hemen hemen hepsi Özbek, Rus, İngiliz ve Arap dillerinden oluşmaktadır. Günümüzdeki araştırmalara göre, Türkiye'de müellifin *İslam'da İnsan Hakları* ve *Kur'ân İlimleri* adlı eserleri üzerinde, çok detaylara girilmeksizin, kısa ve öz bilgilerle iki makale çalışması yapılmış bulunmaktadır. Ayrıca Ankara Üniversitesi'nde Tefsir Bilim Dalında doktorasını yapmakta olan Özbekistan'lı Hacı Ekber Ferganî'nin kalemıyla *Mâverâünnehir Tefsir Geleneğinin 20. Yüzyıldaki*

Özellikleri: Özbek Müfessir Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf'un Tefsîr-i Hilâl Adlı Eseri Örneğinde adlı doktora tez çalışması başlatılmıştır.

Araştırmanın ikinci bölümüyle ilgili ilk olarak altı ciltten oluşan *Tefsîr-i Hilâl* eserinin Moskova'da neşredilen ikinci baskısına ulaşıldı ve belli bir süre içerisinde eserin tamamı okunup tamamlandı. Okunma sırasında müellifin âyetleri tefsir etme yöntemi tespit edilerek önce kâğıtlara, daha sonra ise zamanı tasarruf etmek amaçlı direk Word dosyalarına not alındı. Okumalar bittikten sonra da çeşitli başlıklar altına toplanan notlar tekrar gözden geçirilerek, ilgili başlıklara yerleştirilerek, çeki düzen verildi. Muhammed Sâdık'ın Kur'ân'ı yorumlama yöntemi yazdığı tefsirden çıkarılırken, onun diğer eserlerine kısmen olsa da başvurulmaktadır. Bu hususta müellifin *Kur'ân İlimleri* adlı eseri, *Tefsîr-i Hilâl*'dan sonra ikinci sırada durmaktadır. Ayrıca söz konusu bölümde, yukarıda zikrettiğimiz üzere internet bilgilerinden de istifade edildi. Ayrıca şunu belirtmek gerekir ki, çalışmada kullanılan esas kaynakların arasında internete konulan, Hilâl-Neşir Yayınevi tarafından düzenlenen *Tefsîr-i Hilâl* kitabının yeni baskısının tanıtım videosu da bulunmaktadır. Çalışmada yer alan âyet mealleri ise 2010 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayınlanan *Kur'an-ı Kerim Meâli*'nden alındı. Ancak bazı âyetlerin meâlleri üzerinde Muhammed Sâdık'ın tefsirinde verdiği meâllere uygun olması amacıyla bazı değişiklikler yapıldı.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED SÂDİK MUHAMMED YÛSUF'UN HAYATI, İLMÎ ŞAHSİYETİ, HİZMETLERİ VE ESERLERİ

1. HAYATI VE İLMÎ ŞAHSİYETİ

Günümüzde Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf'un eserleri evinde bulunmayan Özbek ailesi olmasa gerektir. Onun kitaplarına ihtiyaç ve talepler gittikçe arttığı için komşu devletlere, hatta Rusya'ya, Güney Kore'ye kadar gönderilmektedir. Rus, İngiliz, Alman dillerine tercüme edilmektedir. Muhammed Sâdık ahirete irtihal ettikten sonra ona ve eserlerine olan ilgi gittikçe artmaktadır. O herkes gibi lise, ortaokul, medrese ve üniversite eğitimlerinden geçti. Ama nasıl oldu da dini ilimlerde bu kadar yükselebildi? Hayat zorluklarına rağmen nasıl bu kadar başarılı olabildi? Nerede doğdu? Onun anne babası, ailesi ve çocukları kimlerdi? Onu yetiştiren hocaları kimdi? Bu ve buna benzer soruların cevabını Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf'un kardeşi Muhammed Emin'in onunla geçirdiği hatıraları eşliğinde kaleme aldığı *İslomga Bag'ishlangan Umr*'' (*İslam'a Adanmış Bir Ömür*)¹ adlı kitabından, makalelerden ve internetten toplanmış bilgilerden alınmıştır. Bunun yanında müellifin oğlu İsmail Muhammed Yûsuf, kızı Adinahan Muhammed Yûsuf ve en yakın talebeleriyle röportaj yapılarak daha da taze ve net bilgilerle zenginleştirilmiştir.

1.1. İsmi, Nesebi, Doğum Yeri ve Yılı, Ailesi

Orta Asya'da daha çok "Şeyh Hazretleri" olarak tanınan, Özbek müfessiri, muhaddisi, mutasavvıfı Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf 1952'de 12 Nisan'ın sabahında (h. 1371 yılı 21 Recep) Özbekistan'ın Andican ili,² Asaka ilçesi, Niyazbatır

¹ Muhammed Emin Muhammed Yûsuf, *İslomga Bag'ishlangan Umr*, Taşkent: Hilâl-Neşir, 2016, s. 2.

² Martha Brill Olcott, "A Face of Islam Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf", *Carnegie Papers: for International Reace*, Washington, S. 82 (March 2007), s. 6.

köyünde dünyaya gelmiştir.³ Babasının ismi Muhammed Yûsuf Bayböta oğlu⁴, annesinki ise Tilakberdi kızı Sabirahan’dır⁵. Biri erkek, biri kız olmak üzere, Muhammed Emin ve Tacinisahan⁶ adlarında iki kardeşi bulunmaktadır.⁷

Muhammed Sâdık’ın babası tarafından şeceresi: Maralbay, Mirzabay, Arabbay, Kalambay, Eşböta, Köşböta, Bayböta, Muhammed Yûsuf, Muhammed Sâdık.⁸

Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf ihlas ve takva sahibi bir ailede dünyaya geldi. Babası Muhammed Yûsuf, Andican ilinin halk arasında tanınan ehli ilimden, takva ve ibadet sahibi, din ve halka çok sayıda hizmetlerde bulunan kişilerdendi.⁹ Babası Muhammed Yûsuf devlet koyunlarını güden bir çoban olsa da, kalbi İslami ilim edinmek arzusuyla doluydu. Onun eşi Tilakberdi kızı Sabirahan da ismine uygun sabırlı ve takvalı bir kadındı. Genç aile, dünyaya yeni gelen çocuklarına daha güzel ve İslam dinine daha uygun bir isim koymaları hususunda büyüklerle konuşmuşlar ve İslam’a sadık bir müslüman olsun diye ona Muhammed Sâdık ismini vermişlerdir. Bu mutlu günlerin üzerinden çok geçmeden genç Muhammed Yûsuf, kendisinin çoktan beri beklediği ve istediği Buhara şehrindeki Mir Arap Medresesi’ne kabul edildiği haberi gelmiştir.

³ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 10-11; Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, “*Shayh Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf*”, 28 Nisan 2017, <http://islom.uz/view/shaih-muxammad-sodik-muxammad-Yûsuf>, (Er.t. 31.10.2017); Yunus Abdurahimoğlu, Asife Ünal, “Şeyh Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf ve Kur’ân İlimleri”, *International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS)*, S. 2 (August, 2016), s. 404, 406; Seyfettin Erşahin, “Özbek Âlim Muhammed Sadık Muhammed Yusuf’un “İslâm’da İnsan Hakları” Adlı Eseri Üzerine”, *İslâmî Araştırmalar*, C. XIV, S. 2 (2001), s. 337.

⁴ Müellifin babası Muhammed Yûsuf Boyböta oğlu 1928 yılı 1 Ocak’ta Andican ilinin Karakorgon köyünde doğmuştur. Babası Köşböta oğlu Bayböta da kendisi gibi çobanlık etmiştir. Annesinin adı ise Batıralı kızı Kunduzhandır. Muhammed Yûsuf’un aynı anne babadan, biri erkek biri kız olmak üzere Muhammed Yunus ve Rahile adında kardeşleri vardır. Sonradan Muhammed Yûsuf’un annesi ve bu iki kardeşi hastalık nedeniyle vefat etmesi sebebiyle babası başka bir kadınla evlenmiştir. O kadından da dört oğul ve üç kız çocuğu olmuştur. Geniş bilgi için bkz: Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 22-27; Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*

⁵ Tilakberdi kızı Sabirahan 1928 yılında Andican ili, Marhamat ilçesinin Karakorgon köyünde, ailenin ikinci çocuğu olarak dünyaya gelmiş ve ailede beşkardeşirler. Geniş bilgi için bkz: Muhammed Emin, *a.g.e.*, ss. 35-37; Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*

⁶ Normalde isim Tacinisa, ama “han” ekinin eklenmesi, Özbek ve bazı Orta Asya halklarının özelliğinden kaynaklanmaktadır. Özbeklerde saygı, sevgi ve hürmet’in bir simgesi olarak, özellikle büyüklerin isimleri, eğer baysa “can” eki, bayansa “han” eki eklenerek söylenir. Bu çalışmadaki isimler kitaplarda nasıl yazıldıysa öyle kullanılmıştır. Kitaplarda olmayanları ise halkın arasında daha çok ne şekilde tanındıysa öyle yazılmıştır.

⁷ Muhammed Emin, *a.g.e.*, ss. 11-13; Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, “*Shayh Muhammad Sodik Muhammad Yusuf*”, *Âmina Dergisi*, ed. Adinahan Muhammed Yûsuf, Hatıra Sayısı (Mart 2016), s. 4.

⁸ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *Âmina Dergisi*, s. 4; Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*

⁹ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *Âmina Dergisi*, s. 4; Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*; Müfessirin talebesi Hüseyinhan Yahya Abdülmecid ile Röportaj, İstanbul (Fatih), 29.04.2018.

Muhammed Yûsuf, bundan sonra hem dersine çalışabilmesi hem de ailesinin günlük ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için elinden gelen gayreti göstermiştir.¹⁰

Müellifimizin kardeşi Muhammed Emin kendi doğumu hakkında annesinin, “Sen Ramazan ayında doğdun, seni doğururken bile oruçluydum. Annem orucumu bozmamı istediğinde de bozmamıştım” dediğini hatırlayarak, annesinin ne kadar sabırlı, takvalı ve salih bir kadın olduğunu dile getirmektedir. Anne, gece yarısı olsa bile çocuklarını emzirmeden önce abdest almaya çalışırdı. Söylenmesi kolay, ama yapılması için ne kadar iman, takva, sabr ve fedakârlığı gerektiren bu durumu ancak bunu yaşayan bir anne anlayabilir.¹¹ Peygamberimiz (s.a.v) anneler hakkında boşuna “*Cennet annelerin ayakları altındadır*”¹² buyurmamıştır. Muhammed Sâdık’ın büyük bir âlim olmasının arkasında annesinin eşsiz, sınırsız imanla yoğrulan emekleri olduğu ortadadır.¹³

Aile büyüğü olan Muhammed Yûsuf da öğrendiklerini ilk önce eşine söyler; bunlarla ailece amel etmeye çalışırlar ve oğlu Muhammed Sâdık’ı İslam’a layık bir şekilde yetiştirmeye gayret gösterirlerdi.¹⁴

İki sene sonra 1954 yılında bu ailede ikinci çocuk dünyaya gelir. Ona da Peygamber Efendimiz (s.a.v)’in ismi ve sıfatından alınan Muhammed Emin ismini verirler. Ailenin bu yeni üyesi de abisi Muhammed Sâdık gibi Kur’ân’a ve Sünnet’e yaraşır bir biçimde yetiştirilmeye özen gösterilir. Yaşı ilerledikçe abisiyle daha da samimi olmaya başlayan Muhammed Emin’e abisi de çok merhametli davranır. Örneğin, Muhammed Emin abisiyle geçirdiği anıları hatırlarken şunu da anlatmaktadır: “O zamanlarda çocuklara anne-babalar tarafından her Pazar horozlu şeker tatlısından getirilirdi. Bizim hakkımızı abim Muhammed Yûsuf alırdı ve en büyüğünü bana verirdi.”¹⁵ Muhammed Emin’in, abisiyle bu ve benzeri hatıraları çok olmuştur.

¹⁰ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 11.

¹¹ Heseyinhan Yahya Abdülmecid, “Büyüklük Sırrı”, *Taşkent, Bekacan: Ailevi Gazete*, S. 25 (Mart 2018), s. 8.

¹² Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Sünenü’l-Kübra*, Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1991, Cihad, 6.

¹³ Muhammed Emin, *a.g.e.*, ss. 35-36.

¹⁴ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 11.

¹⁵ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 12.

Müfessirimizin babası Muhammed Yûsuf 1953-59 yıllarında talebe olduğu sürece Kolhoz'da¹⁶ çalışan eşi Sabirahan'ın işleri beraberinde çocuklarına da vakit ayırması gerekiyordu. Bu yüzden Karakorgon köyündeki annesi Hayithan'ın yanında, onun yardımıyla çocuklarını terbiye etmeye çalışırdı.¹⁷ Muhammed Yûsuf da yaz tatiline geldiğinde emekçi olarak çalışıp, ailesinin yıllık masrafını gücü yettiği kadar biriktirip tekrar medreseye dönerdi.¹⁸ Hatta bir seferki tatilde, inşaatta çalışarak, maaşıyla çocuklarının sünnet düğününü yapmıştır. Sovyetler Birliği'nin güçlendiği, dinsizliğin, ateistliğin geliştiği ve insanların haram ve helalın farkına varmadığı bir zamandı, günah işlemede birbirleriyle sanki yarışıyorlardı. Böyle bir dönemin içinde olan Muhammed Yûsuf “Oğullarımın sünnet düğününü yapacağım, ama sofraya içki koymayacağım” duyurusunu yaptığında kimse inanmamıştı. Hatta halk arasında “O zaman düğününe kimse gelmeyecek” diyenler de olmuştu. Ama düğün kimsenin beklemediği güzel, sünnete uygun ve halka örnek olabilecek bir şekilde gerçekleşmişti.¹⁹

Muhammed Yûsuf 1959 yılında staj yapmak üzere Bulakbaşı ilçesi “Kırgızbay” camisine gelir. Aradan çok vakit geçmeden halkın sevgisini kazanır, stajının bitmesine yakın ilçe halkı onun gideceğine çok üzülürler. Birbirleriyle istişare ederek bu camide kalması için önce onu ikna ederler sonra da başkente kadar giderek onu söz konusu camiye imam tayin etmeleri için Dini İdare Başkanlığı'ndan ricada bulunurlar. O zamana kadar bu caminin imamları çok çabuk değiştiği, hatta son iki sene içerisinde 17 imam değiştiğinden dolayı Dini İdare Başkanlığı halkın talebini kabul eder.²⁰ Böylece staj yapmaya geldiği camide işine devam eder. 1960 yılında Muhammed Yûsuf işe girdikten sonra ailesini de Bulakbaşı ilçesine getirir. Orada kocası vefat etmiş, oğlu ise savaşta şehit düşmüş, yalnız kız torunuyla yaşayan Örinböş Ana'nın evinde birkaç yıl kalırlar. Muhammed Yûsuf ve ailesi burada bir odalı, terası olmayan, çatısı çamurdan olan evde kirada otururlardı. Sonradan Muhammed Yûsuf bir odalı eve teras katarak, arduvazlı çatı

¹⁶ Sovyetler Birliği döneminde tarım üretim kooperatifi, kollektif çiftlik. Ayrıca bkz: Emek Üşenmez, Saidbek Boltabayev, Gülşah Tuğlacı, *Özbekçe-Türkçe Sözlük*, ed. Emek Üşenmez, İstanbul: Türk Dünyası Vakfı, 2016, s. 239.

¹⁷ Heseyinhan Yahya Abdülmecid, *Bekacan: Ailevi Gazete*, s. 8.

¹⁸ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 12.

¹⁹ Muhammed Emin, *a.g.e.*, ss. 15-16.

²⁰ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 29.

yaptırır. Müfessirimizin kardeşi Muhammed Emin, kitabında “bir odada kalır, yağmur yağdığında, ayakkabıları içeri alırdık” diyerek evin halinden haber vermektedir.²¹

Böyle zor şartlara rağmen Ortaokulu ve Mir Arap Medresesi’ni başarıyla tamamlayan Muhammed Sâdık Taşkent İslam Enstitüsü’nde okuduğu yıllar babasına da kendisine de hocalık yapmış İsmail Mahdum Sattiyev’in kızı Fatıma’yla (1974) evlenir.²² Onların nikâhını o devrin meşhur zatlarından biri olan İbrahim Mahdum hoca kıyar.²³ Genç aile ferdlerinin ikisi de dindar bir ailede yetişen, İslami ilimleri okuyan, öğrenen ve onun ahlakıyla ahlaklanan, hem bildiklerini hayata geçiren gençlerdendi. O zamanlar bu gibi aileler pek nadir görülmektedir.²⁴

Hiz. Fatıma annemiz Hiz. Ali’ye ne kadar sadık ve layık eş olduysa, İsmail Mahdum kızı Fatıma da eşi Muhammed Sâdık’a o kadar layık olarak, iyi ya da kötü günlerde onu yalnız koymamıştır. Mesela, Muhammed Sâdık iftiralardan ve bazı nedenlerden dolayı sınır dışı edilerek Suudi Arabistan’a gittiğinde onun akrabaları kendi şahsiyetini düşünerek, şüpheye düşmemek için belli bir vakte kadar ondan uzak durmaya çalıştığı sırada onun eşi Fatıma hiç tereddüde düşmeden üç çocuğuyla birlikte Muhammed Sâdık’ın yanına, Mekke şehrine gelmiştir. Kendi vatanına ve akrabalarına geri dönememe ihtimali olduğu halde, Allah’a olan tevekkülüyle kocasını yalnız bırakmamıştır.²⁵

Fatıma, zamanında ebeveynlerinin merhameti ve sevgisi altında zorluk çekmeden, şehir hayatına alışan bir kızdı. Muhammed Sâdık’la evlenerek köye gelin olmuştur. Ama bu onda bir memnuniyetsizlik doğurmamıştır. Babasından İslami ilimleri öğrendiği ve İslam’ın ahlakıyla ahlaklandığı için her türlü zorluklara sabretmiştir. Yaptıklarında sadece Allah’ın rızasını gözeterek, bir Müslime kadının kendi eşi, çocukları, kaynanası ve kayınpederine nasıl davranması gerekirse öyle davranmıştır. O İslam dinine uygun ve Müslüman kadınlara örnek olan bir eş, gelin ya da bir anne olabilmıştır.²⁶

²¹ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 17.

²² Ahmed Muhammed Tursun, *Muhammad Sollallohu Alayhi Vasallamga Sodiq Muhammad Sodiq (Muhammed (s.a.v)’e Sâdık Muhammed Sâdık)*, 1 B, Taşkent: Hilâl-Neşir, 2018, s. 55.

²³ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 50; Geniş bilgi için bkz: Muhammed Emin, *a.g.e.*, ss. 47-53.

²⁴ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 52.

²⁵ Muhammed Emin, *a.g.e.*, ss. 89-90.

²⁶ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 90.

Aradan çok geçmeden 1976 yılında genç ailenin evine yeni bir sevinç ve mutluluk geldi. Allah onlara bir oğul nasip etti. Oğluna, dedesinin hatırına ismini İsmail²⁷ koydular. Muhammed Sâdık Libya’da okurken 1980 senesinde Adinahan²⁸ isimindeki kızı dünyaya geldi. Adinahan İslam’a hizmet eden, babası gibi hayatını İslam’a adayan kızlardan oldu. Kendisi Kur’ân-ı Kerim Hafızıdır. Günümüzde babasının yolunu devam ettirerek, kitaplar te’lif etmektedir ve kız ve kadınlara dini ilimlerde eğitim vermektedir. Muhammed Sâdık’ın Adinahan’dan sonraki kızı, ailenin en küçüğünün ismi ise Eminahan’dır.²⁹

Muhammed Sâdık 1993 yılında ailesiyle birlikte Suudi Arabistan’a taşınır ve orada bir buçuk yıl kaldıktan³⁰ sonra da büyüklerin tavsiyesiyle çocuklarının Libya’da eğitim görmeleri için, kendisinin de eğitim gördüğü Trablus şehrine gelirler. Onlar orada Devlet Başkanı Muammer Kaddafi tarafından karşılanır ve günlük gıda ihtiyaçları temin edilir. “Câmiatü’l-Da’veti’l-İslâmiye” kurumu tarafından da bir ev verilir. Böylece çocukları orada eğitimine devam ederler.³¹

1998’in Mayıs ayında³² Muhammed Sâdık ailesi ve kardeşi Muhammed Emin’le yurt dışında iken annesi Sabirahan ananın vefat ettiği haberi gelir. Ama ülkesinden sınır

²⁷ Muhammed Sâdık’ın oğlu İsmail zikredildiği üzere 1976 senesinde Taşkent şehrinde doğmuştur. Taşkent’teki 22 numaralı ortaokulu tamamlamış sonra ailesiyle birlikte yurt dışında olmuştur. Yüksek eğitimini babasının eğitim gördüğü İslâmî Davet Fakültesi’nde tamamlamıştır. Düşünleri İstanbul’da yaparak akrabalarından salih ve müslime bir kız olan Maşkure’yle evlenmiştir. Üç oğul ve bir kız babasıdır. Büyüğünün ismi Muhammed Fatih, sonrakileri Muhammed Umar, Muhammed Yûsuf ve Hatice’dir. Günümüzde onların dördü de Mısır’da Arap Dili ve Kıraat ilmine dair eğitim görmektedir. İsmail Muhammed Yûsuf şu anda babasının başladığı işi devam ettirerek, “Hilâl Neşir” Matbaa’sını başkanı olarak yönetip yol aldırılmaktadır. Ayrıca bkz: Muhammed Tursun, *a.g.e.*, s. 63; Müfessirin oğlu İsmail Muhammed Yûsuf ile Röportaj, İstanbul (Atatürk Havalimanı), 31.01.2018.

²⁸ Özbek geleneğinde Cuma günü doğan erkek için Cumavay (Cumavoy), kız için de Adina (Odina) ismi verilir. Müellifin kızı da Cuma günü doğduğu sebebiyle adı Adina olmuştur. Adinahan, günümüzde İslom.uz internet sitesindeki bayanlara has olan Muslimaat.uz sitesinin yöneticisi ve Hatice-i Kübra adındaki kız Kur’an kursunun müderrisesidir. Babasının ilim yolunu takip eden Adinahan, Kıraat ilminin uzmanı olmasıyla birlikte diğer İslâmî ilimlerde kendini iyice geliştirmiştir. Ayrıca *Mufasssal Tecvid* ve *Gelin Kur’ân Ezberleriz (Keling Qur’ôn Yodlaymiz)* adlarında yayınlanmış iki kitabı da bulunmaktadır. İki kız ve bir oğlan annesidir. Günümüzde onun da iki çocuğu Mısır’da eğitim görmektedir. Ayrıca bkz: Muhammed Tursun, *a.g.e.*, ss. 64-65; İsmail Muhammed Yûsuf, *a.g.r.*

²⁹ Peygamber Efendimiz’in (s.a.v) annesinin isminden alarak adını Âmine koymuşlardır. 1993 senesinde dünyaya gelen Adinahan İmam Buhârî Taşken İslam Enstitüsü mezunu’dur. Bilim kalitesini yükseltmek için Libya ve Mısır gibi devletlere gidip gelmiştir. Evli ve iki çocuk annesidir. İkinci çocuğuna basının adını koymuşlardır. Ayrıca bkz: Muhammed Emin, *a.g.e.*, ss. 58-59; İsmail Muhammed Yûsuf, *a.g.r.*

³⁰ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *Âmina Dergisi*, s. 4; Olcott, *a.g.m.*, s. 11; Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*

³¹ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 94.

³² Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 124; Kitapta annesinin vefat ettiği tarih belirtilmemiştir. Muhammed Sâdık, “Anneciğim, Valide-i Mihriban’ım” başlığındaki özlem risalesini 1998 yılı, 21 Haziran ayında

dışı edildiğinden dolayı, annesinin cenazesine gidemez. Eğer annesiyle vedalaşmaya gitseydi, belki de hapse atılacakt. Gidemediği için de çok üzülür. Hatta annesinin vefatından sonra, kalbindeki annesine olan özlemine “Anneciğim, Valide-i Mihriban’ım” başlığıyla kâğıda dökmüştür.³³ Bu risalesinde çocuklarına ve torunlarına doyamayan annesinin “Oğlum, sadece Allah’ın rızasını umarak sefere çıktığınız için sabredip, gitmenize izin veriyorum. Yoksa yanımdan bir adım dahi olsa uzaklaşmanızı istemezdim. Yeter ki imkân bulduğunuzda beni görmeye geliniz...”³⁴ dediği sözleri hatırlayarak, onun Allah’ın rızasını her şeyden üstün tutan, fedakar bir anne olduğunu söylemektedir.

Yurt dışında ailesinden uzakta olan müfessir, annesini en son Hac ibadeti için Mekke’ye geldiğinde görmüştür. Ama Muhammed Sâdık bunun en son görüşme olduğunu bilmiyordu. Onun annesi ve kayınvalidesi ile birlikte geldikleri Hac ziyaretinde, İslam Âlemi Rabıtası’nın misafiri olarak karşılanmışlardır.³⁵

Sabirahan ananın vefat ettiği günde yazdığı özlem risalesinde şunları dile getirmektedir:

“Bir gün Harem-i Şerif’te ibadet ediyordum, yanımda küçük kızım da vardı. Namazımı bitirince cenaze namazı başladı, cemaatle beraber o namazı kıldık. Kızım şaşırarak, “Baba ayakta başlayıp, oturmadan ayakta biten namaz, nasıl namazdı?” diye sordu. Ben bunun cenaze namazı olduğunu söyledim. “O namaz, niçin kılınır?” dedi. Ölenler için kılınacağını söyledim. “Kimler ölür?” diye sorduğunda “Uzun yaşayıp, yaşlananlar” dedim. “Ablamla birlikte ziyaretine gittiğimiz babaannem çok yaşlanmıştı, onun gibiler mi?” dedi kızım. Bu sözleri duyunca aniden bedenim titreyip, soğuk ter akmaya başladı ve kalbim sızladı. Bulduğum ilk fırsatta kardeşim Muhammed Emin’i arayıp, sordum. O herşeyin iyi olduğunu söyledi ama sesleri her seferkinden farklıydı. Tekrar tekrar arayıp sonradan öğrendim ki o gün annem vefat etmiş. Bunu ise Allah, Kâbe civarında babasıyla namaz kılan sevgili torununun kalbine koymuş. Ama o zaman ben bunun farkına varmamışım.”³⁶

yazdığını belirtmiştir. Risale ise annesinin vefatından yaklaşık bir buçuk ay sonra yazılıp tamamlanmıştır. Böylece, annesinin vefat ettiği Mayıs ayı olduğu bilinmektedir.

³³ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 96; Geniş bilgi için bkz: Muhammed Emin, *a.g.e.*, ss. 97-124.

³⁴ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 99.

³⁵ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 105-106.

³⁶ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 113.

1993 yılından beri vatan özlemiyle yurt dışında yaşayan Muhammed Sâdık'ın ana topraklarına dönme zamanı gelmişti. Ailesi ve kardeşi Muhammed Emin 1999 senesinde Özbekistan'a dönmüş, kendisi ise bazı işlerini tamamladıktan sonra 2000 yılında gelmiştir. Sevdikleri ve çoktandır bekledikleri âlime tekrar kavuşan Özbek halkı da buna çok sevinmiştir.³⁷

Muhammed Sâdık annesinin vefatından 6 sene geçtiğinde babasını da kaybeder. Onun babası Muhammed Yûsuf Bulakbaşı ilindeki “Kırgızbay” adlı camide, 76 yaşına gelmesine rağmen her zamanki gibi cemaate imamlık görevini yapar ve görevi hiç aksatmaz, cemaati bir gün bile imamsız bırakmamaya çalışırdı. “Hocam niye tatile çıkmadan çalışıyorsunuz, yorulmuyor musunuz?” diyenlere “Oğlum, adam namaz kılmaktan da yorulur mu? Aksine ibadet ederek dinleniyorum” demişti.³⁸

3 Eylül 2004’de Cuma günü, Muhammed Yûsuf cami imamı olduğu için herkesten önce “Oğlum, Müslümanlar beklemektedir, ben gideyim. Siz yemeğinizi yedikten sonra gelirsiniz. İnşallah ben namazdan sonra yiyeceğim” diyerek camiye doğru yola çıkar. Babasının arkasından Muhammed Sâdık, Muhammed Emin ve eve gelen misafirle camiye gelirler. Onlar geldiğinde Muhammed Yûsuf çok güzel vaaz ediyordu. Birden ortalığı sükûnet kaplar. Oğulları koşarak mihraba doğru geldiklerinde, babasını mihrap duvarına yaslanmış, bayılmış halde bulurlar. Muhammed Sâdık'ın babası Muhammed Yûsuf bayılmış gibi görünse de, aslında ahirete irtihal etmişti.³⁹ Muhammed Yûsuf'un isteği de zaten buydu, daha hayatta iken yakın arkadaşlarına “Ben 45 yıl imamlık yaptım, Allah’a sonsuz şükürler olsun! En son arzum, camiye olan bu hizmetimin sonunda, camide vefat etmektir” diye söylemişti.⁴⁰

Muhammed Yûsuf son anlarını bile “Kırgızbay” camisinde Müslümanlara İslami öğütte bulunmakla İslam’a hizmet ederek yaşadı. Onun ölmeden önceki son sözü de vaazındaki “Ancak, temiz insan cennete girer” sözü oldu.⁴¹ O bu camide 45 sene imamlık yaptı ve birçok hizmetlerde bulundu.⁴²

³⁷ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 127.

³⁸ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 139.

³⁹ Muhammed Emin, *a.g.e.*, ss. 139-140.

⁴⁰ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 143.

⁴¹ Muhammed Emin, *a.yer.*

⁴² Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 142.

1.2. Yetiştği Muhit; Siyasî, Sosyal ve İlmî Durum

SSCB döneminde kâğıt üzerinde din ve vicdan hürriyeti bulunmasına rağmen, uygulamada adeta ateizim resmi din statüsünü kazanmıştı. Dini kavram, kişi ve kurumlar ortadan kaldırılmaktaydı.⁴³ Sovyetler Birliği'nin diğer anayasalarında olduğu gibi, 1977'deki anayasasında da vatandaşlar arasında inananlarla inanmayan şeklinde bir ayırım yapılmaktaydı. Nitekim ateistlere kendi düşünce ve görüşlerini yayma imkânı sağlanmışken, inançlı kişiler bu haktan yoksun bırakılmaktaydı. Ancak 1985 senesinde Mihail Sergeyeviç Gorbaçov'un "Yeniden Yapılanma" politikasının neticesinde din ve vicdan hürriyeti konusunda bazı gelişmelerin önü açılmıştır.⁴⁴

Muhammed Sâdık'ın büyüdüğü ve ebeveynlerinin yaşadığı dönemler böyle bir muhite denk gelmektedir. Ebeveynlerinin gençliği de kıtlık ve savaş zamanlarında geçmiştir. O sıralar insanlar bir parça ekmek için sabahtan akşama kadar tarlada çalışırdı.⁴⁵ Bu ailenin çektiği sıkıntıları müfessirimizin kardeşi Muhammed Emin, kitabında "bir odada kalır, yağmur yağdığında, ayakkabılarımızı içeri alırdık"⁴⁶ ve yine başka bir yerinde, "O dönemler zor geçiniyorduk. Ailece bir odalı evde kalır, yağmur yağdığında tavandan su damlar, annem çatı üstüne sarı toprak koyarak delikleri kapatırdı" şeklinde çocukluğunun nasıl zorluklarla geçtiğini hatırlamaktadır.⁴⁷

Muhammed Yûsuf Mir Arap Medresesi'nde dini eğitime başladığı yıllar, onun eşi koyunları güderek, kucağındaki çocukla Alay yaylasında kalırdı. Normalde bir kadının yapamayacağı bu gibi zorluklara rağmen, eşinin ilim yolunda olduğunu düşünerek hiç rızasızlık göstermeden kocasına yardımcı olmuştur.⁴⁸

Muhammed Emin'in söylediğine göre baba tarafından dedesinin çocukları çoktu. O zamanki şartlarda fakirlikten onların hepsine yardım edemiyordu. Bundan dolayı Asaka ilçesindeki Niyazbatır köyünden Marhamat ilçesinin Karakorgon köyüne taşınarak anneannesi olan Hayithan Ana'yla yaşamaya mecbur kalmışlar. Hayit Ana'nın kocası

⁴³ Erşahin, *a.g.m.*, s. 337.

⁴⁴ Şir Muhammed Dualı, "Rusya Müslümanları Örneğinde Din ve Vicdan Özgürlüğü Sorunu", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür, ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, C. IX, S. 1 (2012), ss. 90-91; Ayrıca bkz: Muhammed Tursun, *a.g.e.*, s. 50.

⁴⁵ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 35.

⁴⁶ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 17.

⁴⁷ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 12.

⁴⁸ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 13.

erken vefat edip, kendisi üç oğul ve kızıyla yalnız kalmıştı. Sadece bir ineği olan, süt ve tereyağ satarak çocuklarını büyüten bu kadın sabırlı, güzel, özellikle çocuklara karşı çok merhametliydi. İbadetlerini de asla ihmal etmez ve nafile oruçlarını aksatmadan tutardı.⁴⁹ Ailedekiler zorluklarla karşı karşıya kaldıysalar da, yine de mutlu bir hayat sürmüşlerdir. Çünkü onlar İslam dinine ellerinden geldiği kadar amel ederler, geçim ne kadar zor olsa da eve helal rızık getirme konusunda çok titiz davranırlardı.⁵⁰

Evdeki muhitte okuldaki muhit tamamen farklıydı. Muhammed Sâdık ve kardeşleri evde başka, okulda tamamen başka eğitim görürlerdi. Okulda “Eğer oruç tutarsan hasta olursun” denilirken, evde “Oruç tutarsan sevap kazanırsın, sağlıklı olursun” denilirdi. Okulda “İslam – kuruntu, sadece bir efsane” denilse, evde “İslam – Allah’ın dinidir” denilirdi. Ama onlar daha çocuk olsa da bunların hangisinin yanlış, hangisinin doğru olduğunu kavrayabiliyorlardı. O dönemler öğrencilerin durumu böyleydi, ama büyüklerin de durumu onların durumundan geri kalmazdı; ibadetlerini özgürce eda edemezler, camilere açıkca giremezler, hatta yılda iki kere kılınacak Bayram namazlarını kılmak için Bulakbaşı sakinleri yüzlerce kilometre uzaktaki Oş şehrine, oranın sakinleri ise Bulakbaşı’ya gelirlerdi.⁵¹

Muhammed Yûsuf çocuklarından başka “bize dini öğretir misiniz, ilim öğretir misiniz” gibi ricada bulunanlara gizlice olsa da İslami ilimleri öğretirdi. Ona gelen öğrenciler, insanlara fark ettirmemek için Kur’ân-ı Kerim almadan, deftersiz ve kalemsiz gelerek, her öğrenci iki tane kitap kullanarak, birini evde öbürünü de derste okurdu. Muhammed Yûsuf tedbirli davranarak derse gelen öğrencilere; “Kimde ders gördünüz, hocanız kim? diye sorarlarsa, yakın bir zamanda vefat eden bir din adamını söylersiniz” diye telkin ederdi.⁵² Din adamlarının halk arasında böyle tedbirli davrandıklarına bakıldığında Orta Asya’daki o dönemlerin dini durumu nasıl olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır.

Bölgedeki dini durum böylece devam ederdi, yurt dışından Kur’ân’dan başka dini kitap getirmeye de hiç izin yoktu. Ama böyle zor şartların içinde bile bir yolunu bulanlar da oluyordu. Örneğin, Muhammed Sâdık’ın Libya’da okuduğu dönemlerde, oradaki

⁴⁹ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 14.

⁵⁰ Muhammed Emin, *a.yer.*

⁵¹ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 20-21.

⁵² Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 32.

eğitim süresince okuduğu ve topladığı kitapları kendi topraklarına getirmesi gerekiyordu. Ama sadece Kur’ân-ı Kerîm’e izin vardı. Muhammed Sâdık bunu kendisi için bir fırsat bilerek sınırdan geçerken elindeki Arapça kitapları, Kur’ân’ın 1, 2 ve 3. ciltleri diyerek geçirirmiş. Dini cehaletten dolayı Kur’ân-ı Kerîm’in tek bir kitap olduğunu sınırdakiler bile anlayamıyordu.⁵³

Zamanla Sovyetler Birliği’nde yeni gelişmeler olur ve Mihayel Sergeyeviç Gorbaçov’un yönetiminde “Yeniden Yapılanma” hareketi başlatılır. Komünist rejminin zulmüne maruz kalan Müslümanlar da kendi hak ve hukuklarına yeniden bakılması talebinde bulunurlar.⁵⁴

Eskiden büyük İslam âlimlerinin yetiştiği ve İslam medeniyetinin merkezi olan Orta Asya’da, söz konusu medeniyetten eser bile kalmamıştı. Çok geniş yer ve güç sahibi olan koskocaman SSCB’de İslamî İlimler için sadece bir medrese, dini idare ve çok az sayıdaki hacılar vardı. Ayrıca bunlar da dış devletlerle ilişkiyi korumak amacıyla yapılan bir siyaset idi. Örneğin, SSCB’de olan on beş devletten sadece 14 kişi hac ziyaretine gönderilir, onların da ekseri devlet ve din adamları olup, sıradan halk hiç gidemezdi. “Umre” kelimesini insanlar unutmuştu bile. Mir Arap Medresesi’nde sadece 40 talebe okutulur, camiler ise parmakla sayılacak kadar azdı. Cuma namazını kılmak için hükümetin değer verdiği II. Dünya Savaşı kahraman emeklileri bile kışın soğuk günlerinde 100 kilometre kadar mesafe yürümeleri gerekmekteydi.⁵⁵

Savaştan önce kimsenin ibadet etme imkânı bile yoktu, çünkü devlet tarafından yasaklanmıştı. Ancak, 1943’te II. Dünya Savaşı zamanında sadece milletvekillerine ibadet etmeye, savaşta şehit düşenler için cenaze namazı kılmaya ve medrese açmaya izin verilmiştir. Sovyet döneminde izin verilen tek medrese Mir Arap Medresesi de din adamlarının çabalarıyla bu sıralar açılmıştır.⁵⁶ Dini idarede kendi zamanının büyük âlimleri, hafızları, mollaları çalışmış ve yaptıkları hizmetler azıcık da olsa İslam’a ve Müslümanlara faydası dokunmasına sevinmişlerdir. Çünkü o zamanın şartlarına bakarsak, bu azıcık görünen işler de büyük bir başarıydı. Muhammed Emin Ahund

⁵³ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 54.

⁵⁴ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 64.

⁵⁵ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 65.

⁵⁶ Muhammed Emin, *a.yer.*

Damla⁵⁷, Hafız Şahabeddin, Hafız Süleyman, Mahcuri Damla, Muhammed Sâdık'ın ustazı ve kayınpederi olan İsmail Mahdum Sattiyev'ler de onlardır.⁵⁸

Sonradan Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf Libya'daki eğitimini tamamlayıp, Orta Asya'ya döndüğü, oradaki dini eğitim üzerinde hizmet ettiği ve müftü olduğu zamanlarda durumlar çok değişmişti. Özbekistan yeni bağımsızlığını kazanmıştı. Dini ya da siyasi olsun, herkes kendi görüşünü ortaya çıkararak kendi parti veya birliğini kurmaya çalışıyordu. Bir gün oradaki hocalardan biri sinirli bir şekilde müfessirimizin kardeşine gelerek, “Müftü (Muhammed Sâdık) hangi taraf?” diye sert ve yüksek bir sesle ona sorar. O da, “Biz Müslümanlar, namaz kılanlar tarafındayız” der. Hoca “Hayır, hangi taraf, hangi fırkadansınız?” diye tekrar sorar. Buna cevaben Muhammed Emin, “Biz Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebindeyiz. Sizin amacınız ne? Eğer müftünün yaptıklarından bir âyete ya da hadise ters düşen bir kusur gördüyseniz, deliliyle ispat ediniz kendim onu dışarı atarım” diyerek güzelce cevap verir. Bu cevaptan sonra da hoca bir şey diyemeden geldiği yoldan geri döner.⁵⁹

Müftülük için seçim öncesi görüşmelerin birinde Muhammed Sâdık'a siyasi partilerden biri “Müftü ne zaman Birlik Partisi'ne katılır/üye olur?” sorusunu sorar. Cevap şöyle olmuştur, “Elimizde kitabımız - Kur'ân'ımız vardır. Peygamberimiz (s.a.v), şariatımız ve dinimiz vardır. Parti dediğiniz ise 3-4 kişi bir araya gelip, kendilerince nizam yazıp ortaya çıkan bir gruptur. Bu nizam isteğe göre değişebilir. Bizimki ise değişmez. Birlik Partisi'nin başkanları ne zaman namaz kılarlarsa, o zaman (sizin dediğinizi) tekrar düşünürüz.” Muhammed Sâdık bu cevabıyla, soru soranı utandırmıştır. Daha sonra buna benzer meseleler üzerinde *Oçiq Hat (Açık Mektup)* ve *Vasatiya – Hayot Yöli (Vasatiye – Hayat Yolu)* eserlerini kaleme alarak epeyce meseleleri aydınlatmıştır.⁶⁰

Muhammed Sâdık, son zamanlarda ortaya çıkan, İslam'ı kullanarak faaliyet göstermekte olan İŞİD'e (Irak ve Şam İslam Devleti) yani Irak ve Şam'daki İslam düşmanlarına İslam Âlimler Birliği tarafından yazılan mektubu Özbekçe'ye çevirdiği ve buna kendi de epeyce bilgi kattığı *Açık Mektup* kitabında, onların yapmakta oldukları zulümleri şer'i delillerle açığa çıkarmaktadır. İŞİD'in yaptığı işlerin şeriata ve insanlığa

⁵⁷ “Damla (Özb. Domla)” kelimesi, öğretmen, hoca, molla manalarını vermektedir.

⁵⁸ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 66.

⁵⁹ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 131.

⁶⁰ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 132.

aykırı olduğunu belirtmektedir. O zamanlar Orta Asya'dan cihat yapmak üzere gelen gençler İŞİD'in hilelerine, tuzaklarına kurban düşüyorlardı. Müfessirimiz, söz konusu kitabıyla çok sayıdaki genci bu tuzaklardan kurtarmıştır.⁶¹

Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf için ilk vatan Özbekistan ise ikincisi de Libya Cumhuriyeti idi. Özbekistan'da doğmuş, büyümüştür. İlkokul, ortaokul ve medrese eğitimlerini tamamlayarak, temel dini ilimler edinmiştir. Libya'da ise eğitimini devam ettirerek, hayatının ilim yolundaki boşluklarını doldurmuştur.⁶² Birçok eserini de orada yazmıştır.⁶³

Libya devletinin kendine göre özellikleri vardır. Havası sıcak ve çöl ortasında yerleşmiş üçüncü devlettir. Muammer Kaddafi başkanlığında İtalya sömürgesinden kurtularak, özgürlüğüne kavuşmuştur. Sonra da “Câmiatü'd-Da'veti'l-İslâmiyye” teşkilatı kurularak din için, Afrika devletlerindeki Müslümanlar için büyük hizmetler vermiştir. Bu teşkilat her yıl kendi hesabından birçok talebelere ilim öğretmiş ve uluslararası toplantılar düzenlemiştir.⁶⁴

Libya'nın kendine özgü insanları, siyaseti ve tabiatı vardı. Buna örnek olarak da, Muhammed Emin yazdığı kitabında şunları anlatmaktadır: “Bir gün ailece dinlenmek için denize gelmiştik. Aniden deniz üstünü simsiyah bulut kapladı. Sonradan onun bulut olmayıp, siyah çekirgeler olduğunu öğrendik. Oturdıkları yeşil ağacı, çok geçmeden siyaha boyuyorlardı sanki. Meğer bilsek bu da oraların afetlerindenmiş.”⁶⁵

Başka bir gün de Muhammed Sâdık, kardeşi Muhammed Emin ve yine birkaç kişiyle birlikte Devlet Başkanını ziyaret etmek için yola çıkarlar ve bunun için 2000 km yol kat etmek zorunda kalırlar. Çünkü Devlet Başkanı düşmanlardan korktuğu için bir yerde iki günden fazla kalmazdı. Çeşitli mekân ve çadırlarda kalmaktaydı. Yolda giderken de arabalarına deve sürüsü çarparak, araba kullanılmaz hale gelir ve diğer arabaya binerek Muammer Kaddafi'nin çadırına ulaşırlar. Sıra gelince Başkan'ın huzuruna kabul edilirler. Kaddafi onlara bakarak, “Muhammed Sâdık kendi adamımızdır.

⁶¹ Saydaliyev Mümincan, “Gözal Fazilatlar Sohîbi Shayh Muhammad Sodîq Muhammad Yûsuf Hazratları”, 22 Nisan 2017, <http://islom.uz/view/shaih-muxammad-sodik-muxammad-Yûsuf>, (Er.t. 31.10.2017).

⁶² Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*

⁶³ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 94.

⁶⁴ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 125.

⁶⁵ Muhammed Emin, *a.yer.*

Bu da Arapça bilir” der ve “Başkaları da Arapça bilir mi?” diye sorar. “Evet, bilirler” cevabını alınca, “Siz yoldayken bir kötü olay olmuş. Allah saklamış sizi. Deve Araplar için afet oldu. Bu olayda devenin sahibi kusurlu olsa da, onu bulamayız. Özrümü kabul edin” dedikten sonra başka konulara geçmişler...⁶⁶

Muhammed Emin kitabında o günleri hatırladıktan sonra, “Son olaylar ise Libya’yı harap hale getirmiştir. Maalesef!” diyerek Libya’nın şimdiki durumuna üzüldüğünü belirtir.⁶⁷

Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf Libya, Suudi Arabistan ve Türkiye’de yaşayarak, ilmi faaliyetlerini devam ettirmiştir. O bu devletlerin başkanları – Muammer Kaddafi, Suudi Arabistan Kralı, Türkiye’nin eski Başbakanı Necmettin Erbakan’la da güzel ilişkilerde bulunmuştur. Hiç şüphe edilmemelidir ki onları bir arada tutan bu güç, İslam dinidir.⁶⁸

1.3. Tahsili

İlk dini eğitimini ailesinde gören müfessir, yedi yaşında İlkokulun ilk sınıfına gitmeye başlar. Okulun yolu çamurlu olduğundan bazen dayısı Kasım kendi bisikletiyle götürürdü. Kişiliği sakin olduğundan arkadaşlarına fazla katılmaz, okul arkadaşlarıyla da hiç sorun yaşamazdı. Muhammed Emin bununla ilgili “Ben şimdiye kadar abimin birisiyle dövüştüğünü, burnunun kanadığını ya da birisinin burnunu kanattığını görmedim. Âdâbı yerinde, derslerde başarılı bir öğrenciydi” demektedir.⁶⁹ 1960’ta babası Muhammed Yûsuf’un göreve atanması nedeniyle, Muhammed Sâdık eğitimini ilçenin Hamza ismindeki 16 numaralı okulunda 3. sınıftan devam ettirir.⁷⁰ Her zamanki gibi orada da derslerinde başarılı olur. Arkadaşları onun etrafında toplanır, birlikte ders çalışırlardı. Bunu gören babası Muhammed Yûsuf, “Oğlum her zaman arkadaşları arasında, inşallah büyük adam olacak” derdi. Muhammed Emin abisiyle ilgili yazdığı kitabında, yukarıda zikredilenleri anlatırken Kur’ân’dan, “*Bilenlerle bilmeyenler bir olur*

⁶⁶ Muhammed Emin, *a.g.e.*, ss. 125-126.

⁶⁷ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 126.

⁶⁸ Muhammed Emin, *a.yer.*

⁶⁹ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 16.

⁷⁰ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 17.

*mu?*⁷¹ âyetini de getirerek, bilenlerin diğerlerden her zaman üstün olduğunu belirtmektedir.⁷²

Babası, onun boş kaldığı vakitleri değerlendirmesi ve bir meslek sahibi olabilmesi için bir ustaya gönderir. Orada yeni bir şeyler öğrenmeye başlarken, aniden atölyeye gitmeyi bırakır. Anne ve babası onu tekrar göndermeye çalışsa da ikna olmaz. İlk önce atölyeye gitmemesinin nedenini hiç açıklamaz, annesinin ısrarları neticesinde ustaların onu içki taşımaya zorladığını söyler.⁷³ Buradan müfessirimizin ta o zamanlardan itibaren ne kadar müttakî, imanlı ve haramdan uzak duran bir genç olduğunu anlamak mümkündür.

Muhammed Sâdık okuldaki dersleri beraberinde düzenli spor yaparak, okullar arası sportif aktivitelere de temsilci olarak katılırdı. Bunun yanında evde babasının verdiği dini derslerin ödevlerini de ihmal etmezdi. Bir gün babası, “Kur’ân’dan kim bir cüz ezberlerse, hediyesi var” dediğinde, Muhammed Emin kardeşiyle birlikte ezbere başlar. Muhammed Sâdık bir hafta geçmeden dersi tamamlayıp, babasına dinlettikten sonra hediye alır. Kardeşinin söylediğine göre müfessirimiz söz konusu Kur’ân cüzünü daha önceden ezberlemişti. O derslerini iyi anlamak için hep önceden hazırlanırdı.

Babası, ona ve kardeşine okul derslerinden başka Kur’ân-ı Kerîm, tecvid, Arap dili grameri; sarf ve nahiv derslerini okutmuştur. Bu yüzden de Muhammed Sâdık küçük yaşlarından “Nahiv”, “Avâmil”, “Zencânî”, “Kâfiye”, “Elfiye” gibi Arap dili gramerine ait kitapları ezberlemiştir.⁷⁴ Babası çocuklarının dini eğitimine çok önem vermiş ve hep nezaret etmiştir.⁷⁵ Hatta Muhammed Sâdık Mir Arap Medresesi’nde okuduğu dönemin tatil günlerinde Muhtarcan Molla Abdullayev hocayı ailesiyle beraber evine davet edip, oğluna Sarf, Nahiv ve Arap gramerinden ders vermesi ricasında bulunup, hocaların ailesi için her türlü şartları hazırlamıştır.⁷⁶

Böylece ilimle içiçe yaşayan müellif modern bilimlerle de ilgilenir, günlük haberleri takip ederdi. Evde olan kitaplardan başka kütüphaneden kitaplar getirip okurdu.

⁷¹ Zümer 39/9.

⁷² Muhammed Emin, *a.g.e.*, ss. 17-18.

⁷³ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 18.

⁷⁴ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 19.

⁷⁵ Muhammed Tursun, *a.g.e.*, s. 20.

⁷⁶ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 40.

Kardeşi Muhammed Emin’le beraber elinde olan tüm paralara kitap satın alır, hikâyelerden romanlara kadar okurlardı.⁷⁷

Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf 1969 senesinde Bulakbaşı köyündeki Orta Okulu tamamladıktan sonra,⁷⁸ sınavlardan geçerek babasının mezun olduğu Buhara şehrindeki Mir Arap Medresesi’ne geçmeye çalışır, ama yaşının daha küçük olması sebebiyle geçemez. Ama sonradan tekrar sınava girerek Allah’ın yardımıyla söz konusu medreseye talebe olarak kabul edilir. Aslında daha önceden, “Dindar ailelerin çocukları medreseye kabul edilmez” diye yazılmayan bir kanun da vardı. Sonradan “dindar olmayan ailelerin çocukları medresede okursa, dindar aileler daha da çoğalacak” korkusuyla bu kanunu değiştirdiler. Bu ise Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf’a Allah tarafından verilen büyük bir yardım ve lütuf olmuştur.⁷⁹

Mir Arap Medresesi, Sovyetler Birliği’nde kapanmadan, faaliyet göstermekte olan tek İslami ilimlerin öğretildiği okuldu. Kabul edilecek öğrenci kontenjanı ise çok azdı. Okuldan kaç kişi mezun olursa, o kadar öğrenci alınırdı. İşin en ilginç tarafı medrese sınavlarından geçebilmek için hükümet tarafından yasaklandığından hiçbir yerde dini ön hazırlık dersleri verilmezdi Bunun bir istisnası olup, o da olsa çocuklara sadece anne-babaları tarafından dini eğitim verilebilmesidir. Ama bunu halkın çoğu bilmediğinden, hükümet tarafından da sır tutulduğundan bazı ebeveynler kendi çocuklarına dini eğitim vermekten sakınırlardı. Medresenin şehir merkezinde yerleşmesine rağmen oradaki sakinlerin çoğu tarafından bilinmezdi. Buraya geçmek için sadece dini bilgiler yeterli olmayıp, devletin bazı kurumlarının izni de gerekiyordu. Okula gelen öğrencinin sayısını azaltmak için her türlü hileler yapılırdı.⁸⁰

Muhammed Yûsuf oğlunu medresedeki kendi hocalarıyla tanıştırmak için götürdüğünde, hocalarından biri ona: “Kardeşim, oğlun okuyup âlim mi olacak, imamların çocukları şımarık olurlar, okumazlar” diyerek tavsiye edercesine şaka yapar. Bu ise söz konusu olayın şahidi olan Muhammed Sâdık’ı çok kızdırmış ve söylenenlerin tamamen aksi olmasına bir teşvik olmuştur.⁸¹

⁷⁷ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 19.

⁷⁸ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*

⁷⁹ Muhammed Emin, *a.g.e.*, ss. 37-38.

⁸⁰ Muhammed Emin, *a.yer.*

⁸¹ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 39.

O dönemlerde Sovyet hükümetinin “Pamuk Planı” adlı bir projesi vardı. Büyük Sovyetler Birliği’nin nüfus sayısının çok fazla olmasına rağmen, medrese talebeleri derslerine başlamadan pamuk toplamak için tarlaya götürülürdü. Talebelerin dersleri bundan dolayı aksardı. Ama Muhammed Sâdık buna rağmen medrese derslerinde hiç zorlanmazdı, çünkü dini kitapları evde babasıyla okumuştı, öbürleri ise zaten okulda gördükleri derslerdi.⁸²

Mir Arap Medresesi’nde çeşitli milletlerden talebeler vardı. Muhammed Emin bu konuda, “Mir Arap Medresesi sanki uluslararası dostluğu ifade ederdi. Sovyetler Birliği’nin çeşitli bölgelerinden gelen Özbek, Azeri, Tatar, Kazak, Kırgız, Türkmen ve Tacik milletlerine mensup öğrenciler birlik beraberlikte eğitim görürler ve yaşarlardı. Beraber pamuk toplamaya gider ve cemaat faaliyetlerine birlikte katılırlardı. Aralarında ırkçılık, mezhepçilik gibi bölünmeler olmazdı. Muhammed Sâdık onların derslerinde yardımcı olur, başka bir türlü ihtiyaçları varsa da elinden geldiği kadar yardım etmeye çalışırdı”⁸³ demektedir.

Muhammed Sâdık medresedeki âdâbıyla, derslerdeki başarılarıyla, toplumsal etkinliklerde aktif olması yönüyle başkalarından tamamen farklıydı. Medresede, talebeler ilim seviyesine göre sınıftan sınıfa geçebiliyordu. O da bu zamana kadar aldığı ilminin gücüyle, normalde yedi senede mezun olunması gereken yerden üç senede mezun olur.⁸⁴ Derslerde veya normal öğrenci hayatında olsun, diğer talebeler arasında her zaman önde olduğundan arkadaşları ona “Peşkadam (Önder, Lider)” veya “Müctehid”⁸⁵ derlerdi.⁸⁶

1973 yılında Muhammed Sâdık, İmam Buhârî ismindeki Taşkent İslam Enstitüsü’ne⁸⁷, kardeşi Muhammed Emin ise Mir Arap Medresesi’ne kabul edilmiştir. Enstitü sınavından yüksek puanlarla geçen Muhammed Sâdık, Enstitü’nün 3. sınıfından derslere başlar ve iki sene içinde (1973 – 75) buradan başarıyla mezun olur.⁸⁸ O burada Enstitü’nün resmi ders programlarından başka, hocalardan özel dersler alarak bilimini artırmıştır. Tatil günlerini, hatta dersler arası verilen molaları, ezan ile kamet arasındaki

⁸² Muhammed Emin, *a.yer.*

⁸³ Muhammed Emin, *a.g.e.*, ss. 41-42.

⁸⁴ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 43.

⁸⁵ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.r.*

⁸⁶ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m*; Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.r.*

⁸⁷ Özbekistan’da bu okul için daha çok “Oliy Ma’had” kelimesi kullanılmaktadır.

⁸⁸ Yunus Abdurahimoğlu, Asife Ünal, *a.g.m*, 406.

kısa vakti bile kitap okumakla geçirmiştir.⁸⁹ Burada kendisinden yaşı büyüklerle birlikte eğitim gören Muhammed Sâdık, okulun ve hatta Özbekistan'ın önde gelen din âlimlerinden ders almıştır. Bunların yanında bazen yurt dışından gelen misafirlere de tercümanlık yapmıştır. Halkın arasında ilk tanınmaları da gelen misafirlerin camideki vaazlarını Özbekçe'ye tercüme ederek başlamıştır.⁹⁰

Sovyetler Birliği zamanında dini eğitim almak için yurt dışına giden öğrenciler parmakla sayılacak kadar azdı. Muhammed Sâdık Enstitü'yü tamamladıktan sonra 1975-76 yıllarında “Sovet Şarkı Muslumonları (Sovyet Doğu Müslümanları)” dergisinde faaliyet gösterir⁹¹ sonra da Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları dini idaresinin yönlendirmesi ile 1976 senesinde Libya Devleti'nin Trablus şehrindeki İslamî Davet Üniversitesi'ne kabul edilir.⁹² Özel olarak yurtdışı öğrenciler için açılan ve ilk kabul edilenler de Muhammed Sâdık'la gelen öğrenciler olan bu Üniversite'de⁹³ derslerine çok aktif ve başarıyla devam eder. Hatta yıllık puanların sonuçlanmasında uluslararası öğrenciler arasında en yüksek puan alarak yılın birinciliğini kazanır.⁹⁴

Muhammed Sâdık nerede olursa, nereye giderse oranın ilim erbabıyla tanışarak onlardan faydalanmaya çalışır, kıymetli tavsiyelerini alır ve önerdikleri kitapları da okurdu. Bir keresinde Taşkent İslam Enstitü'sünde beraber okuduğu sınıf arkadaşı Zakircon İsmoilov'un “Hiç ara vermeden okuyorsunuz, okuduğunuz kitapların sayısı kaç’a ulaştı?” sorusuna, “300’ü aştı” diyerek cevap vermiş.⁹⁵ Muhammed Emin de abisinin ilme olan düşkünlüğünü şöyle anlatır: “Trablus'taki İslamî Davet Fakültesi'nde de çok başarılıydı. 100'lü puanlamaya göre derslerden çoğunlukla 90-95 alırdı. Yurt dışı talebeler arasında okul birinciliğiyle birkaç kez ödül kazandı. Normalde altı ayda bir tatil için eve gelirdi. Bir keresinde “260 kitap okudum” demişti. Bu ise bir günde bir buçuk tane kitap okudum demektir. Ben ilk olarak buna inanmadım; ama daha sonra Libya'da yaşadığımızda bunun gerçek olduğuna kendim şahit oldum.”⁹⁶ O Yüksekokulun bir dersini bile kaçırmadan hepsine katılırdı. Bu ise onun sınavlardan başarıyla geçmesine

⁸⁹ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*

⁹⁰ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 44.

⁹¹ Erşahin, *a.g.m.*, s. 337; Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*

⁹² Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*; Olcott, *a.g.m.*, s. 7; Yunus Abdurahimoğlu, Asife Ünal, *a.g.m.*, s. 404, 406.

⁹³ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.r.*

⁹⁴ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 45.

⁹⁵ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 47-48.

⁹⁶ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 53.

yeterliydi. Oradaki hocalardan her zamanki gibi özel dersler alır, kendince de okumalar yapardı. O zamanlarda normal derslerden başka çeşitli konulardaki kitaplardan hergün 100 sayfa okumayı kendisine adet edinmişti.⁹⁷

Farklı dilleri bilmek ve o dillerde konuşmak kendine has bir özelliktir. Özbek halk atasözlerinin birinde “dil bilmek, el bilmektir” denilmektedir. Yani bir milletin dilini öğrenmek, onların dilinde konuşmak, o halkı yakından tanımak demektir. Muhammed Sâdık da bu atasözünü hayatına geçirerek Rus ve Arap dilini çok iyi bilir, bu dillerde rahatça okur, yazar ve konuşurdu. Hangi dilde konuşsa da yabancı kelimeleri katmadan, hatasız, o dili bozmadan söyleyeceği sözleri net söylerdi.⁹⁸

Libya’da geçen büyük toplantıların birinde kendi nöbeti gelince 20 dakika kadar konuşmuştur. Hiç hatasız, durmadan, takılmadan konuştuğunu gören meclisteki Türk kardeşler “Bizim Türklerden de böyle âlimler var mıydı!?” diye şaşırarak gurur duymuşlardır. Toplantıdan sonra da kendisiyle tanışarak tebrik etmişler.⁹⁹

Libya’nın büyük üstadları da Muhammed Sâdık’la gurur duyarlardı. Özellikle Ahmed Muhammed Şerif onu kendi çocuğundan ayrı görmezdi. Sonradan aynı görevde birlikte çalıştıklarında birbirleriyle fikir alışverişi yaparlardı. Hatta Libya’nın eski cumhurbaşkanı Kaddafi de “Muhammed Sâdık kendi çocuğumuzdur” derdi.¹⁰⁰

Müfessir Libya’da çok sayıda dünya ünlüsüyle de tanışmıştır. Onların arasında din erbablarından biri ünlü boksör Muhammed Ali, öbürü ise cerrah Maurice Bucaille ve bunlar gibi dünyaca tanınmış insanlar vardır.¹⁰¹

Muhammed Sâdık öğrencilik hayatındaki başarılarının neticesinde aldığı ödüllerin yanında, tercümanlık ederek para biriktirip bir araba satın almıştır. Daha sonra da eşiyle birlikte biriktirdikleri ve alın teriyle kazandıkları paraya Taşkent şehrinden bir ev satın almışlardır.¹⁰²

⁹⁷ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*

⁹⁸ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 54; Yunus Abdurahimoğlu, Asife Ünal, *a.g.m.*, s. 406.

⁹⁹ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 55; Ayrıca bkz: Muhammed Tursun, *a.g.e.*, s. 22.

¹⁰⁰ Muhammed Emin, *a.yer.*

¹⁰¹ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 56.

¹⁰² Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 56.

Libya'ya gelen vatandaşlarına; ister turist, ister öğrenci olsun, elinden gelen her türlü yardımda bulunan Muhammed Sâdık, bir hayli Orta Asya'lı öğrenciye okula girmesi için ya da derslerinde zorlandıkları hususlarda yardım etmiştir.¹⁰³

O 1980'de Libya Yüksek Okulu'nu en yüksek puanla tamamlar,¹⁰⁴ talebeler arasında birincilerden olduğu için okul tarafından parayla ödüllendirilir.¹⁰⁵ Okulu başarıyla bitirdikten sonra memleketine döner dönmez, Özbekistan dini idaresinin dış işlerinde göreve başlar. Ayrıca bunun beraberinde Taşkent İslam Enstitüsü'nde müderrislik yapar.¹⁰⁶

Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf'un talebeliği, yukarıda zikrettiğimiz seneler arasında geçmiş olsa da, ilme olan talebi ve iştîyâkı ömrünün sonuna kadar devam etmiştir. Çok yoğun olmasına rağmen ilmi bahisleri ve kitap okumalarını hiç ihmal etmemiştir. Bu yüzden de yüzlerce yolculuğundan evine sadece kitap getirmiş ve kendisi için yeni olan her türlü kitabı en kısa bir zamanda okuyup bitirmiştir.¹⁰⁷

1.4. Hocaları

Muhammed Sâdık'ın ilk hocası yukarıda da zikrettiğimiz üzere babası Muhammed Yûsuf olmuştur. Babası onu yetiştirirken özellikle Kur'ân-ı Kerîm, Tecvid ve Arap gramerine çok önem vermiştir. Daha sonra Mir Arap Medresesi'nde eğitimini sürdürürken Hafız Şahabiddin hocadan kıraat derslerini, tatillerde ise babasının ricasıyla evine gelen Muhtarcan Abdullayev hocadan Arap grameriyle ilgili *Elfiye* ve *Kifâye* adlı kitaplarından ders almıştır.¹⁰⁸ Bunun yanında özel dersler olarak Osmancan Hoca, Kasımcı Hoca, Abdullatif Hoca gibi büyük âlimlerden istifade eden müfessir,¹⁰⁹ İmam Buhârî adındaki Taşkent İslam Enstitüsü'ne geçtiğinde Müftü Ziyaeddin Babahanov, müftü yardımcısı İsmail Mahdum Sattiyev, Yûsufhan Şakirov, Abdugani Abdullayev ve o dönemin önde gelen ilim adamlarının elinde eğitim görmüştür. Resmi derslerin yanında

¹⁰³ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 57.

¹⁰⁴ Yunus Abdurahimoğlu, Asife Ünal, *a.g.m.*, s. 404.

¹⁰⁵ Olcott, *a.g.m.*, s. 7; Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*

¹⁰⁶ Muhammed Emin, *a.yer.*

¹⁰⁷ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*

¹⁰⁸ Muhammed Emin, *a.g.e.*, ss. 40-41.

¹⁰⁹ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*

ekstra özel dersleri de kaçırmamıştır.¹¹⁰ Özbekistan’da ders aldığı hocalarından başka yurt dışında kaldığı dönemlerde Suudi Arabistanlı, muhaddis ve mutasavvıf ünlü Muhammed b. Alevî el-Mâlikî, “Müfekkîr-i İslâm” lakabı ile tanınan 20. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Hindistan’ın en büyük âlimi Ebü’l-Hasan en-Nedvî,¹¹¹ Arakan’lı âlim Salih Ahmed b. Muhammed İdris gibi tanınmış büyük İslam önderlerinden çeşitli dallarda ilim ve icazetler almıştır.¹¹²

1.5. Talebeleri

Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf, İmam Buhârî adındaki Taşkent İslam Enstitüsü’nde 1981-89 yıllarında hocalık yapmış ve Temel İslam Bilimleri’ndeki çeşitli alanlarda ders okutmuştur. Söz konusu yıllarda okulda eğitim gören yüzlerce öğrenci onun talebesi olmuştur. Talebeleri arasında Kuzey Kafkasya Başmüftüsü İsmail Berdiyev, Rusya Müftüler Konseyi Başkanı Ravil Gaynuddin,¹¹³ Çeçenistan Müftüsü ve ilk Cumhurbaşkanı Ahmed Hacı Kadirov,¹¹⁴ Dağıstan’lı imam Muhammed Rasul, Azerbeycan’lı âlim Mulkadar gibi halkça tanınan din erbapları da olmuştur. Bundan başka Libya’da Anvar Ahmed, Hayrullah Habibullah, Muhammed Ömer, Muhammed Kurban, Rızkkulbek gibi Özbek talebelerine de özelden dersler vermiştir.¹¹⁵

¹¹⁰ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 44.

¹¹¹ Hindistan’ın en büyük İslâm âlimleridendir. Tam ismi Mevlana Seyyid Ebü’l-Hasan Ali el-Hasanî en-Nedvî olan âlim, Arapça ve Urduca eserleriyle sadece Asya alt kıtasında değil, dünyaca, özellikle de Arap dünyasında dahi olarak kabul edilmiştir. İslâm tarihi, Tefsir ve Hadis ilmine çok iyi vâkıf olmuş, açık fikirli ve İslâm dininin yükselişi için büyük hizmetlerde bulunmuştur. Mekke’deki Râbitatü’l-Âlemi’l-İslâmî’nin kurucularındandır. “Müslümanların Gerilemesiyle Dünya Neler Kaybetti”, “İslâm’da Fikir ve Davet Önderleri” ve “Büyük İslâm Şairi Dr. Muhammed İkbal” adlı eserleri çok beğenilmiş ve dünyaca meşhur olup Türkçe’ye de çevrilmiştir... Daha geniş bilgi için bkz: Abdülhamit Birişik, “Ebü’l-Hasan en-Nedvî”, *DİA*, C. XXXII, ss. 515-518; M. Meraj Alam, “Hindistan’ın Öncü Şahsiyetleri”, (*Fikre Sanata Ruha*) *TOHUM*, S. 160 (2018), ss. 64-69.

¹¹² Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*; Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.r.*

¹¹³ Yunus Abdurahimoğlu, Asife Ünal, *a.g.m.*, s. 407.

¹¹⁴ Çeçenistan’da savaş olduğu zamanlarda, Ahmed Hacı Kadirov daha önce Taşkent İslam Enstitüsü’nde kendisine hocalık yapan Muhammed Sâdık’ı oradaki durumun her anından haberdar eder ve savaşı durdurma konusunda yapılması gerekenleri onunla danışır. Muhammed Sâdık da savaşın en yakın şahidi olan Ahmed Hacı Kadirov’un verdiği bilgileri ve istediği yardımı dünyada Müslüman âlimlerine iletir. Savaşın durdurulması için gereken görüşmeler yapılır ve böylece Ahmed Hacı âlimlerin yardımı ve tavsiyeleriyle Çeçenistan’daki savaşı durdurmaya muvaffak olur. Çeçenistan’ın barışa ulaşmasında Muhammed Sâdık’ın da emeği büyüktür. Geniş bilgi için bkz: Muhammed Yûsuf, *Ochiq Hat (Açık Mektup)*, Taşkent: Hilâl-Neşir, 2016, ss. 21-24.

¹¹⁵ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*

Muhammed Sâdık, 2000¹¹⁶ yılında Özbekistan’a döndüğü zaman, bölgedeki birçok ilim ehli onun etrafına yığılmış ve onun talebesi olmuştur.¹¹⁷ Haftada belirli günlerde İmamlardan, medrese ve Üniversite hocalarından oluşan gruplara İslami Bilimler esasında özel dersler vermiş ve derslerin sonunda İslam ülkelerindeki güncel gelişmelerden bahsedip talebeleri de haberdar etmeye çalışmıştır.¹¹⁸

1.6. İcazetleri, Diplomalari, Başarı Belgeleri ve Üye Olduğu Kurumlar

1.6.1. İcazetleri

1. Salih Ahmed b. Muhammed İdris el-Arakânî tarafından Hadis ve onun eserlerinde icazet almıştır. O icazette şöyle yazılmaktadır: “O (yani sened) İslam’ın ve İslam’daki Ehli Sünnet’in özelliklerindendir. Şeyh Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf iyi niyetle benden Hadis-i Şerif ve başka dallarda icazet istedi. Ben şöyle derim: “Allah bize de ona da ecirlerini çoğaltarak versin. Bana çeşitli bölgelerde yüzden fazla âlimin icazet verdiği gibi, ben de tüm mervilerim, senedlerim, sabtlerim, icazetlerim ve 150’den fazla eserlerimde umumi-mutlak icazet verdim. Bu ise hadis ve eser ehlinin nezdindeki şartlara uygun şekilde olmuştur.”¹¹⁹

2. Muhaddisler Silsilesinde, İmam Hafız İbn Hacer’e kadar bağlanan Ebü’l-Hasan en-Nedvî’nin hadis kitapları için verdiği icazet.¹²⁰

3. İmam Ebü’l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî el-Hanefî’nin “Medârikü’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl” eseri üzerinde Ebu Bekir b. Ahmed el-Malîbarî’den yazara kadar giden icazet.¹²¹

Muhammed Sâdık’ın kendisi de İmam Ebü’l-Berekât en-Nesefî’nin “Medârikü’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl” adlı meşhur tefsirinden ve İmam Buhârî’nin âlemce meşhur,

¹¹⁶ Muhammed Sâdık’ın ülkesine döndüğü tarih makalede 2001, ama Muhammed Emin’in *İslomga Bag’ishlangan Umr* kitabında ise 2000 olarak gösterilmiştir; Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 127.

¹¹⁷ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*

¹¹⁸ Müfessirin talebesi Abdulhadiy Giyasov ile Röportaj, İstanbul, 10.05.2018.

¹¹⁹ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*

¹²⁰ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.yer.*

¹²¹ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.yer.*

müslümanların Kur’ân-ı Kerîm’den sonra ikinci kitabı olan “el-Câmiu’s-Sahîh” eserinden birkaç talebesine icazet vermiş bulunmaktadır.¹²²

1.6.2. Diploma ve Başarı Belgeleri

1. İmam Buhârî adındaki Taşkent İslam Enstitüsü Diploması, 1975;
2. İslamî Davet Üniversitesi tarafından verilen Arap Dili ve İslami Bilimlerle ilgili “Litsensiat” diploması, 1980;
3. Libya Devleti tarafından verilen “Büyük Fâtih” madalyası, 1989;
4. Mısır Arap Cumhuriyeti tarafından verilen birinci dereceli “İlim ve Fen” madalyası, 28 Ocak 1992;¹²³
5. Rusya Dini İdaresi Başkanlığı, Rusya Müftüleri Konsey Toplantısı tarafından verilen “el-Fahr” dekorasyonu, 28 Aralık 2014.¹²⁴

1.6.3. Üye Olduğu Kurumlar

1. Mekke-i Mükerrime şehrindeki İslam Âlemi Rabıtası kurucu/tesis meclisi üyesi;
2. Bütün Dünya Tasavvuf Birliği üyesi;
3. Bütün Dünya İslam Halkları Baş Kâtipliği üyesi;
4. Bütün Dünya Davet Birliği üyesi;
5. Bütün Dünya Âlimler Konseyi üyesi;
6. İslamabad şehrindeki Bütün Dünya İslam Birliği üyesi;
7. Mekke-i Mükerrime’deki Bütün Dünya Mütefekkir Âlimleri Meclisi’nin Yürütme Komitesi üyesi;
8. Bütün Dünya Camiler Birliği üyesi;
9. Ürdün’deki Âli Beyt “İslamî Tefekkür” Krallık Akademisi üyesi.¹²⁵

¹²² Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*

¹²³ Muhammed Tursun, *a.g.e.*, ss. 97-98.

¹²⁴ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*

¹²⁵ Muhammed Tursun, *a.g.e.*, ss. 49-50; Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *Âmina Dergisi*, s. 4; Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.yer.*

1.7. Vefatı

Kendini İslam'a, Kur'an'a, Hz. Peygamber'in sünnetine ve ilme adayan Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf (h. 1436 yılı 19 Cemaziyel-Evvel) 10 Mart 2015 senesinde Taşkent'te akşama doğru, spor yaptıktan sonra¹²⁶ kalp kriziyle 63 yaşında¹²⁷ vefat etmiştir. Ertesi gün öğlen namazında Kökça semtindeki Şeyh Zeynuddin camisinde cenaze namazı kılınıp, söz konusu cami yakınındaki Şeyh Zeynuddin mezarlığına defnedilmiştir. Cenazeye memleketin farklı bölgelerinden 200 binden fazla kişi iştirak etmiştir.¹²⁸

Muhammed Sâdık'ın vefatı İslam ümmetine, özellikle de Özbek halkına büyük bir musibet oldu. O gün, onun vefatı halk arasında ve sosyal sitelerde en büyük olaya dönüşerek âlimin Müslümanlar kalbinde ne kadar büyük iz bıraktığı daha da ortaya çıktı. O günden sonra ona mersiyeler yazıldı.¹²⁹ O'nun ardından halk arasında hayır duaları yapıldı, çoğunluk kendi isteğiyle Hatim indirip çeşitli merasimler düzenledi. Birçok dış ülke müslümanları tarafından Kur'an tilavetleri ve gıyabında cenaze namazı kılındı. Güney Kore'de yeni açılan camiye Şeyh Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf adı verildi.¹³⁰

Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf vefat ettikten sonra onun ailesine ve Özbek müslümanlarına dünyanın çeşitli bölgelerindeki müslümanlardan, müftülerden, din görevlilerinden, özellikle İslam âlimlerinden başsağlığı mesajları gelmiştir. Örneğin, Dağıstanlı âlim Muhammed Habibullah gönderdiği mesajda şunları zikretmektedir: “Ben Şeyh Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf'un müftülük zamanında danışmanlarından olmuştum. O birçok ilimlerin uzmanıydı. Eski ve yeni eserleri iyi bilirdi. Dağıstan, Kafkas ve Orta Asya âlimleri bir sözle onun büyük âlim olduğunu itiraf etmiştir. O İslam'a büyük hizmetlerde bulunmuştur. Hakkında ne kadar iyi sözler, övgüler varsa söyleyin, yine de yetmez”.¹³¹

¹²⁶ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 179.

¹²⁷ Yunus Abdurahimoğlu, Asife Ünal, *a.g.m.*, 404, 406.

¹²⁸ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*

¹²⁹ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.yer.*

¹³⁰ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.yer.*

¹³¹ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*

Kırgızistan’lı âlim Alauddin Mansur da onunla ilgili şöyle demektedir: “Şeyh Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf’u en iyi ilim ehli olanlar tanır. O, ilim talebeleri ve bütün halk için büyük bir ilim miras bıraktıysa da, kendisindeki ilmin daha üçte birini bile takdim etmemişti. Ben tarihe bakarak biraz düşündüm, bundan dört yüz yıl önce vefat eden Molla Alî Kârî 109 tane eser bırakmış. Şeyh Muhammed Sâdık ise 120 ciltten fazla eser miras bırakmıştır. Bu âlimin ne kadar büyük bir ağaç olduğu, yıkıldıktan sonra daha da belli oldu”.¹³²

1.8. Mezhebi, Tarikatı, Kişiliği ve Şiârı

Muhammed Sâdık akidede İmam-ı Mâtürîdî, fıkıhta ise İmam-ı Azam Ebu Hanife mezhebindendir. O bu yolu seçmiştir ve ömrünün sonuna kadar bu yoldan devam etmiştir.¹³³

Müfessirimiz bunlarla beraber kendisi bir mutasavvıf âlimi ve yukarıda zikrettiğimiz üzere Bütün Dünya Tasavvuf Birliği’nin üyesi olmuştur.¹³⁴ Her zaman abdestli gezerek, “Abdest bedeni temizlerse, Tasavvuf kalbi temizler” demiştir. Günlük zikirlerini geciktirmeden, zamanında yapar, tavsiye isteyenlere de güzel tavsiyelerde bulunmuştur. Tasavvuf’la ilgili görüşlerini *Tasavvuf Haqida Tasavvur (Tasavvuf Hakkında Düşünce)*, *Nakşbandiya (Nakşibendiye)* ve başka eserlerinden öğrenmek mümkündür.¹³⁵ Kendisinin tasavvuf ehliyle arası çok iyi olup, sûfi ve şeyhleri itiraf etmekle beraber aşırı giden bazı cemaatleri de kınamıştır. Ona göre Tasavvuf, şeriatın çizdiği çizgileri aşmamalıdır. Güzel ahlaklı olmak, kalbi temizlemek ve Allah’a yaklaşımdır. O, mürşid ve mürid arasındaki bağı, hocayla öğrenci arasındaki bağa benzetmiştir.¹³⁶

İbadetlerine son derece düşkün olan âlim, farz namazlarını imkân bulduğu kadar cemaatle kılardı. Yalnız kıldığında ise namazdan sonra uzun süre kalkmadan zikir yapardı. Birisine söz veriyse, sözünü yerine getirirdi. Günlük planı olup, her gün onu doldururdu. İbadetlerini tamamladıktan sonra, ilmi faaliyete başlar, günde 13-14 sayfa

¹³² Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.yer.*

¹³³ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 132.

¹³⁴ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *Âmina Dergisi*, s. 4.

¹³⁵ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 133.

¹³⁶ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.r.*

yazmayı adet edinmişti. Eğer bir şey olup da planı değişirse, ertesi gün sanki kazaya bırakılan namaz gibi ekstra çalışarak planını tamamlardı. Zamanına çok önem verirdi. Hatta yemek yerken bile zamanını ölçülü kullanırdı. Yemek seçmeden, sofrada hangi yemek varsa onu yer sonra Allah’a şükrederdi. Arkadaş ve yakınlarıyla bir araya geldiklerinde, bir kitap okuyarak onun üzerinde bir sohbet yapardı. Her zaman talebelere ders vermekle meşgul olurdu. Derste ya da sohbette olsun, dinleyicilerin seviyesine göre konuşurdu. Müfessir, yazdığı kitaplarında da bu kuralı gözden kaçırmamıştır. Dünya, spor, siyasi haberleri ve iktisadi değişiklikleri zamanında takip ederdi.¹³⁷ O kendisini sürekli geliştirmeye çalışan bir entelektüeldir.¹³⁸

O ailesindeki herkese ilgi göstermeye gayret ederdi. Kendi kardeşleri için merhametli bir abi, eşi için sadakatli bir eş, çocukları için sevimli baba, torunları için ise güzel bir dede olmuştur. İslam’a göre aile ve akrabalar arası ilişki ve ilgi gösterme nasıl olması gerekirse, öyle herkesin hakkını verir, kimseye sert davranmazdı. Günümüzde çocukları babası gibi İslam’a hizmet edenlerden, torunlarının birkaçı Kur’ân Hafızları olarak yetişmişlerdir.¹³⁹

Muhammed Sâdık’ın hayat yolundaki şiarı, Ehli Sünnet ve’l-Cemaat çizgisinde temiz akide ve saf İslam’a doğru yürümek, Kur’ân ve Sünneti öğrenip ona göre amel etmek, insanları İslam nuruyla marifetlendirmek, selefi salih – büyük müçtehitleri takip etmek, merhametli olmayı ve kardeşliği yaymak, dini cehaleti bitirmek, ihtilaf ve fırkacılığı durdurarak, radikalizmi ve bidatçılığı yok etmek olmuştur.¹⁴⁰

2. HİZMETLERİ

Muhammed Sâdık’ın büyük bir âlim olacağı ve İslam dinine büyük hizmetlerde bulunacağı, yukarıda zikrettiğimiz üzere talebelik zamanlarından belli olmaktaydı. Libya’daki eğitimini 1980’de tamamlayıp Özbekistan’a döndükten sonra 1981 senesinde İmam Buhârî adındaki Taşkent İslam Enstitüsü’nde işe başladı. Oraya girer girmez okulun dini seviyesini yükseltmeye çalıştı.¹⁴¹ Okulun müdürü onun kabiliyetlerine

¹³⁷ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 133; İsmail Muhammed Yûsuf, *a.g.r.*

¹³⁸ Olcott, *a.g.m.*, s. 23.

¹³⁹ Muhammed Emin, *a.g.e.*, ss. 136-137.

¹⁴⁰ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 132.

¹⁴¹ Muhammed Tursun, *a.g.e.*, s. 139-140; Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*

yakından şahit olarak onu kendi yerine müdür tayin etti. Muhammed Sâdık'ın gayretli çalışmaları neticesinde müdürlükten müftülüğe kadar yükseldi. Bunların yanında tefsir, hadis, fıkıh ve toplum için çok lazım olan alanlarda eserler miras bıraktı.¹⁴²

Muhammed Sâdık, İmam Buhârî Enstitüsü'nde ders vermeye başladığında burada dini derslerden daha çok Tarih, Coğrafya, Felsefe, Sosyoloji, Rusça, İngilizce, Farsça gibi dersler okutulurdu. Dini derslerden İslam Tarihi, Tefsir gibi derslere çok az saatler ayrılırdı. Kısacası İslami ilimleri öğrenmeyi isteyip gelen öğrencileri tatmin edemezdi. Muhammed Sâdık bu durumu çözmeye çabasında Devletin ilgili makamlarıyla konuşup, onlara durumu doğru bir şekilde anlatarak Akaid, İslam Tarihi, Kur'ân İlimleri, Tefsir ve Hadis derslerini de getirmeyi başardı ve kendisi de alanlarda ders vermeye başladı.¹⁴³ Öğretmenlerin seviyesi yükseltilerek kaliteli hocalar işe alındı ve talebelerin kalitesinin yükselmesi için gerekenler yapıldı.¹⁴⁴

Muhammed Sâdık, okul öğrencilerine daha çok fayda sağlamak için resmi derslerin dışında özel dersler verdi ve onlarla birlikte kitap yazıp tercüme etti. Bunların yanında o zamanın tek dini yayını olan “Sovyet Doğu Müslümanları” dergisinde dini makaleler ve yazılar yayınladı.¹⁴⁵ O zamanlar “Sovyet Doğu Müslümanları” dergisi yedi dilde yayınlanırdı. Derginin hemen hemen her baskısında onun makaleleri yer alırdı. Ama bu dergi Özbek dilinde pek fazla yayınlanmazdı. Dergi sadece camilere birer tane dağıtılırdı. Bu dergi şimdilerde “Hidâyet” dergisi olarak faaliyet göstermekte olup, tüm Özbek halkına ulaştırılmaktadır.¹⁴⁶

Zamanla, normal öğretmenlikten (1982) müdür yardımcısı, daha sonra (1984) okul müdürü¹⁴⁷ derecesine yükselerek okuldaki eğitim seviyesini daha da geliştirdi ve bazı seküler derslerin yerine talebelere lazım olan başka dini dersleri getirdi.¹⁴⁸

Muhammed Sâdık bütün ömrünü İslam dinine ve onun gelişmesine, halkın hidayeti bulmasına, yanlış fırka ve mezheplere aldanmalarına mâni olmaya ve halkın din bilgisini geliştirme gibi güzel işlere adanmıştır. Kardeşi Muhammed Emin, bu yüzden onun

¹⁴² Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 48.

¹⁴³ Yunus Abdurahimov, Asife Ünal, *a.g.m.*, s. 406; Muhammed Tursun, *a.g.e.*, s. 66.

¹⁴⁴ Muhammed Emin, *a.g.e.*, ss. 59-60.

¹⁴⁵ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 62.

¹⁴⁶ Saydaliyev Mümincan, *a.g.m.*

¹⁴⁷ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 64; Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*

¹⁴⁸ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 63.

hakkında yazdığı kitabının adını “İslam’a Adanmış Bir Ömür” diye isimlendirmiştir.¹⁴⁹ O’nun dinini, halkını, vatanını ne kadar çok sevdiği, yaptığı hizmetlerden, bıraktığı eserlerden ve gösterdiği fedakârlıklardan çok net belli olmaktadır.

O İmam Buhârî Enstitüsü’nde 1981 – 1989 yıllar arası Tefsir, Hadis, Ulûmu’l-Kur’ân, Akaid alanlarında ders vermiştir.¹⁵⁰

Muhammed Sâdık İslam Enstitüsü’ne müdürlük yaptığı zamanlarda, okulu gerçek İslam eğitim merkezi haline getirmiştir. Muhammed Emin abisinin yaptığı fedakârlıkların apaçık ortada olduğunu, hiçbir kanıtın gerekmediğini söyleyerek “O’nun yaptığı hizmetlere yaratan Hâlık da, yaratılan halk da şahit oluyordu” şeklinde izah etmektedir.¹⁵¹

Orta Asya Müslümanları için büyük hizmetlerde bulunan Muhammed Sâdık, bugünkü Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan’ı içine alan Sovyetler Birliği Türkistan’ın son ve bağımsızlığını kazanan Özbekistan’ın ilk müftüsü oldu.¹⁵² Sovyetler Birliği dönemindeki Türkistan Müslümanları başkanlığı, “Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi” olarak söylenirdi. Söz konusu dini idarenin müftüsü istifa ettiğinde Muhammed Sâdık geçici olarak onun yerine müftü oldu. Daha sonra 1 Şubat 1989’da Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları’nın IV. Kurultay’ındaki meclisten çıkan kararla resmi müftü (Diyanet İşleri Başkanı) olarak seçildi.¹⁵³ Müftü seçildikten sonra Allah’ın, İslam’ın ve halkın önündeki sorumlulukları daha da arttı. Muhammed Sâdık bunu hissederek Allah’tan yardım isteyip var olduğu gücüyle çalıştı. O dönemin siyasi ve dini durumunun nasıl olduğunu yukarıda zikretmiştik. Müftülükte, dini idarelerde ve medreselerde göreve alınacak din uzmanları, hatta okutulacak İslami kitaplar bile çok azdı. Onun ilk yaptığı iş, müslümanların Dört Büyük Halife’sinden üçüncüsü Hz. Osman b. Affan zamanında yazılan mushaflardan biri olan “Mushaf-ı Osman”ı¹⁵⁴ Moskova’dan getirtmek oldu. Hz. Osman Mushafı’nın getirilmesi müslümanlar için ruhi ve manevi bir güç oldu. Bunlarla birlikte eski cami, medrese ve

¹⁴⁹ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 66.

¹⁵⁰ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*

¹⁵¹ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 67.

¹⁵² Erşahin, *a.g.m.*, s. 337; Olcott, *a.g.e.*, s. 5; Ayrıca bkz: Baymirza Hayit, “Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslâmın Bugünkü Durumu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Samsun, S. 2 (1987), s. 20.

¹⁵³ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 68; Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*; Erşahin, *a.g.m.*, s. 337; Yunus Abdurahimoğlu, Asife Ünal, *a.g.m.*, s. 406.

¹⁵⁴ Hz. Osman Mushafı şu anda Taşkent Dini İdare kütüphanesinde saklanmaktadır. Ziyarete açıktır.

tarihi miraslar tekrar müslümanların hizmetine verilmeye başladı. Bu güzel meskenler çoktan kullanılmadığından yıprandığı, harap hale geldiği için yeniden yenileme faaliyetleri yapıldı.¹⁵⁵

Muhammed Emin kitabında, “Sovyetler Birliği zamanında Özbekistan’da sadece 82 cami vardı. Şimdilerde ise binlerce cami, onlarca medrese çalışmaktadır. Bundan daha da hassas konulardan biri, bayanların dini eğitim görmeleri idi. Ailelerde bayanların eğitim görmelerine karşı yazılmayan kanunlar vardı. Kızlar için medrese açılmasına herkes karşıydı. Hazreti Müftü bu konuda halkı gerektiği gibi güzel biçimde bilgilendirerek bayanlar için bir medrese açmıştır ki; şimdiye kadar bu medrese hizmet etmektedir” diye söylemektedir. Bunların yanında Şairler, Yazarlar ve Akademisyenlerin de dini bilim almaları için kurslar açıldı.¹⁵⁶

Dini İdare’nin ismi “Mâverâünnehir” olarak, matbaa ise “Mâverâünnehir Müslümanları” olarak değiştirildi. Matbaa yayın faaliyetlerinde büyük adımları attı. İlk olarak talebelere su gibi lazım olan ders kitapları basıldı. “Ustâz-i Avval”, “Muallim-i Sâni”, “İbâdet-i İslâmiye”¹⁵⁷ v.s. kitaplar çok sayıda basılarak müslümanlara ulaştırılmıştır.¹⁵⁸

Sonradan Din Edebiyatı kitapları da basılmaya başladı. Sovyetler Birliği döneminde bu alan tamamen ilgisiz hale gelmişti. Özellikle Kur’ân-ı Kerîm basımı yetişmez; almak isteyenler de pahalı fiyatlarla cami abdesthanelerinde gizlice satın alırdı. Bu sırada Suudi Arabistan tarafından bir milyon Mushaf hediye edilir ve Müftü Muhammed Sâdık bu Mushaf’ları getirmeye çalıştığında karşısına hiç beklemediği, şaşırtıcı engeller çıkar. “Eğer Mushaf’ları getirerseniz işinizden ayrılacaksınız!” gibi tehditler de olur. Bu durum üzerine oradaki din âlimleriyle istişare edip son söz olarak, “Dinimizin ve halkımızın menfaati için bu işi yapacağız” kararını alan müftü, halktan yol

¹⁵⁵ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 69.

¹⁵⁶ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 70.

¹⁵⁷ “Ustâz-i Avval” - birinci öğretmen anlamında olup, Arap alfabesiyle yazılan Çağatayca’nın başlangıç kitabıdır; “Muallim-i Sâni” – ikinci öğretmen anlamında olup, Orta Asya’da eskiden beri Kur’ân’ı öğrenmek için okutulan kitaptır. Bu kitap Arap alfabesini, bazı önemli tecvid kurallarını, Kur’ân’ın başından Fatiha Sûresi ve Bakara Sûresi’nin ilk beş âyetini, sonundan Leyl Sûresi’nden Nas Sûresi’ne kadar sûreleri içermektedir; “İbâdet-i İslâmiye” – halkın anlayabileceği basit bir şekilde, Çağatay diliyle yazılan ve öğrenilmesi çok önemli olan fikhî konuları içeren kitaptır. Bu kitaplar şu an Orta Asya’nın bazı medreselerinde okutulmaktadır.

¹⁵⁸ Muhammed Emin, *a.g.e.*, ss. 70-71.

masrafları için toplanan paralarla söz konusu Mushaf'ları getirip müslümanlara dağıtmıştır.¹⁵⁹

Sovyetler Birliği zamanında 21 kişi tarafından dilekçe yazacağı takdirde bir cami açılmasına izin verileceği kanunu olsa da ona hiç uyulmamıştır. Özbekistan bağımsızlığını kazandıktan sonra eski camiler restore edilmiş ve yeni camiler inşa edilmeye başlamıştır. Cehalet çukurundan çıkan Sovyetler Birliği'nin alışlagelmiş siyasetinden bağımsızlığa yeni kavuşmuş müslümanlar kanunlara uymayıp biraz şımardıkları için bazı camiler tekrar kapatılmıştır. Ama yine de din adamlarının çabalarıyla yavaş yavaş yola koyulmuştur.¹⁶⁰

Cami görevlilerinin halkın başlıklarına muhtaç kalmamaları için camilerin önünde dükkân ve vakıfların açılması için imkân sağlanmıştır. Bu her camide olmamış ama kısmen de olsa uygulanmıştır. Taşkent'te arsa satın alınarak çiftçilik işleri yürütülmüş, "Savâd-ı A'zam" yardım derneği açılmış ve Letonya'dan on tane "RAF" markalı minibüs getirilerek cami hizmetleri için dağıtılmıştır.¹⁶¹

Dini İdare'nin yurt dışı ilişkileri de geliştirilerek uluslararası konferanslar düzenlenmiştir. Özellikle Tirmizi'nin 1000 yılığı konusunda uluslararası konferansı düzenlendiği dillerde destan olmuştur. Bazı Rus milliyetçileri arasında, "Biz Ruslar kendi dinimizin 1000 yılığını yapmadık, bunlar ise sadece bir kişinin bin yılığını yaptılar" söylentileri de olmuştur. Bunların yanında talebelerin kaliteli ilim almaları için gruplar halinde yurt dışındaki meşhur dini okullara gönderilmiştir. Vakıf ve dernekler açılıp fakir-fukaraya maddi ve manevi yardımlar verilmiş, 50'den fazla kuyu kazılarak halkın su ihtiyaçları karşılanmıştır.¹⁶²

Muhammed Sâdık, 6 Şubat 1989 senesinde Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlar Dini İdare Müftüsü, aynı yılın Aralık ayında SSCB Halk Temsilciler Meclisi'nin milletvekili oldu.¹⁶³ Ancak zamanla hükümetle ters düşen müftü 1993 yılının başlarında görevden alındı ve yurt dışına çıkmaya mecbûr kaldı.¹⁶⁴

¹⁵⁹ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 71; Muhammed Tursun, *a.g.e.*, s. 144.

¹⁶⁰ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 74.

¹⁶¹ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 75.

¹⁶² Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 76.

¹⁶³ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*; Yunus Abdurahimoğlu, Asife Ünal, *a.g.m.*, s. 406.

¹⁶⁴ Muhammed Tursun, *a.g.e.*, s. 148-149; Erşahin, *a.g.m.*, s. 337.

O müftü olduğu zamanlarda müslümanlar için büyük hizmetler yapmıştır. O, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlar Dini İdare Müftüsü ve SSCB'nin halk milletvekili olarak Sovyetler Birliği Müslümanlarının hak ve hukukları konusunda birçok taleplerde bulunmuş ve bu hususta büyük gayret sarfetmiştir. Sovyetler Birliği'nde yaşayan müslümanların yıllardır ulaşamadığı Hac ziyaretinin açılışına sebep olmuştur. Müslümanların özgürce Hac ibadetini yerine getirmeleri için izin almıştır. O'nun bu konudaki çabalarının neticesi olarak 1990 yılında Özbekistan'dan gelen hacılar, Suudi Arabistan hükümeti tarafından "Kral'ın Misafirleri" olarak karşılanmış, özel ilgi görmüş ve bu durum 1993 yılına kadar devam etmiştir.¹⁶⁵

Muhammed Sâdık, müslümanlar için Hac ibadeti'nin ne kadar önem arz ettiği ve bu konularla ilgili kanunların tekrardan bakılması gerektiği konusunda, Sovyetler Birliği Devlet Başkanı Mihail Sergeyeviç Gorbaçov'dan talepte bulunmuştur. Gereken belgeler ve imzalar toplandıktan sonra, Gorbaçov'un huzuruna girmiş ve Hac konusunu önyargı oluşturmayacak güzel bir şekilde şöyle anlatmıştır: "Sizin onayınız yeterli olur, kalan kısmını kendimiz halederiz. Hac da turizm gibidir. Yol seferlerinden ve otellerden devlet hazinesi büyük gelirler kazanır. Hristiyanlar Vatikan'a, Yahudiler Kudüs-ü Şerif'e gittikleri gibi müslümanlar da Mekke-i Mükerreme'yi ziyaret etmeleri gerekir." Müftü böylece, olayı ikna edici bir şekilde anlatarak Gorbaçov'un imzasını almış ve Müslümanların senelerdir ulaşamadıkları arzusunu gerçekleştirmiştir.¹⁶⁶ Buaradan yola çıkarak âlimin üstün siyasal zekâyâ sahip olduğunu da söylemek mümkündür.

Daha sonra Özbekistan bağımsızlığını kazandıktan sonra Hac ve Umre ibadetleri için şartlar daha da kolaylaştırılmış ve geliştirilmiştir. Şartlar kolaylaştıkça, hacıların sayısı da gittikçe artmıştır.¹⁶⁷ Ayrıcı Muhammed Sâdık, Özbekistan'ın bağımsızlık sonrasındaki ilk mütüfüsü (Diyanet İşleri Başkanı) olmuştur.¹⁶⁸ Onun müftü olduğu sıralarda Müslümanların ve halkının hayrı için yaptığı büyük ıslahatlar ve bunların hepsini kısa bir zaman içerisinde gerçekleştirmesi büyük bir başarı olmuştur. Bu gibi başarı tarihte de çok nadirdir.¹⁶⁹

¹⁶⁵ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*

¹⁶⁶ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 83; Muhammed Tursun, *a.g.e.*, s. 50.

¹⁶⁷ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 87.

¹⁶⁸ Yunus Abdurahimoğlu, Asife Ünal, *a.g.m.*, s. 406.

¹⁶⁹ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.r.*

Her Musa'nın bir Firavunu olduğu gibi Muhammed Sâdık'ın da kıskananları olmuştur. Onun halka ve müslümanlara hizmetleri çoğaldıkça, yalan iftiralarla karşısına çıkanlar da çoğalmıştır. Onun görevinden alınmasını isteyenler, kötü niyetlerine ulaşmak için her türlü yollara girmişlerdir. Bunlardan dolayı yurt dışına çıkmaya mecbur kalan Muhammed Sâdık, 1993'te Suudi Arabistan'a gelmiş ve Mekke-i Mükerreme şehrinde istikametine devam etmiştir.¹⁷⁰

Muhammed Sâdık vatandan ayrı kalmayı Allah'tan gelen bir imtihan olarak kabul ederek, "Bu da Allah'ın bir imtihanıdır. Hikmetini ise Allah'ın kendisi bilir. Vatandan, halktan, akrabalarından, anne-babadan ayrı kalmak Peygamberimiz (s.a.v)'den siz ve bize bir mirastır. Buna da Allah'a şükretmek gerekir!" diye söylemiştir.¹⁷¹

O, kendi vatanında iken Özbek halkı için ve ordaki dini bilimlerin gelişmesi için birçok hizmetlerde bulunabilmekteydi. Şimdi ise yazdıklarını kimlerin okuyacağı, nerede yayınlanacağı ve Özbekistan'a nasıl ulaştırılacağı belirsizdi. Muhammed Sâdık buna rağmen yeni güç ve gayretle çalışmaya devam etti. Onun şöyle bir planı vardı: "İlk olarak başladığı tefsiri yazıp, tamamlamak; Hadis üzerinde bir kitap telif etmek; Akaid alanındaki boşlukları tamamlayacak bir eser ve Fıkıh, özellikle Hanefi fıkhı üzerinde bir eser yazmak; sonra da Tarih, Tasavvuf ve başka alanlarda kitap yazmak."¹⁷² Allah'ın yardımıyla da vefat etmeden bu planının hepsini başarıyla tamamladığını söylemek mümkündür. Çünkü günümüzde yukarıda zikredilen alanların hepsiyle ilgili basılmış eserleri bulunmaktadır.

Muhammed Sâdık kendi çalışmalarından başka önüne çıkan yurtdışı fırsatlarını güzelce değerlendirmiştir. Dünyaca düzenlenen uluslararası toplantı, konferans ve seminerlere katılır, İslam âlimleri, devlet erbabıyla tanışarak onlardan tecrübe kazanmış ve gittikçe ilim yolundaki çevresi genişlemiştir. Hatta yurtdışında onunla tanışanların birçoğu "Siz, Arapça'da da eser yazabilirsiniz" şeklinde tavsiyede bulunmuşlardır. Muhammed Sâdık bu konu üzerinde Ebü'l-Hasan en-Nedvî, Yûsuf Karadâvi, Muhammed Ali Sâbûnî, Muhammed Said Ramazan el-Buti¹⁷³ gibi büyük İslam

¹⁷⁰ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁷¹ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁷² Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 89.

¹⁷³ B. M. Babadcanov, A. K. Muminov, A. fon Kûgelgen, *Disputi Musulmanskih Religioznih Avtoritetov v Sentralnoy Azii v XX Veke (Kasahstanskoye Vostokovedniye İssledovaniya)*, Almatı: Dayk-Press, 2007, s. 194.

âlimleriyle diğer konularda olduğu gibi¹⁷⁴ bu konuda da istişare etmiştir. Onlar da “Biz sizin büyük atalarınız – İmam Buhâri, İmam Tirmizi’lerin yazmış olduğu eserleri okuyarak dinimizi öğrendik. Biz Arap dilinde yeterince eserler yazmaktayız. Siz kendi dilinizde yazın, çünkü biz sizin dilinizde yazamayız” diye Özbek dilinde eser yazmasının daha uygun olacağı tavsiyesinde bulunmuşlardır. Bu ise Muhammed Sâdık’ın şevkini daha da artırmıştır.¹⁷⁵

Muhammed Sâdık İslam Âlemi Rabıtası kurumunda ve başka dini kurumlarda çalıştığı sıralarda Orta Asya ve dünya Müslümanlarının sorunlarını çözmeye ve onlar için verilen fetvalara büyük katkılarda bulunmuştur.¹⁷⁶

Müfessirimiz, mukaddes toprakların bereketiyle *Tefsîr-i Hilâl* eserini yazıp tamamladıktan sonra, yukarıda zikrettiğimiz üzere sırada Hadis alanına ait bir eser telif etme işi vardı. O bu alan için Mensur Aliy Nasif Husayni’nin İslam’ın ana konuları esasındaki hadisler toplamı olan *et-Tâcu’l-Câmi’ li’l-Usûl fî Ahâdîsi’r-Rasûl* eserini seçti ve Özbekçe’ye tercüme ve şerh etmeye başladı. Kardeşi Muhammed Emin’in söylediğine göre, esere başlamadan önce tıpkı İmam Buhâri’nin yaptığı gibi Hz. Peygamberimiz (s.a.v)’in Ravzası’nı ziyaret etmiş, sonra da gusûl alarak iki rekât namaz kılmıştır. Böylelikle, 37 ciltten oluşan *Hadis ve Hayat* eseri yazılmaya başlamıştır.¹⁷⁷

Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf ailesiyle birlikte 1994 yılında çocuklarının eğitimi için Libya’ya taşınır ve ilmi çalışmalarına orada devam eder. O *Hadis va Hayat* eserini telif ederken, arada risale ve makaleler de yazar. Sefere çıktığında kitap okuyarak sesli kayıtlar hazırlar, kardeşi Muhammed Emin ise onu CD haline getirerek Özbekistan’a gönderir. Bunun yanında memleketindeki kabiliyetli öğrencilerin eğitimlerine devam etmeleri hususunda onlara tavsiyelerde bulunur ve hem maddi hem manevi desteklerde bulunur.¹⁷⁸

¹⁷⁴ Muhammed Tursun, *a.g.e.*, s. 85.

¹⁷⁵ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 91.

¹⁷⁶ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 93.

¹⁷⁷ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 92.

¹⁷⁸ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 94.

O, yurtdışı hayatı tamamlanmadan Allah'ın yardımıyla 37 ciltten oluşan *Hadis ve Hayat* eserinin telifini tamamlamaya muvaffak olur. Söz konusu eser günümüzde Özbek halkının hadis ilmini öğrenmesinde büyük katkılarda bulunmaktadır.¹⁷⁹

Müellifin hizmetleri konusunda zikredilmesi gereken başka bir husus da, onun birçok insanın İslam dinini kabul etmesine sebep olmasıdır. Yurt dışında olduğu zamanların birisinde 2000'den fazla kişinin Müslüman olmasına sebep olmuştur. Kendisinin başkanlığındaki bir grup ilim adamı Libya'dan Çad devletine, konferansa katılır. Orada Müfessirimiz Muhammed Sâdık, Libya Başkanı Muammer Kaddafi'yle birlikte 2000'den fazla adama şehadet kelimesini söyletmiştir.¹⁸⁰

Daha sonra memleketine döndüğü (2000) itibariyle ömrünün sonuna kadarki (2015) hayatında çok geniş çapta ilmi faaliyetler göstermiştir. Birçok kitap, sesli ve görsel kayıtlarda ilmi sohbetler, vaazlar, çeşitli dersler, etkinliklerde konuşmalar yapmış, uluslararası internet sayfasında 25000'den fazla çeşitli konulardaki soru-cevaplarıyla halkın dini bilgisinin gelişmesine, insanların İslam'ı en doğru anlamalarında büyük katkılarda bulunmuştur. Onun eserleri nedeniyle halk arasındaki ihtilaflar ve tartışmalar bitmiş, Hanefi mezhebi güçlendirilmiş, tehlikeli fitnelere önlem alınmış, birçok insan doğru yolu bulmaya başlamış, İslam'dan habersiz Müslümanlar tekrar İslam'a dönmüş, halk arasında huzur ve kardeşlik ruhu yayılmıştır.¹⁸¹

Muhammed Sâdık yazdığı büyük çaplı eserler arasında, zamanın talebine göre de kitap ve makaleler yazdı. Mesela, onun Libya'dan yeni geldiği dönümlerde Özbekistan'da İslam diniyle ilgili her türlü ihtilaflar ve olumsuz fikirler öne çıkmıştı. Müfessirimiz bu meseleleri aydınlatmak için, *Din Nasihatdir* ve *İhtilaflar Haqida* (*İhtilaflar Hakkında*) adlı kitapları telif ederek, yayına çıkardı. Bunun neticesinde birçok yanlış yolda olan gençler doğru yolu bularak, vatana ve Müslüman halkına hizmet eden adamlara dönüşmüştür. Muhammed Sâdık din neyi buyuruyorsa onu yapmış ve başkalarını da ona teşvik etmiştir.¹⁸²

Onun başkanlığında uluslararası internet ağında ilk kez Özbek diliyle İslami siteler açılmıştır. "İslom.uz" sitesi Özbek dilindeki en aktif ve takipçisi en çok olan sitedir.

¹⁷⁹ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 93.

¹⁸⁰ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 126.

¹⁸¹ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*

¹⁸² Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 128.

“İslom.uz” sitesi kapsamında çeşitli dallarda 20’den fazla sayfalar açılıp, onların her biri kendi dallarında zengin ve aktiftir. O dokuz tane hadis tercümesinden ibaret *Oltin Silsila* (*Altın Silsile*) ve ayrıca *İslam Kamusi* projelerinin kurucusu olmuştur.¹⁸³

O, yaptıkları bu faaliyetleri daha da genişletmek, geliştirmek ve yazdığı eserleri halka ulaştırmak için elindeki tüm imkânları kullanmaya çalışmıştır. Onun teşviki ve başkanlığıyla yeni bir yayınevi “Hilol Naşr” (Hilâl Neşriyatı) açılarak, gerekli yeni makine ve eşyalar yurt dışından getirtilerek, modern zamanın talebine uygun hale getirilmiştir.¹⁸⁴

Yukarıda zikredilmiş faaliyetleriyle Orta Asya’ya ilmi diriliş getiren Muhammed Sâdık, yüzlerce talebe yetiştirmiştir. Günümüzde, Rusça’ya tercüme edilen birçok eserleri Rus Müslümanlarına da İslami ilimleri ulaştırmaktadır. O’nun eserleri Uygur, Kırgız, Kazak ve Karakalpak gibi kardeş dillere de tercüme edilmiş ve edilmektedir. Orta Asya’da bu kadar üretken, rasyonel ve etkili ilmi faaliyet gösteren onun gibi bir âlimi geçmiş iki-üç yüzyıl içinde bulmak çok zordur.¹⁸⁵

3. ESERLERİ

Âlimimizin Tefsir, Hadis, Akaid, Fıkıh, Tasavvuf ve diğer alanlarda Özbek ve Rus dillerinde 120’den fazla ciltten oluşan¹⁸⁶ yüze yakın eseri bulunmaktadır. Günümüzdeki Orta Asya’da, özellikle de Özbekistan’da en çok onun kitapları okunmakta ve yayınlanmaktadır.¹⁸⁷ O ilk olarak, meyvesi bol olan bu yola makaleleriyle girmiş ve ilk makaleleri de 1975 yılında “Sovyet Doğusu Müslümanları” yayınevinde çalıştığı zamanlar yayınlanmaya başlamıştır.¹⁸⁸

1991–93 yıllarında *Tefsîr-i Hilâl* adlı Kur’ân-ı Kerîm tefsirinin 28–30. cüzleri ve *Poklik İymondandır* (*Temizlik İmandandır*) kitabı, 1992 yılında *İymon* (*İman*) ve *Şoyadki*

¹⁸³ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*

¹⁸⁴ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 129.

¹⁸⁵ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*

¹⁸⁶ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*

¹⁸⁷ Yunus Abdurahimoğlu, Asife Ünal, *a.g.m.*, s. 406.

¹⁸⁸ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*

Takvodor Bolsak (Keşke Takvâ Sâhibi Olsak), 1997’de *İslom Musaffoligi Yo’lida (İslam’ın Şeffaflığı Yolunda)* adlı eserleri yayınlanmıştır.¹⁸⁹

Şeyh Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf 1993–2001 arasında yurt dışında bulunmuştur. İlk bir buçuk yılında Mekke’de, 1994 yılının Kasım ayından itibaren 2001 yılına kadar diğer bazı ülkelerde de kaldıysa da,¹⁹⁰ çoğu zaman Libya’da istikamet etmiştir. Bu seneler onun için büyük başarılarla dolu olmuştur. Kur’ân-ı Kerîm için yazılan 6 ciltlik *Tefsîr-i Hilâl*, hadis şerhiyle ilgili 37 ciltten oluşan *Hadis va Hayat* adlı eserleri, aynı yıllarda telif edilmiştir. O Kur’ân-ı Kerîm’in son üç cüzünü memleketinde yazıp, kalan 27 cüzünü, Kur’ân’ın ilk nazil olduğu Mekke’de, Harem bölgesinde tamamlamıştır. *Hadis va Hayat* kitabını ise Resulullah (s.a.v)’in Ravzası’nda başlamış ve kalan kısmını Libya’da yazıp tamamlamıştır.¹⁹¹

3.1. Basılmış Eserleri¹⁹²

1. *Kur’ân-ı Kerîm Özbekçe Mânâları Tercümesi*. 2 Kasım 2017’de söz konusu eser Türkiye’de de Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Kur’ân âyetlerinin Arapça metniyle birlikte ve sadece Özbekçe meâl olarak iki türlü basılmış ve Türkiye’deki Özbek milletine mensup, ihtiyacı olan halklara dağıtılmıştır.¹⁹³

2. *Tefsîr-i Hilâl (Hilâl Tefsiri)*. İlk 22 cilt olarak basılmış,¹⁹⁴ sonradan 6 cilde indirilmiş olan Kur’ân-ı Kerîm Tefsiridir. 30. cüzü, 1 ve 2. ciltleri Rusça’ya tercüme edilmiştir.¹⁹⁵ Bu eserle ilgili sonraki bölümlerde genişçe bilgi verileceği sebebiyle burada kısa bilgi verilmektedir.

3. *Hadis ve Hayat*. Şeyh Mansûr Ali Nâsîf’in İslam’ın ana konuları esasında ele aldığı hadisler toplamı olan *et-Tâc el-Câmi’ lil-Usûl fî Ehâdîsi’r-Resûl* eserinin tercüme ve şerhidir.¹⁹⁶ Bu kitabın bazı cüzleri Rusça’ya tercüme edilmiştir. Onların isimleri

¹⁸⁹ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m*; Erşahin, *a.g.m*, s. 337.

¹⁹⁰ Muhammed Tursun, *a.g.e.*, s. 51.

¹⁹¹ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m*.

¹⁹² Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m*.

¹⁹³ “Şeyh Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf’un Evine Teşrif (Shayh Muhammad Sadiq Muhammad” Yusuf Uylariga Tashrif), 13 Mayıs 2018, <https://www.youtube.com/watch?v=7r9mtve8Ty8&t=0s&list=LL6tfBN091ip86hl143F3NuA&index=2>, (Er.t. 22.07.2018); Ayrıca bkz: Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf, *Qur’oni Karim Özbekcha Manolari Tarcimasi (Kur’ân-ı Kerîm Özbekçe Mânâları Tercümesi)*, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2017.

¹⁹⁴ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 168; Muhammed Tursun, *a.g.e.*, s. 51.

¹⁹⁵ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 170.

¹⁹⁶ Yunus Abdurahimoğlu, Asife Ünal, *a.g.m*, s. 406.

şunlardır: 1. *Vvedeniye*, 2. *İslam i İman*, 3. *Namereniy*, *İhlas i Znaniye*, 4. *Çistota*, 18. *İstseleniye i Rukya*, 19. *Prorok*, *Yavivşiyşya miram milostyu*.¹⁹⁷

Söz konusu kitabın yazılmasına kadar Özbek dilindeki Hadis ilmine ait eserler, sadece tercümeden ibaretti. Eserde önce Hadis, sonra onun tercümesi, sonra da Muhammed Sâdık'ın Hanefî mezhebi üzerinde yapan şerhi, raviler hakkında kısaca bilgi, sonra da söz konusu Hadis'ten çıkartılan dersler ve hükümler sırasıyla yazılmaktadır. *Hadis va Hayat* kitabının diğer özelliği de, zikredilen hadislerin tekrarlanmaması ve konuya göre, baplara ayrılmasıdır.¹⁹⁸ Eser 37 ciltten ve 38 cüzden oluşmaktadır. Onları şöyle sıralamak mümkündür:¹⁹⁹

1. Cüz. *Mukaddime*;
2. Cüz. *İslam ve İman Kitabı*;
3. Cüz. *Niyet, İhlas va İlim Kitabı*;
4. Cüz. *Poklik Kitabı (Temizlik)*;
5. Cüz. *Namaz Kitabı-1*;
6. Cüz. *Namaz Kitabı-2*;
7. Cüz. *Namaz Kitabı-3*;
8. Cüz. *Zekât Kitabı*;
9. Cüz. *Oruç Kitabı*;
10. Cüz. *Hac ve Umre Kitabı*;
11. Cüz. *Ticaret, Ziraat ve Vakıf Kitabı*;
12. Cüz. *Ferâiz ve Vasiyet Kitabı*;
13. Cüz. *Nikâh, Talâk ve İddet Kitabı*;
- 14/15. Cüz. *Yeminler, Nezirler ve Av Kitabı*;

¹⁹⁷ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 171.

¹⁹⁸ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 166.

¹⁹⁹ Muhammed Emin, *a.g.e.*, ss. 168-169; Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*

- 16/17. Cüz. *Taam, Şarap ve Libas Kitabı*;
18. Cüz. *Tıp ve İstirahat Kitabı*;
19. Cüz. *Âlemlere Rahmet Peygamber*;
20. Cüz. *Peygamberler Kıssaları*;
21. Cüz. *Ebu Bekir ve Ömer Radıyallahü Anhumaa*;
22. Cüz. *Osman ve Ali b. Ebu Talib Radıyallahü Anhumaa*;
23. Cüz. *Cennet'le Müjdelenenler ve Ehli Beyt*;
24. Cüz. *Peşkadamlar Radıyallahü Anhum (Önderler/Önde Gelenler)*;
25. Cüz. *Nübüvvet Hânedanı Hanımları*;
26. Cüz. *Ensarlar Radıyallahü Anhum*;
27. Cüz. *Ahyarlar ve Diyarlar Fazlı*;
28. Cüz. *Tefsir Kitabı*;
29. Cüz. *Tefsir, Rüya ve Masallar Kitabı*;
30. Cüz. *Kur'ân'ın Faziletleri Kitabı*;
31. Cüz. *Fitneler ve Kıyâmet Alâmetleri Kitabı*;
32. Cüz. *Siyer ve Magaziler Kitabı*;
33. Cüz. *İyilik ve Ahlak Kitabı*;
34. Cüz. *Dualar, Zikirler, İstiğfar ve Tevbe*;
35. Cüz. *Zühd ve Rakaik Kitabı*;
36. Cüz. *Âdâb Kitabı*;
37. Cüz. *Hadler Kitabı*;
38. Cüz. *Emirlik ve Kadılık Alâmetleri*;

4. *Sunniy Aqîydalar (Sünni Akideler)*. Rusça'ya da "Sunnitskiye Veroubejdeniya" şeklinde tercüme edilmiştir;²⁰⁰

5. *Akidetu't-Tahaviye Şerhinin Telhisi*;

6. *Aqoid İlmi va Unga Bog'liq Masalalar (Akaid İlmi ve O'na Bağlı Meseleler)*;

7. *Usûlü'l-Fıkıh*;

8. *Kifoya (Kifâye)*. 3 ciltten ibaret olan, Ubeydullah b. Mes'ûd el-Hanefî'nin Hanefî mezhebinde meşhur olan *en-Nukâya fî Muhtasari'l-Vikâya* adlı eserinin tercüme ve şerhidir²⁰¹;

9. *Fihiy Yönelişlar va Kitoblar (Fıkhi Yönelişler ve Kitaplar)*;

10. *Mazhablar–Birlik Ramzi (Mezhepler–Birlik Sembolü)*;

11. *İhtiloflar, Sabablar, Yeçimlar (İhtilaflar, Sebepler, Çözümler)*. Bu kitap Rusça'ya tercüme edilmiş ve *Raznoglasiya: Priçini i Reşeniya* olarak adlandırılmıştır;²⁰²

12. *Qur'ôn İlimlari (Kur'ân İlimleri)*;

13. *Mustalahu'l-Hadis*;

14. *Tasavvuf Haqida Tasavvur (Tasavvuf Hakkında Düşünce)*;

15. *Ruhiy Tarbiya (Ruhî Terbiye)*. 3 ciltten ibarettir: 1. *Poklaniş (Temizlenme/Arınma)*, 2. *Tiklaniş (Ayağa Kalkma)*, 3. *Hulqlaniş (Ahlaklanma)*;

16. *Hislatli Hikmatlar (Nitelikli/Faziletli Hikmetler)*. İbn Atâullah el-İskenderî'nin *el-Hikemü'l-Atâiyye* adlı eseri şerh edilmiştir. Tasavvuf hakkındaki yanlış düşünceleri düzeltmek, mânevî ve ruhi eğitim hakkında yazılmıştır. 5 ciltten ibaret kitaptır;²⁰³

17. *Resûlulloh Sallallahu Aleyhi ve Sellem* (tercüme);

18. *Zikr Ahlidan So'rang (Zikir Ehline Sorun)*. Müellife halk tarafından verilen dini sorular cevaplarıyla birlikte kitaba geçirilmiştir. Günümüzde bu dört ciltten oluşan kitaba,

²⁰⁰ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 170.

²⁰¹ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 166.

²⁰² Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 170.

²⁰³ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 167.

soru cevapların daha kitaba geçirilmemiş kalan kısmı da eklenerek, yine üç cilt ilâve edilmiş bulunmaktadır;

19. *Odoblar Hazinasi (Edepler Hazinesi)*. İmam Buhârî'nin *el-Edebü'l-Müfred* eserinin tercümesi ve şerhi. 4 Cilt;

20. *Yahşilik va Silai Rahm (İyilik ve Sıla-i Rahim)*. Hüseyin b. Mervazî'nin *Kitâbü'l-Birr ve's-Sıla* kitabının tercümesi ve şerhi;

21. *İslomning Madori Bölğan Hadislar Rukni (İslam'a Kuvvet Olan Hadisler Rükni)*. Küçük boy 4 Cilt;

22. *İymon (İman)*;

23. *İslomda İnson Huquqlari (İslam'da İnsan Hakları)*;

24. *İslomda Ekologiya (İslam'da Ekoloji)*;

25. *Vasatiya–Hayot Yöli (Vasatiye–Hayat Yolu)*. Bu kitap, *Vasatiya – Put Jizni* olarak Rusça'ya da tercüme edilmiştir;²⁰⁴

26. *Mukammal Saodat Yöli (Mükemmel Saadet Yolu)*;

27. *Oila Farog'at Qasri (Aile Ferâgat Kasrı)*;

28. *Bahtiyor Oila (Bahtiyar Aile)*;

29. *İjtimoiy Odoblar (Sosyal Adaplar)*;

30. *İslom–Sof Tabiat Dini (İslam–Saf/Tertemiz Tabiat Dini)*;

31. *Din Nasihatdir*. Bu eser *Din – Nasikat* olarak Kırgızca'ya tercüme edilmiştir;

32. *Bozor va Unga Bog'liq Masalalar (Pazar ve Onunla İlgili Meseleler)*;

33. *Qarz va Unga Bog'liq Masalalar (Borç ve Onunla İlgili Meseleler)*;

34. *Folbinlik, Sehrgarlik, Cin Çiqarish va Noan'anaviy Davolash Kabi İşlar Haqiqati (Dolandırıcılık/Kâhin, Büyü, Jinekolojik ve Geleneksel olmayan Tedavi*

²⁰⁴ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 170.

Yöntemleri Hakkındaki Gerçekler). Bu eser *İstina i Suti Gadaniya, Koldovstva, İzgnaniya Djinnov i Netraditsionnih Metodov Leçeniya* adıyla Rusça'ya çevrilmiştir;²⁰⁵

35. *Yolg'on (Yalan)*;

36. *İsrof (İsraf)*;

37. *Şoyadki Taqvodor Bölsak (Keşke Takvalı Olsak)*;

38. *Möminning Meroci–Mufassal Namoz Kitobi (Müminin Miracı–Detaylı Namaz Kitabı)*;

39. *Ramazonni Qarshilab (Ramazanı Karşılarken)*;

40. *Hidoyat İmomi–İmom Abu Mansur Moturudiy (Hidâyet İmamı–İmam Ebû Mansûr Mâtürîdî)*;

41. *Samarkandning Sara Ulamolari (Semerkant'ın Büyük Âlimleri)*;

42. *Oçiq Hat (Açık Mektup)*. İngilizce'ye, Almanca'ya *Otkritoye Poslaniye* olarak Rusça'ya, *Açık Kat* olarak Kırgızca'ya tercüme edilmiştir. Günümüzde, Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi'nde Fıkıh alanında yüksek lisansına tamamlamakta olan Adil Hamidov tarafından Türkçe'ye de tercüme edilmektedir;²⁰⁶

43. *Keksalarni Ezozlaş (Yaşlılara Saygı)*;

44. *Sog'lom Bola (Sağlıklı Çocuk)*;

45. *İyman, İslam, Kur'an. Rusça yayınlanmıştır*;²⁰⁷

46. *Ameller Niyete Bağlıdır*²⁰⁸

Muhammed Sâdık, yukarıda zikredilen kitaplardan başka iki ciltten ibaret *İslam Tarihi*²⁰⁹ adlı kitabını tasnif etmiş ve *Nakşbendiye: Vazifeler, Zikirler* kitabını kaleme almış ama onun vefatından sonra yayınlanmıştır. Oğlu İsmail Muhammed Sâdık'ın söylediğine göre daha müfessir tarafından kaleme alınmış ama daha yayınlanmamış ve

²⁰⁵ Muhammed Emin, *a.yer.*

²⁰⁶ İsmail Muhammed Yûsuf, *a.g.r.*

²⁰⁷ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 170.

²⁰⁸ Yunus Abdurahimoğlu, Asife Ünal, *a.g.m.*, s. 407.

²⁰⁹ Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf, *İslam Tarihi*, Taşkent: Hilâl-Neşir, C. I-II, 2017.

yayına hazırlanmakta olan kitapları da bulunmaktadır.²¹⁰ Hayatını ilme adanmış âlim, vefat etmeden Kaza ve Kader ile ilgili de bir eser yazma çabasında olmuş ancak onu tamamlamadan ahirete yolculuk etmiştir.²¹¹

3.2. Görsel Kayıtlı Vaazları²¹²

1. *İjtimoiy Odoblar (Sosyal Adaplar)*. Bu konu üzerinde 2012 yılında “Ramazan Suhbatları” başlağıyla yapılmış, 7 tane CD bulunmaktadır;

2. *Ramazon Tuhfasi*: 2013 yılında Ramazan ayında yapılmıştır. 6 CD;

3. *Allohning Zikri İla Qalblar Orom Topur (Allah’ın Zikriyle Kalpler Mutmain Olur)*: 2014 yılında Ramazan’da yapılmıştır. 5 CD;

4. *Bahtiyor Oila (Bahtiyar Aile)*. 2 CD;

5. *İbratli Dunyo (İbretli Dünya)*;

6. *Odoblar Böstoni (Adaplar Bahçesi)*: 2 CD;

7. *Zikr Ahlidan Sörang (Zikir Ehline Sorun)*: 2 CD;

8. *Hikmatli Dunyo (Hikmetli Dünya)*: 5 CD;

9. *Ruhiy Tarbiya*: 1-Mukaddime, 2-Husni Hulq, 3-İlim;

10. *Ruhiy Tarbiya*: 4-Qalbni Tozalaş (Kalbi Temizlemek), 5-Namoz, 6-Zakot;

11. *Ruhiy Tarbiya*: 7-Röza (Oruç), 8-Hac;

12. *Ruhiy Tarbiya*: 9-Qur’ôn Tilovati (Kur’ân Tilaveti), 10-Zikr, 11-Kun Tartibi. 1. CD (Gün Tertibi);

13. *Ruhiy Tarbiya*: 12-Kun Tartibi 2. CD, 13-Tafakkur;

14. *Ruhiy Tarbiya*: 14-Murobata, 15-Nafs Pokligi (Nefis Temizliğı), 16-Husni Hulk. 1. CD;

15. *Ruhiy Tarbiya*: 17-Husni Hulk 2 CD, 18-Til Ofatlari (Dil Afetleri);

²¹⁰ Müfessirin oğlu İsmail Muhammed Yûsuf ile Röportaj, İstanbul (Atatürk Havalimanı), 31.01.2018.

²¹¹ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 167.

²¹² Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*

16. *Ruhiy Tarbiya*: 19-*Yolgon (Yalan)*, 20-*G'iybat (Gıybet)*, 21-*Çaqimchilik (Dedikodu/Söz Taşıma)*;

17. *Ruhiy Tarbiya*: 22-*Maddohlik*, 23-*Kufr (Küfür)*,

18. *Ruhiy Tarbiya*: 24-*Şirk*, 25-*Fosiqlik (Fasıklık)*, 26-*Bid'at*;

19. *Ruhiy Tarbiya*: 27-*Riyo (Riya)*, 28-*Hasad (Hased)*.

Bunlardan başka da Muhammed Sâdık birçok toplantı ve ilmi görüşmelere gitmiş ve gittiği yerlerde de sayılamayacak kadar İslamî davet ve ilmi sohbetler yapmıştır. Camilerde Ramazan ayına özel sohbetler, vaazlar vererek Müslümanların ilmi, manevî seviyesinin yükselmesine büyük katkılarda bulunmuştur. Bunların çoğu kısmı da ses ve görsel kayıtlara alınmıştır.²¹³ Günümüzde müellifin birçok eserleri elektronik ve sesli kitap haline getirilmiş ve e-hilolnashr.uz elektronik kütüphanesinden okuyuculara sunulmaktadır.

²¹³ Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED SÂDİK MUHAMMED YUSUF'UN *TEFSİR-İ HİLÂL* ADLI ESERİNİN RİVÂYET, DİRÂYET VE KUR'ÂN İLİMLERİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

1. TEFSİR-İ HİLÂL ESERİNİN YAZILMASI

İlk önce yirmi iki fasikül halinde olan,²¹⁴ daha sonra altı cilt olarak basılan bu eser günümüz Özbekçe'siyle yazılan ilk tefsirdir.²¹⁵ *Tefsîr-i Hilâl* eseri ilk defa tam altı cilt olarak 2005 senesinde, sonradan ise düzeltmeler ve eklemelerle birlikte 2011-2017 yıllarında yedi defa tekrar basılmıştır. Yazdığı tefsirde halkın dini seviyesini de göz önünde bulunduran Muhammed Sâdık, eserin ikinci ve sonraki baskılarına bazı düzeltmelerle birlikte halkın bilmesi gereken ilaveleri de eklemiştir. Örneğin, Kur'ân-ı Kerîm'in 30. cüzü tefsirinin ikinci baskısında, öncekine 165 sayfa eklemiştir.²¹⁶ Bunun yanında Rus dilinde yazılan bir tefsir olmadığından 2012-2014 senelerinde müellifin tefsirinden Kur'ân-ı Kerîm'in Fâtîha, Bakara, Âli İmrân ve Nisâ sûrelerinin tefsiri iki cilt ve 30. cüzünün tefsiri ayrıca bir cilt olarak söz konusu dile tercüme edilip basılmıştır.²¹⁷ Günümüzde diğer kısımları da tercüme edilmektedir.²¹⁸

Özbek dilinde *Tefsîr-i Hilâl* eserine kadar Altınhan Töra'nın Kur'ân'ın Çağatayca (Arap Alfabesiyle yazılan eski Özbekçe) tercümesi, Alauddin Mansur'un günümüz Özbekçesiyle Kur'ân'ı Kerîm'in izahlı tercümesi²¹⁹ ve günümüzde Özbekistan Dini İdare başkanı ve müftüsü Usmanhan Alimov'un *Tafsîr-i İrfân* adındaki daha tamamlanmamış tefsiri ve Şeyh Abdulaziz Mansur'un “*Kur'ân-ı Kerîm Manaları Tercümesi*” adlı eseri

²¹⁴ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 168.

²¹⁵ Şeyh Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf Hazretleri (Ziyaret), 8 Kasım 2017, <https://www.islom.uz/view/shaih-muxammad-sodik-muxammad-yusuf-xazratlari-ziyorat>, (Er.t. 27.02.2018).

²¹⁶ “Tefsîr-i Hilâl Kitabının Yeni Neşri Takdîmatı”, 31 Mayıs 2016, <https://www.youtube.com/watch?v=Cqti8mwKS-c&t=2731s>, (Er.t. 17.07.2018).

²¹⁷ Taşkent İslam Üniversitesi (İslamşunaslik İlmî-Tadkikat Merkezi), *Kur'ân ve Kur'ânşunaslik*, ed. Şeyh Abdulaziz Mansur, İbrahim Usmanov, Taşkent: Hilâl-Neşr, 2018, s. 297; Ayrıca müellifin çoğu eserleriyle birlikte söz konusu Rusça'ya tercüme edilen eserlerine E-hilolnashr.uz elektronik kütüphanesinden ulaşmak mümkündür.

²¹⁸ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 165; İsmail Muhammed Yûsuf, *a.g.r.*

²¹⁹ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 164.

bulunmaktadır.²²⁰ Ama bunların hepsi sadece meal ve kısa bir izahtan oluştuğundan veya sonuna kadar tamamlanmadığından tam tefsir olarak sayılamamaktadır.

Muhammed Sâdık, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanlar Dini İdare Müftüsü olduğu ve SSCB Halk Temsilciler Meclisi'nin milletvekilliğine aday olduğu dönemlerde, eğer o adaylıkta kazanırsa Müslümanların hayrına olan birçok gelişmelerle birlikte bir Kur'ân tefsiri kaleme alınacağı sözü vardı. SSCB Halk Temsilciler Meclisi'ne de ilk defa bir din âlimi aday olarak gösterilmekteydi. Seçimler tamamlanıp Halk Temsilciler Meclisi'nin milletvekili seçilen Muhammed Sâdık, Özbek halkının ihtiyacı olduğunu hissedip kaleme almaya daha önceden niyetlendiği söz konusu tefsiri gerçekleştirme gayretine koyulur.²²¹ Müellifin resmi görevleriyle çok yoğun olmasına rağmen 1991-1993 yılları arasında *Tefsîr-i Hilâl* eserinin Kur'ân-ı Kerîm'in 28-30. cüzlerini içeren kısmı tamamlanıp basılır.²²² Bunların içinde ilk olarak son 30. cüzü basılıp, okurlara ulaştırılır, arkasından da Kur'ân'a susayan Özbek halkının tefsire olan talebi daha da arttığı için 29 ve 28. cüzlerin tefsiri de basılıp Müslümanlara ulaştırılır.²²³ Hatta bazı kaynaklara göre, Kur'ân'ın 27. cüzünün de bunlarla birlikte basıldığı zikredilmektedir.²²⁴ İlk baskılarda Kur'ân âyetlerinin altından Kiril harfleriyle onların okunması/transkripsiyonu da ilâve edilir. Sonradan bu usul doğru olmadığı, mu'cize olan Ku'rân-ı Kerîm'in Arap alfabesinden başka harflerle okunamayacağının anlaşılması sebebiyle transkripsiyon tekrar geri alınır. Çünkü Arap alfabesindeki bazı harfler Özbek alfabesinde olmadığından onların telaffuzu hiçbir şekilde asıl haliyle aktarılamazdı.²²⁵

Müftülük ve milletvekillik makamında iken Müslümanların faydasına daha çok iş yapmaya çalışan Muhammed Sâdık zamanla hükümetle ters düşer ve muhalefetin iftiralarıyla 1993 yılının başlarında görevden alınır,²²⁶ bunun üzerine de yurt dışına çıkıp ikametini Suudi Arabistan'ın Mekke şehrinde devam ettirir. Daha önce yazamadığı eserleri yazmak için resmi görevlerden ayrılmayı bir fırsat olarak gören müellif artık sadece kendi halkının ihtiyacı olan eserleri kaleme almakla meşgul olur. Nerede

²²⁰ İsmail Muhammed Yûsuf, *a.g.r.*

²²¹ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 79.

²²² Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*; Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *Âmina Dergisi*, s. 4.

²²³ İsmail Muhammed Yûsuf, *a.g.r.*; Ayrıca bkz: Müfessirin kızı Adinahan Muhammed Yûsuf ile Röportaj, İstanbul (Atatürk Havalimanı), 31.01.2018.

²²⁴ Taşkent İslam Üniversitesi, *a.g.e.*, s. 297.

²²⁵ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 164.

²²⁶ Erşahin, *a.g.m.*, s. 337.

basılacağı ve okurlarına nasıl ulaşılacağı dahi belli olmayan *Tefsîr-i Hilâl*'in kalan kısmı müfessirin tevekkülü ve gayretiyle yazılmaya başlar. Allah'ın izniyle de zamanla *Tefsîr-i Hilâl*'in ilk başta bazı cüzleri, daha sonra da tamamı mukaddes topraklarda basılıp dağıtılır.²²⁷

Müellifin şah eseri olan söz konusu eserin diğer eserler arasında farklılık yaratan kendine has özelliği, onun yazılması Özbekistan'da başlamışsa da, ekser kısmının Kur'ân-ı Kerîm'in ilk nâzil olduğu, Peygamber Efendimiz (s.a.v)'in doğduğu ve sahâbîlerin yaşadığı topraklarda, Mekke-i Mükerreme'de, Beytullah'ın yanında tamamlanmasıdır.²²⁸

Tefsîr-i Hilâl eserinin yeni baskısı tanıtım programında müellifin oğlu İsmail Muhammed Yusuf ve kardeşi Muhammed Emin'in söz ettiği gibi, müfessirimiz, her sefer söz konusu eserin çalışmasına başlamadan önce abdestli olmaya ve iki rekât namaz kılıp Allah'a dua edip O'ndan yardım istemeye gayret ederdi. Çalıştığı basit bir odasında bir tane şilte, sıradan bir eski masa, masa üzerinde de eseri yazmak için alelâde tükenmez kalem ve kâğıtlar vardı. Normalde, sakinlerinin öğlene kadar uyuduğu, havanın çok sıcak olduğu Mekke şehrinde, gece teheccüde kalktıktan sonra tekrar yatmadan, herkesin dinlendiği ve ortalık sükûnetle büründüğü sırada yalnız oturup çalışmaya koyulur ve bu âdeti hiç terk etmemeye gayret gösterirdi. Ancak namaz için okunan ezanlarda ve cemaatle birlikte kılınan beş vakit namazda dinlenirdi. Yemek yemede bile zamanını tasarruf eden müellifin, Pazartesi ve Perşembe günleri tavafa çıktığı ve yazmakta olduğu tefsirle ilgili bazı âlimlerle buluştuğu sayılmazsa, hiç ara vermeden çalışırdı. Hatta gece gündüz durmadan çalışan Muhammed Sâdık'ın kalem tuttuğu parmakları kabarırdı.²²⁹ İsmail Muhammed Yûsuf bunlara şunu da ilave etmektedir: “Yüce Allah'ın mübarek kelimasının Özbekçe tefsiri yazılırken, yurt dışında olmamıza rağmen hiçbir zorluklarla karşılaşmadık. Evimizde Kur'ân bereketi ve sükûneti vardı.”²³⁰

²²⁷ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 89, 92.

²²⁸ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 88, 165; Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m*; İsmail Muhammed Yûsuf, *a.g.r*; Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *Âmina Dergisi*, s. 4. Şeyh Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf Hazretleri (Ziyaret), <https://www.islom.uz/view/shaih-muxammad-sodik-muxammad-yusuf-xazratlari-ziyorat>.

²²⁹ Muhammed Emin, *a.g.e.*, ss. 91-92.

²³⁰ “Tefsîr-i Hilâl Kitabının Yeni Neşri Takdîmatı”, <https://www.youtube.com/watch?v=Cqti8mwKS-c&t=2731s>.

Müellif, eğitim seviyesi yüksek veya düşük olan, sıradan bir okuyucunun da okuyup anlayabileceği bir basit dil üslubuyla yazmaya çalıştığı bu eserine²³¹ yeni doğan ay gibi Hilâl ismini vermiştir. Çünkü yeni doğan Hilâl karanlığın aydınlatıcısı ve dolmuş ayın başlangıcıdır. Hilâl şeklindeki üç günlük ay, nasıl karanlığı aydınlattıysa, nasıl onun doldurulması beklendiyse, devamının geleceği umud edildiyse *Tefsîr-i Hilâl* eserini de geçmişteki karanlığın aydınlatıcısı ve gelecekteki Özbek dilinde yazılacak bedir (ondört günlük ay) tefsirlerinin bir başlangıcı olması umuduyla *Tefsîr-i Hilâl* (Tefsirlerin Başlangıcı) olarak isimlendirmiştir.²³²

2. TEFSİR-İ HİLÂL ESERİNDE KULLANILAN KAYNAKLAR

2.1. Tefsir Kaynakları

Altı ciltlik bu tefsirdeki âyetleri açıklarken klasik tefsir yöntemini kullanan Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf, ilmî gelişmeleri ve değişen sosyal ve siyasî şartları da değerlendirerek, siyer ve genel İslam tarihinden bazı örnekleri getirerek yorumlarda bulunmuştur. Tefsir alanında meşhur olan birçok klasik kaynak eserden istifade etmiştir. Ama özellikle İbn Kesîr, Taberî ve Sâbûnî'nin eserlerinden bolca istifade bulunmuştur.

Müfessirimizin oğlu İsmail Muhammed Sâdık ve kızı Adinahan Muhammed Sâdık'tan aldığı röportajda da *Tefsîr-i Hilâl* eserinde, Muhammed Ali es-Sâbûnî hazretlerinin “*Safvetü't-Tefâsîr*” ve “*Revâiü'l-Beyân Tefsîru Âyâtî'l-Ahkâm mine'l-Kur'ân*” eserlerinden ve Seyyid Kutub'un (ö. 1386/1966) “*Fî Zilâli'l-Kur'ân*” eserinden de istifade edildiği söylenmiştir. Hatta İsmail Muhammed Sâdık'ın tahminine göre Türk müfessirlerinden Elmalılı Hamdi Yazır'ın (ö. 1361/1942) “*Hak Dini Kur'ân Dili*” tefsirinden de istifade edilmiştir. Çünkü bu eser müfessirimizin her zaman yanında olduğu

²³¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 625.

²³² Muhammed Tursun, *a.g.e.*, s. 23, 78-79; Hasanhan Yahya Abdülmecid, “O'zbek Tilidagi Qur'on Tafsirlari va Tarjimalari Haqida (Özbek Dilindeki Kur'ân Tefsirleri ve Tercümeleri Hakkında)”, 29 Mayıs 2016, <http://quran.uz/tafsir/tafsirlar/tafsir-hilol/1891-ozbek-tilidagi-quron-tafsirlari-va-tarjimalari-haqida.html>, (Er.t. 17.07.2018); “Tefsîr-i Hilâl Kitabının Yeni Neşri Takdîmatı”, <https://www.youtube.com/watch?v=Cqti8mwKS-c&t=2731s>.

kitap raflarında bulunmuştur. Celâleyn ve bunun gibi diğer tefsir kitaplarının birçoğundan faydalanılmıştır.²³³

Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf, tefsirinin son cildindeki bibliyografyasında kullandığı tüm kaynakları numaralandırarak 154 eseri sıralamaktadır. Kaynakların ilk başına da Kur’ân-ı Kerîm’i getirmektedir.²³⁴ O kaynaklar bazı örnekleriyle aşağıda verilmektedir:

Rivâyet tefsirinde öne çıkan Ebû Cafer Muhammed İbn Cerîr et-Taberî’nin (ö. 310/923) “*Câmiü’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*”²³⁵ adlı eseri Muhammed Sâdık’ın çok müracaat ettiği kaynaklardan biridir. “İbn Cerîr Taberî’nin ettiği rivâyette veya müfessirlerimizden İmam İbn Cerîr Taberî şunları rivâyet eder, Taberî’nin tarih kitabında” gibi ifadeleriyle Tarih, Kelam, Siyer ve başka birçok yerlerden onun tefsirine ve tarih kitabına işaret etmiştir. Bazı yerlerde de, İmam Taberî şöyle demiştir diye onun kendi görüşlerinden istifade etmiştir. Eserde yazarın ismi de İmam İbn Cerîr Taberî, İmam Taberî veya sadece İbn Cerîr Taberî şeklinde zikredilmiştir.²³⁶

Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf, “*Âd ve Semûd kavimlerini, Ress halkını ve bunların arasında pek çok nesilleri de helâk ettik.*” (Furkân 25/38) âyetinin tefsirinde Ress halkının kimler olduğu konusunda çeşitli görüşleri zikretmiş ve sonunda da İbn Cerîr Taberî’nin onları, Uhdud ashabı olduğunu söylediğini belirtmiştir.²³⁷

Bundan başka Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî’nin (ö. 671/1273) “*el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’âni’l-Kerîm*” eserinden de istifade edilmiştir. *Tefsîr-i Hilâl*’de Kurtubî’nin görüşü veya sözü ya da onun başkasından naklettiği görüşler zikredilmiştir. Bazen de kitabıyla birlikte zikredilerek ona atıfta bulunmuştur.²³⁸ Mesela, Muhammed Sâdık Mutaaffîn Sûresi’nin²³⁹ tefsirinde Cennet ehlinin cehennemliklere bakması hakkında Kurtubî’den şöyle nakletmiştir:

²³³ İsmail Muhammed Yûsuf, *a.g.r.*; Adinahan Muhammed Yûsuf, *a.g.r.*

²³⁴ Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf, *Tefsîr-i Hilâl*, 2. B, C. VI, Moskova: Dilya Yayınları, 2011, ss. 629-637.

²³⁵ Taberî tefsiri hakkında geniş bilgi için bkz: Mehmet Akif Koç, “Taberî Tefsir’ini Anlamak Üzerine – I”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. LI, S. 1 (2010), ss. 79-92.

²³⁶ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 141, 196, 261, 328, 441, 535; C. II, s. 111, 131, 337, 560; C. IV, s. 229, 449, 467, 595; C. V, s. 100; C. VI, s. 293, 426, 547.

²³⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 229.

²³⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 196; C. II, s. 108, 508; C. VI, s. 252, 418-419, 555.

²³⁹ Mutaaffîn 83/35.

“*el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*” tefsirinin sahibi İmam Kurtubî şöyle vasıflandırmıştır: “Cehennemlikler cehennemde iken onlara, çıkınız, diye cehennemin kapıları açılır. Onlar kapıların açıldığını görünce, çıkmak isteyip o tarafa doğru çabalarlar. Müminler ise yüksek koltuklardan onları seyrederek. Kâfirler cehennem kapılarına geldikleri an kapı tekrar kapanır. O an müminler (onlara bakarak) gülerler.”²⁴⁰

Tefsîr-i Hilâl’de Ebu’l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî’nin (ö. 710/1310) “*Tefsîru’n-Nesefî ev Medâriku’t-Tenzîl Hakâiku’t-Te’vîl*” adlı eserinden de istifade edilmiştir. Tefsirde, “İmam Nesefî’nin rivâyet ettiğine göre, İmam Nesefî bu konuda şöyle demiştir, bazen başka âlimlerle birlikte şu ve şu âlimler bu batıl rivâyetlere yeterince cevap vermiştir, sûre tefsirinin sonunda kendi fikrini şöyle beyan etmiştir veya İmam Ebu’l-Berekât Nesefî “*Medârik*” adlı tefsirinde şu kıssayı getirmiştir” şeklinde geçerek İmam Nesefî ve eserine atıfta bulunulmuştur. Ama eserinin tam ismi söylenmeden sadece “*Medârik*” tefsiri diyerek geçilmiştir.²⁴¹ Mesela, Rahman Sûresi’nin sonunda şöyle geçmektedir:

İmam Ebu’l-Berekât Nesefî kendisinin “*Medârik*” tefsirinde Rahman Sûresi’yle ilgili şu fikri bildirmiştir: “فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ” âyeti 31 kere tekrarlandı, onların sekiz tanesi Allah’ın sanatı, kudreti, halkların yaratılışı ve tekrar dirilişinin zikrinden sonra, yedi tanesi ise cehennem ve onun zorluklarının zikrinden sonra ve sonraki sekiz tanesi cennet ve onun ehlinde bahseden âyetlerden sonra gelmiştir. En sondaki sekiz tanesi ise derecesi biraz düşük olan cennet ve onun vafından sonra gelmiştir. Kim ilk sekizine inansa ve ona layık amel etse, Allah-u Teâla ona cennet kapılarını açar ve cehennem kapılarını kapatır”²⁴²

İmâduddîn İsmail İbn Kesîr (ö. 774/1373) “*Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*”. Müfessirimiz İbn Kesîr’den naklederken eser ismini zikretmeksizin, “Allâme İbn Kesîr şöyle dedi veya onun tefsirinde âlimler bu konuda şöyle demiştir, müfessirlerden İbn Kesîr şöyle rivâyet etmektedir, bu âyetin tefsirinde Hafız İbn Kesîr konuyla ilgili hadisleri veya şu sahih hadisi getirmiştir, Hâfız İmâduddîn İbn Kesîr kendi tefsirinde şu rivâyeti getirmiştir” diyerek ona atıfta bulunulmuştur. Bazen de sadece getirdiği yorumun sonuna

²⁴⁰ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, ss. 418-419.

²⁴¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 89, 188, 191, 409; C. V, s. 170; C. VI, s. 22, 267.

²⁴² Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 22.

parantez açarak, söz konusu eserden alıntı yapıldığını “İbn Kesîr’den” diyerek belirtmiştir. Onun ismini zikrederken de İbn Kesîr, Hafız İbn Kesîr, İsmail İbn Kesîr, Hafız İsmail İbn Kesîr, İmam İmâduddîn İbn Kesîr veya tam ismini İmam İmâduddîn İsmail İbn Kesîr şeklinde söyleyerek ondan nakillerde bulunmuştur.²⁴³

Nisa Sûresi’nin 19. âyetinin tefsirinde İbn Kesîr’in: “Onlarla güzelce konuşun, iyi davranın ve imkânınızın olduğu kadarıyla görünümünüzü güzel kılın” sözünü getirmiş, arkasından da Peygamber Efendimiz (s.a.v)’in hanımlarına güzel davrandığını ve onları sevindirdiğini belirtmiştir.²⁴⁴

Ebu’l-Fazl Şihâbüddîn Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî (ö. 1270/1854) “*Ruhu’l-Meânî fi’t-Tefsîri’l-Kur’ânî’l-Azîm ve’s-Seb’i’l-Mesânî*”. Muhammed Sâdık bu kaynaktan istifade ederken yazarın ismini tam söylemeden sadece “İmam Âlûsî kendi tefsirinde şöyle demektedir” ifadesiyle yetinmiştir. Bazı yerlerde ismiyle birlikte eserine de “*Rûhu’l-Meânî*” şeklinde atıfta bulunmuştur.²⁴⁵

Tefsîr-i Hilâl’in bibliyografyasında Celâleddin es-Suyûtî’nin “*Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Azîm li’l-Celâleyn*”, “*ed-Dürri’l-Mensûr fi’t-Tefsîri’l-Me’sûr*” ve “*el-İtkân Fî Ulûmi’l-Kur’ân*” adlı eserleri geçse de,²⁴⁶ onun kendisinde sadece bir kere yazarın ismiyle birlikte onun eserine atıfta bulunulmuştur. Mesela, Ankebût Sûresi’nin tefsirinde Nuh (a.s)’ın 950 yıl imana davet ettiğini söylemiştir. Sonra da buna Suyûtî’nin “*ed-Dürri’l-Mensûr fi’t-Tefsîri’l-Me’sûr*” adlı kitabında geçen, İbn Abbas (r.a)’dan gelen rivâyetle delil getirmiştir.²⁴⁷

Tefsîr-i Hilâl eserinde, çağımızın ileri gelen âlimlerinden olan ve tefsir alanındaki eserleriyle şöhret kazanan Muhammed Ali es-Sâbûnî’nin eserlerinden de istifade edilmiştir. Ancak istifade edilirken yazarın ismine veya onun eserlerine atıfta bulunulmamıştır. Muhammed Sâdık’ın istifade ettiği ise, onun oğlu ve kızıyla yapılan röportajdan ve *Tefsîr-i Hilâl*’in sonunda verilen kaynaklar listesinden öğrenilmiştir. İstifade edilen eserler şunlardır: “*Muhtasaru Tefsîri İbn Kesîr*”, “*Safvetü’t-Tefâsîr*”,

²⁴³ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 511, 159, 192, 529, 651; C. II, s. 463, 468, 476, 489, 610; C. II, ss. 382-383; C. IV, s. 181, 307, 354, 381, 551, 611; C. V, s. 47, 78, 166; C. VI, s. 317, 506, 569.

²⁴⁴ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 511.

²⁴⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 181; C. V, s. 360; C. VI, s. 84, 270.

²⁴⁶ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, ss. 630-631, 633.

²⁴⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 430.

“*Revâiü'l-Beyân Tefsîru Âyâtî'l-Ahkâm Mine'l-Kur'ân*”, “*et-Tefsîru'l-Vadihu'l-Muyesser*”.²⁴⁸

Bunlardan başka tefsir alanında sadece bir veya birkaç kere atıfta bulunulan eserler de bulunmaktadır. Onlar şunlardır:

Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, (ö. 333/944) “*Te'vilâtu Ehli's-Sünne*”,²⁴⁹

Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Atiyye el-Endelüsî, (ö. 541/1147) “*el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*”,²⁵⁰

Ebül'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, (ö. 538/1144) “*el-Keşşâfan Hakâiki Gavâmidi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*”,²⁵¹

İmam Fahreddin er-Râzî, (ö. 606/1210) “*Tefsîr-i Kebîr*”,²⁵²

Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, (ö. 1397/1977) “*et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*”,²⁵³

Nâsırüddîn Ebû Saîd el-Beyzâvî, (ö. 685/1286) “*Envârü't-Tenzîl*”.²⁵⁴

Bunun yanında eserde atıfta bulunulmuş, ama onun bibliyografyasında adı geçmemiş bazı âlimler veya onların eserleri de bulunmaktadır. Onlar da şunlardır:

Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) “*el-Bahrü'l-Muhîr*”,²⁵⁵

Hindistan'lı âlim Ebü'l-Hasan en-Nedvî'nin (ö. 1420/1999)²⁵⁶ “*Kur'ân Tefsirine Giriş*”,²⁵⁷

İbn Cüzey el-Kelbî (ö. 741/1340) “*et-Teshîl li Ulumi't-Tenzîl*”,²⁵⁸

²⁴⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, ss. 630-631; İsmail Muhammed Yûsuf, *a.g.r.*; Adinahan Muhammed Yûsuf, *a.g.r.*

²⁴⁹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, s. 336.

²⁵⁰ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, s. 532.

²⁵¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, s. 512; C. III, s. 581; C. V, s. 593.

²⁵² Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 461; C. III, s. 483; C. IV, s. 80; C. V, s. 164, 170.

²⁵³ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 529.

²⁵⁴ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, s. 557; C. V, s. 170.

²⁵⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 164; C. VI, s. 308, 397.

²⁵⁶ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 99.

²⁵⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, s. 52.

²⁵⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 469.

İmam Vahidî (ö. 468/1076) “*Esbâbun Nüzûl*”,²⁵⁹

Muhammed el-Fâzıl İbn Âşûr (ö. 1390/1970) “*et-Tefsîr ve Ricâlüh*”,²⁶⁰

Şah Ni’metullâh-ı Velî el-Kirmânî (ö. 834/1431).²⁶¹

Tefsir alanında başka birçok eserlerden de istifade edilmiştir. Bu eserler müfessirimiz tarafından *Tefsîr-i Hilâl* eserinde tefsir süresince belirtilmemişse de, bibliyografya kısmında zikredilmiştir. Onları şöyle sıralayabiliriz:

Abdu’l-Hamid Kışk “*Fî Rihâbi’t-Tefsîr*”,

Afif Abdülfettâh Tabbâre “*Rûhu’l-Kur’ân*”,

Ahmed b. Muhammed es-Sâvî el-Mâlikî (ö. 1241/1825) “*Hâşiyetü’s-Sâvî alâ Tefsîri’l-Celâleyn*”,

Ahmed Mustafa el-Merâğî (ö. 1371/1952) “*Tefsîrû’l-Merâğî*”,

Alâeddin Ali b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 741/1341) “*Tefsîru’l-Hâzin ev Lübâbü’t-Te’vîl fî Me’âni’t-Tenzîl*”,

Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh İbnü’l-Arabî (ö. 543/1148) “*Ahkâmu’l-Kur’ân*”,

Ebû İshâk es-Sa’lebî (ö. 427/1035) “*el-Keşf ve’l-Beyân an Tefsîri’l-Kur’ân*”,

Ebu’l-Kâsım Abdülkerim İbn Havâzin İbn Abdülmelik el-Kuşeyrî “*Tefsîru’l-Kuşeyrî el-Musemmâ Letaifu’l-İşârât*”,

Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe (ö. 276/889) “*Te’vîlü Müşkili’l-Kur’ân*”,

Ebû Muhammed el-Begavî (ö. 516/1122) “*Me’âlimu’t-Tenzîl*”,

Ebû Zeyd es-Seâlibî (ö. 875/1471) “*el-Cevâhirü’l-Hisân fî Tefsîri’l-Kur’ân*”,

Ebû’l-Azâim Muhammed Mâzî “*Esrâru’l-Kur’ân*”,

²⁵⁹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 426.

²⁶⁰ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 620.

²⁶¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 92.

- Ebü'l-Leys Semerkandî (ö. 373/983) “*Tefsîru Bahru'l-Ulum*”,
- Hâfiz Şemseddin Ahmed ed-Dâvûdî “*Tabakatu'l-Müfessirîn*”,
- Haseneyn Muhammed Mahlûf (ö. 1410/1990) “*Safvetü'l-Beyân li Me'âni'l-Kur'ân*”,
- İmam Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) “*el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*”,
- İmam eş-Şâfiî (ö. 204/820) “*Ahkâmü'l-Kur'ân*”,
- İmam Süleyman b. Ömer el-Acîlî “*el-Futuhâtu'l-Îlâhiyye bi-Tavdîhi Tefsîri Celâleyn li'd-Dakâiki'l-Hafîyye*”,
- İmâmüddîn Ali b. Muhammed el-Harrâsî et-Taberî (ö. 504/1110) “*Ahkâmü'l-Kur'ân*”,
- İsmâil Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725) “*Rûhu'l-Beyân*”,
- Muhammed Abdülazîm ez-Zerkânî (ö. 1367/1948) “*Menâhilü'l-İrfân fî Ulumi'l-Kur'ân*”,
- Muhammed Ali es-Sâyis “*Tefsîru Âyâtî'l-Ahkâm*”,
- Muhammed b. Ali eş-Şevkânî (ö. 1250/1834) “*Fethu'l-Kadîr*”,
- Muhammed Cemâleddin el-Kasimî (ö. 1332/1914) “*Tefsîru'l-Kâsimî el-Müsemmâ Mehâsinü't-Te'vîl*”,
- Muhammed Cevâd Muğniye “*Tefsîru'l-Kâşif*”,
- Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr eş-Şenkîtî (ö. 1393/1974) “*Edvâ'ü'l-Beyân fî İzâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*”,
- Muhammed Fuâd Abdülbâkî (ö. 1387/1968) “*el-Mu'cemu'l-Mufehris li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*”,
- Muhammed Mahmûd el-Hicâzî “*et-Tefsîru'l-Vâzih*”,

Nizâmuddîn Hasan b. Muhammed en-Nisâbûrî (ö. 730/1329) “*Garâ’ibü’l-Kur’ân ve Reğâ’ibu’l-Furkân*”,

Raşid Abdullah Ahmed Ferhan “*Hidâyetü’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’ân*”,

Saîd Havva (ö. 1409/1989) “*el-Esâs fî’t-Tefsîr*”,

Subhî Sâlih (ö. 1406/1986) “*el-Mebâhis fî Ulûmi’l-Kur’ân*”,

Şeyh Ahmed İbn Yûsuf İbn Abduddâim el-Halebî “*Umdatü’l-Huffâz fî Tefsîri Eşrafi’l-Elfâz*”,

Şeyh İbrâhim Kattân “*Teysîru’t-Tefsîr*”,

Şeyh Muhammed Tâhir İbn Âşûr (ö. 1284/1868) “*et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*”,

Vehbe Zuhayli (ö. 1436/2015) “*et-Tefsîru’l-Münîr fî’l-Akîdeti ve’ş-Şerîati ve’l-Minhec*”,

“*Tefsîru İbn Mes’ûd*” thk. Muhammed Ahmed İsevî.²⁶²

2.2. Hadis Kaynakları

Muhammed Sâdık *Tefsîr-i Hilâl* eserinde Hadis alanında İslam ilim dünyasındaki sağlam ana kaynaklardan oluşan *Kütüb-i Tis’a*’dan çokça istifade etmiştir. Sûrelerin, âyetlerin, salavatın ve duaların faziletiyle ilgili birçok hadis rivâyetinde bulunmuştur. *Tefsîr-i Hilâl* tefsiri yazılırken normal halk tarafından da kolay anlaşılması dikkate alındığı için, diğer eserler gibi hadis alanındaki eserlere de ayrıntılı dipnotlu kaynak gösterilmemiştir. Ama tefsirin bibliyografyasında kullanılan kaynakların hepsi sıralanmıştır.²⁶³ Âyetlerin tefsirinde ilk önce müfessirimizin açıklaması, sonra da konuyla ilgili bazen bir, bazen iki, bazen de daha çok hadis rivâyeti getirilmiştir. Böylece âyetler daha da sağlam tefsir edilmiş ve okuyucuların daha kolay anlamaları sağlanmıştır.

Eserde istifade edilen *Kütüb-i Tis’a* kitaplarını şöyle sıralayabiliriz:

Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (ö. 256/870) “*Sahîh-i Buhârî*”,

²⁶² Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, ss. 629-637.

²⁶³ Muhammed Yûsuf, *a.yer.*

Muslim b. el-Haccac b. Muslim el-Kuşeyrî (ö. 261/875) “*Sahîh-i Muslim*”,

Muhammed b. İsâ et-Tirmizî (ö. 279/892) “*Sünen-i Tirmizî*”,

Ebû Dâvûd Süleymân es-Sicistânî (ö. 275/889) “*Sünen-i Ebî Dâvûd*”,

Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî (ö. 303/915) “*Sünenü’n-Nesâî*”,

Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvînî (ö. 273/887) “*Sünen-i İbn Mâce*”,

İmam Mâlik b. Enes (ö. 179/795) “*Muvattau İmam Mâlik*”,

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) “*Müsnedü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*”,

Abdullah b. Abdurrahmân ed-Dârimî (ö. 255/869) “*Sünen-i Dârimî*”.

Bunlardan en çok İmam Buhârî, İmam Muslim ve Ahmed b. Hanbel’den rivâyet edilmiştir.

Muhammed Sâdık âyetlerin tefsirinde hadis rivâyet ederken, Buhârî’den veya falancadan gelen rivâyette Peygamberimiz (s.a.v) şöyle demiştir gibi ifadeleri kullanarak hadis kaynaklarına atıfta bulunmuştur. Bazen isimlerinin yanına İmam kelimesini katarak, bazen ise kitaplarıyla birlikte zikretmiştir.

Örneğin, Muhammed Sûresi’nin 30. Âyetinin açıklamasından sonra münafıklarla ilgili Ahmed b. Hanbel’den şöyle bir hadis getirmiştir:

İmam Ahmed kendisinin “*Müsned*” adlı kitabında Ukbe b. Amr’dan şöyle rivâyet etmiştir: “Resulullah (a.s) bize hutbe okudu. Allah’a hamd ettikten sonra, “Şüphesiz aranızda münafıklar var, kimin ismini söylersem yerinden kalksın” dedi. Sonra, “Ey falanca kalk, falanca kalk, ey falanca kalk” diye otuz kişinin adını saydı. Sonra da, “Sizin aranızda münafıklar vardır, Allah’tan korkunuz” dedi.”²⁶⁴

²⁶⁴ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 492; *Kütüb-i Tis’a*’dan diğer bazı örnekler için bkz: Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 379; C. II, s. 133, 491; C. IV, s. 354, 397, 423, 601; C. V, s. 449, 492, 542, 545; C. VI, ss. 196-197, 199, 538.

Siyer-i Nebi alanında meşhur tâbiînden Muhammed b. İshak'tan (ö. 151/768) da birçok rivâyetlerde bulunmuştur. Bazen İbn İshak, bazen de Muhammed b. İshak olarak zikretmiştir.²⁶⁵

Eserde meşhur tefsir ve hadis âlimlerinden Ebü'l-Kâsım et-Taberânî'nin (ö. 360/971) eserlerinden de birçok hadis rivâyet edilmiştir.²⁶⁶ Bununla birlikte Muhammed b. Nasr Mervezî (ö. 294/906)²⁶⁷, İmam el-Hâkim (ö. 405/1014)²⁶⁸ ve Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî (ö. 458/1066)²⁶⁹ gibi hadis âlimlerinden de nakledilmiştir. Ama *Tefsîr-i Hilâl*'in bibliyografyasında belirtilmemiştir.

Bunların yanında Bedreddin Aynî'nin "*Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*" adlı eserinden de Hz. Ömer ile ilgili bir rivâyet zikredilmiştir.²⁷⁰

Bibliyografyada zikredilen diğer kaynaklar da şunlardır:

Abdülazîm b. Abdilkavî el-Munzirî (ö. 656/1258) "*et-Terğîbu ve't-Terhîb*",

Ahmed b. Abdullah b. Ahmed el-İsbahanî "*Musnedu İmami Ebi Hanife*",

Ahmed b. Muhammed Tahavî el-Hanefî (ö. 321/933) "*Şerhu Meâni'l-Âsâr*",

Ahmed b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) "*Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*", "*el-Edebü'l-Müfred*",

Celâlüddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505) "*Tenvîrü'l-Hevâlik Şerhun alâ Muvatta'i Mâlik*",

Ebu'l-Â'lâ el-Mübârekfûrî "*Tuhfetü'l-Ahvezî*",

Ebu Muhammed el-Hanefî ez-Zeylaî (ö. 762/1360) "*Nasbü'r-Râye*",

Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b Şeref en-Nevevî (ö. 676/1277) "*Şerhu'n-Nevevî Ala Sahîhi Muslim*",

²⁶⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, s. 108; C. III, s. 379; C. IV, s. 205, 395, 554; C. V, s. 298.

²⁶⁶ Örnekler için bkz: Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 304, 329, 379; C. II, s. 154; C. VI, s. 30, 408, 520.

²⁶⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 203.

²⁶⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 408.

²⁶⁹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 174; C. V, s. 511; C. VI, s. 3.

²⁷⁰ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 622.

Hatîb Tebrizî (ö. 502/1109) “*Mişkâtü’l-Mesâbih*”,

Molla Ali Kârî (ö. 1014/1605) “*Şerhu Müsnedi Ebi Hanife*”,

Muhammed Abdurrahman el-Mübârekpûrî (ö. 1935) “*Tuhfetü’l-Ahvezî Şerhu Câmi’i’t-Tirmizî*”,

Muhammed b. Ali eş-Şevkânî (ö. 1250/1834) “*Neylu’l-Evtâr Şerhu Muntaka’l-Ahbâr*”,

Muhammed b. İsmail el-Emir es-San’ânî (ö. 1182/1768) “*Sübülü’s-Selâm Şerhu Bulûğu’l-Marâm*”,

Muhammed Şemsü’l-Hak el-Azîmâbâdî (ö. 1911) “*Avnü’l-Ma’bud*”,

Muhammed Yûsuf el-Hüseynî el-Banurî “*Meharifu’s-Sünen Şerhu Süneni’t-Tirmizî*”,

Musa Şahin Laşîn Abdu’l-Âl Ahmed Abdu’-Âl “*Menhalü’l-Hadisi fî Şerhi’l-Hadîs*”,

Saîd Havvâ (ö. 1989) “*el-Esâs fî’s-Sünne*”,

Sıddîk Beşîr Nasr “*Zavâbitü’r-Rivâye İnde’l-Muheddisîn*”.²⁷¹

2.3. Fıkıh Kaynakları

Tefsîr-i Hilâl’de genişçe açıklanan, yorumlanan veya ele alınan konulardan biri de Fıkıhî konulardır. Eserde kullanılan kaynaklara açıkça atıfta bulunulmasa da o kaynaklardan, özellikle “*Hidâye*”, “*Vikâye*” eserlerinin şerhlerinden, Hanefîlik’te ün kazanan âlimlerden Şeybânî ve Bedreddin Aynî’nin eserlerinden bolca istifade edilmiştir. Bunun yanında İmam Serahsî’nin “*Mebûsûl*” eseri gibi Hanefî mezhebi fıkının esas eserleri de kullanılmıştır. Eser Özbekçe yazıldığından ve Özbeklerin çoğu da İmam Azam Ebu Hanife mezhebinde olduğundan dolayı Hanefî mezhebi öne alınarak fıkhi konular kolay ve anlaşılır bir dille detaylıca açıklanmıştır.

²⁷¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, ss. 629-637.

Eserde kullanılan kaynakları şöyle sıralayabiliriz:

Abdullah b. Mahmûd el-Mevsîlî el-Hanefî (ö. 683/1284) “*el-İhtiyâr li Ta’lîli’l-Muhtâr*”,

Abdurrahman b. Muhammed el-Cezîrî (ö. 1941) “*Kitâbu’l-Fıkh ala’l-Mazâhibi’l-Erba’a*”,

Ahmed b. Abdurrahman el-Makdisî “*Muhtasaru Minhâci’l-Kasidîn*”,

Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî el-Hanefî (ö. 321/933) “*Şerhu Me’âni’l-Âsâr*”,

Ahmed b. Muhammed et-Tahtâvî el-Hanefî (ö. 1231/1816) “*Haşiyetu’t-Tahtâvî alâ Merâkı’l-Felâh*”,

Alâüddîn Ebû Bekr b. Ahmed el-Kâsânî el-Hanefî (ö. 587/1191) “*Bedâ’i’u’s-Sanâ’i fî Tertîbi’s-Şerâ’i*”,

Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî (ö. 1014/1605) “*en-Nikâye Şerhu Muhtasari’l-Vikâye*”,

Burhâneddin Mergînânî (ö. 593/1197) “*el-Hidâye*”,

Es’ad Muhammed Saîd Sağurçi “*el-Fıkhü’l-Hanefî ve Edilletuhu*”,

Hamid Mirza Ferganî Nemanganî “*el-Fethu’r-Rahmânî*”,

Hasan b. Ali eş-Şürûnbülâlî el-Vefâî (ö. 1069/1659) “*Kitabu Nûrû’l-Îzâh ve Necâtü’l-Ervâh*”,

Mahmud b. Ahmed Bedrüddîn Aynî el-Hanefî (ö. 855/1451) “*el-Binâye fî Şerhi’l-Hidâye*”,

Muhammed b. Abdülvâhid “*Şerhu Fethu’l-Kadîr*”,

Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed Semerkandî (ö. 539/1144) “*Tuhfetü’l-Fukahâ*”,

Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ali b. Abdurrahman Hanefî “*ed-Dürri’l-Muhtâr*”,

Muhammed b. Ebî Sehl es-Serahsî (ö. 483/1090) “*el-Mebsût*”,

Muhammed b. Ebû Bekr b. Abdulkâdir er-Râzî (ö. 666/1268) “*Tuhfetü'l-Mülûk fî Fıkhi Mezhebi Ebi Hanîfeti'n-Nu'man*”,

Muhammed Emîn b. Âbidîn (ö. 1252/1836) “*Reddû'l-Muhtâr ala Dürri'l-Muhtâr*”,

Muhammed b. Hasan Şeybânî'nin (ö. 189/805) “*el-Câmi'u's-Sağîr*”, “*es-Siyerü'l-Kebîr*” ve “*Kitâbu'l-Âsâr*” adlı eserleri,

Muhammed b. Nesr el-Mervazî “*Ta'zîmu Kadri's-Salâh*”,

Mustafa Sibâ'î (ö. 1964) “*Miri Ravâi'i Hadâratinâ*”,

Şeyhîzâde Abdurrahman b. Muhammed (ö. 1078/1667) “*Mecma'u'l-Enhur fî Mülteka'l-Ebhur*”,

Vehbe Zuhayli “*el-Fıkhu'l-İslamî ve Edilletuhu*”,

Yûsuf el-Karadavî “*el-Fetavâ el-Mu'âsira*”,

Zafer Ahmed el-Osmânî et-Tehânevî (ö. 1974) “*Î'lâü's-Sünen*”,

Zeyn b. İbrâhim b. Muhammed “*el-Bahru'r-Rekâik Şerhu Kenzi'd-Dekâik*”,

“*Fetâvâ-i Hindîyye*”.²⁷²

2.4. Kelâm Kaynakları

Muhammed Sâdık kelam alanına ait konuları içeren âyetleri tefsir ederken kullandığı kaynakları ve onların yazarlarını belirtmeksizin, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebi, özellikle de Matürîdî mezhebi esasındaki bilgileri zikrederek yorumlamıştır. Bunun yanında Eş'arî mezhebine ait olan bilgileri zikretmiş ve bazı yanlış fikirleri söyleyerek, yanlış akidelerin yanlış taraflarını da belirtmiştir. Kitap isimlerini zikretmese de bazı yerlerde iki mezhep imamı olan İmam Mâtürîdî²⁷³ ve İmam Eş'arî'nin²⁷⁴ görüşlerini isimleriyle birlikte zikretmiştir.

²⁷² Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, ss. 629-637.

²⁷³ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, s. 336.

²⁷⁴ Muhammed Yûsuf, *a.yer.*

Akide konusunda müfessirimizin “*Sunniy Akiydalar*” (Sünni Akideler)²⁷⁵, “*Şerhu Akidetü't-Tahaviye*” kitabına yazdığı şerhi ve telhisi (kısaltılması)²⁷⁶ ve “*Akoid İlmi va Unga Boğliq Masalalar*” (Akaid ve Ona Dair Meseleler)²⁷⁷ adlı kitapları da yayınlanmış bulunmaktadır.

Kelam alanında kullanılan kaynakları şöylece sıralamak mümkündür:

Abdulhamid Sâih “*Akîdetü'l-Muslimi vemâ Yattasilu Biha*”,

Abdurrahman el-Meydânî “*el-Akîdetü'l-İslâmiyye ve Ususuha*”,

Abdülhamîd İbn Bâdîs (ö. 1940) “*el-Akâidü'l-İslâmiyye mine'l-Âyâtü'l-Kur'âniyye*”,

Abdülmecid ez-Zindânî'nin “*el-Îmân*”ve “*Tevhîdu'l-Hâlîk*” adlı eserleri,

Ahmed el-Hâkim “*İ'lamu's-Sünneti'l-Menşûdati li'l-İ'tikâdi't-Tâifeti'n-Nâciye*”,

Ebkarî “*Şerhu'l-İbâne alâ Usûli's-Sünneti ve'd-Diyâne*”,

Ebû Bekir el-Beyhakî “*el-İtikad alâ Mezhebi's-Selefi Ehli's-Sünneti ve'l-Cemâ'a*”,

Ebü'l-Hasan en-Nedvî'nin (ö. 1999) “*Ricâlü'l-Fikr ve'd-Da've fi'l-İslâm*” ve “*Müslümanların Gerilemesiyle Dünya Neler Kaybetti*”²⁷⁸ adlı eserleri,

Envâr Bedahşânî “*Şerhu Akîdeti't-Tahaviye*”,

Molla Ali el-Kârî (ö. 1014/1605) “*Şerhu Kitâbi'l-Fıkhi'l-Ekber*”,

Muhammed el-Gazzâlî (ö. 1996) “*Akîdetü'l-Müslim*”,

Muhammed Saîd Ramazan el-Bûtî'nin (ö. 2013) “*Kubra'l-Yakîniyyâtü'l-Kevniyye*” ve “*Kitâbu's-Selefiyye*” adlı eserleri,

Necmeddin Nesefî (ö. 537/1142) “*Akâ'idü'n-Nesefî*”,

²⁷⁵ Muhammed Yûsuf Muhammed Sâdık, *Sunniy Aqiydalar (Sunnî Akideler)*, Taşkent: Hilâl-Neşir, 2013.

²⁷⁶ Muhammed Yûsuf Muhammed Sâdık, *Akîdetü't-Tahaviye Şerhinin Telhisi*, Taşkent: Hilâl-Neşir, 2014.

²⁷⁷ Muhammed Yûsuf Muhammed Sâdık, *Aqoid İlmi va Unga Bog'liq Masalalar (Akaid İlmi ve Ona Bağlı Meseleler)*, Taşkent: Hilâl-Neşir, 2015.

²⁷⁸ Muhammad Yusuf, *a.g.e.*, C. I, s. 445.

Sadreddîn Ali b. Muhammed İbn Ebü'l-İz el-Hanefî (ö. 792/1390) “*Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye*”,

Saîd Havvâ (ö. 1989) “*Allahu Cella Celâluhu*”,

Şah Veliyullah ed-Dihlevî (ö. 1176/1762) “*Hüccetullâhi'l-Bâliğa*”,

Şeyh Muhammed Ebû Zehra (ö. 1974) “*el-Akîdetü'l-İslâmiyye*”.²⁷⁹

3. TEFSİR-İ HİLÂL ESERİNİN RİVÂYET TEFSİRİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

Kur'ân-ı Kerîm'i Kur'ân'la, Peygamber Efendimiz (s.a.v)'in sünnetiyle, sahâbîlerin ve sahâbîlerden sonra gelen tâbiîlerin kavli ve rivâyetleriyle tefsir etmeye rivâyet tefsiri denilmektedir. Rivâyet tefsiri “me'sûr tefsir” olarak da adlandırılmaktadır. En iyi tefsirler de rivâyet yönüyle yapılan tefsirlerdir dememiz yanlış olmayacaktır.²⁸⁰

Kur'ân-ı Kerîm Peygamber Efendimiz (s.a.v)'e nâzil olduğu için sünnetin Kur'ân tefsirindeki yeri çok önemlidir. Sahâbîler Peygamberimiz (s.a.v)'le aynı dönemde yaşadıkları ve O'ndan çok şey öğrendikleri için onlardan gelen rivâyetler de tefsir ilminde Kur'ân ve sünnetten sonra gelen üçüncü kaynak sayılmaktadır. Sahâbîlerin medreselerinde yetişen tâbiûn da dördüncü güvenilir kaynak addedilmektedir.

3.1. Kur'ân'ı Kur'ân ile Tefsiri

Kur'ân-ı Kerîm'deki bazı meseleler bir yerde mücmel ve müphem olarak geçerken, başka bir yerde de daha açık ve vâzih olarak geçmektedir. Müfessirlerimiz de bunlardan istifade ederek manası müphem ve müşkil olan âyetleri başka âyetlerle tefsir etme yöntemine başvurmuşlardır. Bu yöntem de Kur'an'ın rivâyet tefsirindeki en sağlam tefsir yöntemi olarak kabul edilmektedir.²⁸¹

Müfessirimiz de belirttiğimiz üzere tefsir ilmindeki en önemli yöntem olarak sayılan âyeti âyetle yorumlamayı göz ardı etmemiştir. Ancak, bir âyeti başka bir âyetle

²⁷⁹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, ss. 629-637.

²⁸⁰ Abdülhamit Birişik, “Tefsir”, *DİA*, C. XL, ss. 281-290.

²⁸¹ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 6. B, Ankara: Fecr Yayınları, 2014, s. 38.

tefsir ederken bazı yerlerde âyetin kendisini veya âyet numarasını zikretse de, birçok yerde tefsir mahiyetinde kullandığı âyetlerin kaynağını açıkça belirtmemiştir. Hatta bazen âyet olduğunu belirtmeksizin, âyet cümleleriyle tefsir yaptığı da olmuştur. Çoğunlukla bu konu hakkında başka bir sûrede veya âyette şöyle geçiyor ya da açıklanmıştır diye zikretmekle yetinmiştir.²⁸² Bazen de bu konuyla ilgili şu sûrenin tefsirinde genişçe bilgi verildiğini ya da verileceğini belirtmiştir.²⁸³ Böylelikle tekrarlardan kaçınarak, okuyucunun daha kolay anlamasını sağlamıştır. Müfessirimizin aynı yöntemi Kur'an kıssalarını tefsir ederken de kullandığını müşâhde etmekteyiz. Aşağıda vereceğimiz örneklerden, müellifin *Tefsîr-i Hilâl* adlı eserindeki Kur'ân'ı Kur'ân'la yorumlama yöntemini nasıl kullandığını daha iyi anlamak mümkündür:

Âyeti başka bir âyetle tefsir ederken, âyeti zikretmeden onun manasıyla tefsir etmiş ve söz konusu âyetin geçtiği sûreye atıfta bulunmuştur. Mesela, İsrâ Sûresi'nde geçen "...Kur'an'da lanetlenmiş ağacı da sırf insanları sınamak için vesile yaptık..." (İsrâ 17/60) âyetindeki *lanetlenmiş ağacın* Zakkum ağacı olduğunu söylemiş ve bu ağacın Saffat,²⁸⁴ Duhân²⁸⁵ ve Vâkı'a Sûrelerinde²⁸⁶ geçtiğini belirtmiş olduğu halde söz konusu sûrelerin hangi âyetlerinde olduğunu zikretmemiştir. Daha sonra Zakkum ağacını söz konusu olan sûrelerde geçen sıfatlarla tanımlayarak açıklamıştır.²⁸⁷

Müfessirimiz, "*Andolsun ki, biz Mûsâ'ya apaçık dokuz mucize verdik...*" (İsrâ 17/101) âyetinde geçen dokuz mucizeyi şöylece sıralamıştır: El, Asa, Tufan, Çekirge, Bit, Kurbağa, Kan, Kıtık afeti ve Meyve güvesi. Sonra da A'râf Sûresi ve başka sûrelerde bu mucizelerle ilgili âyetlerin geçtiğini kaydetmiştir.²⁸⁸

Muhammed Sâdık bazı yerlerde sûrenin ismiyle birlikte âyeti de zikretmiştir. Mesela, "*(İnkâr edenler) Allah'ı bırakıp hiçbir şey yaratmayan tanrılar edindiler...*" (Furkan 25/3) âyetini tefsir ederken, inkâr edenlerin taptıkları tanrıların hepsi bir araya gelse bile hiçbir şey yaratamayacaklarını söylemiştir. Buna da Hac Sûresi'nde geçen "...Sizin Allah'tan başka taptıklarınız bir sinek dahi yaratamazlar, hepsi bunun için

²⁸² Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, s. 460.

²⁸³ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, s. 435.

²⁸⁴ Saffat 37/62-66.

²⁸⁵ Duhân 44/43-46.

²⁸⁶ Vâkı'a 56/51-54.

²⁸⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, s. 435.

²⁸⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, s. 460.

toplansalar bile...” (Hac 22/73) âyetini delil getirmiş ve “böyle olduğu halde, onlar nasıl ilah olabilir?” ifadesiyle onların yaptıklarını çok akılsızca olduğuna vurgu yapmıştır.

Bazen de âyette müphem olan manayı, aynı sûrenin hemen sonrasında gelen âyetle veya başka bir âyetiyle tefsir etmiştir. Örneğin, Meâric sûresinin “(O azap), *meâric sahibi Allah tarafından*.”²⁸⁹ âyetinde geçen *meâric* kelimesine yükselme yeri olarak mana vermiştir. Buna delil olarak hemen sonraki “*Melekler ve Ruh (Cebrail) ona süresi elli bin yıl olan bir günde yükselir.*”²⁹⁰ âyetine atıfta bulunmuştur.²⁹¹

Bunların yanında âyetin kendisini zikretmeden, sadece onun sûredeki numarasını verdiği de olmuştur. Mesela, “*Gökleri ve yeryüzünü ve ikisi arasındakileri altı gün içinde yaratan O’dur.*” (Furkan 25/59) âyetini tefsir ederken, göklerin ve yerin altı günde yaratılması ve Allah’ın arşa istiva etmesiyle ilgili âyetlerin, eserin daha önceki bölümlerinde yani A’râf sûresinin 54. âyetinde ve onun tefsirinde geçtiğini belirtmiştir.²⁹² Furkan sûresinin 59. âyeti ile ilgili Secde Sûresi’nin 4. âyetinin tefsirinde de “*altı gün ve istiva*” konusunu kısaca açıklamıştır. Sonra da A’râf Sûresi’nin 54. âyetinde ve Yunus Sûresi’nde bu konunun geçtiğini hatırlatmıştır.²⁹³

Müfessirimiz Muhammed Sâdık, “...*Muhakkak ki Allah, günahların hepsini mağfiret eder...*” (Zümer 39/53) âyetini yorumlarken, Nisa sûresinde Allah Teâlâ’nın şirkten başka günahların hepsini affedeceği âyetini²⁹⁴ belirterek söz konusu âyetin tefsirinde bunu yorum olarak kullanmıştır.²⁹⁵

“...*Sizin için hayvanlardan (erkek ve dişi olarak) sekiz çift yarattı...*” (Zümer 39/6). Âyette zikredilen hayvanların başka âyetlerde geçtiğini belirtmiş²⁹⁶ ve o hayvanların deve, inek, koyun ve keçilerden birer çift olduğunu zikretmiştir.²⁹⁷

“*Göklerdeki ve yerdeki her şey Allah’ı tespih eder...*” (Tegâbun 64/1) âyetinin tefsirinde, insanlardan başka diğer canlıların da Allah’ı tespih edeceğini belirtmiş ve Nûr

²⁸⁹ Meâric 70/3.

²⁹⁰ Meâric 70/4.

²⁹¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 251.

²⁹² Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 241.

²⁹³ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 524.

²⁹⁴ Nisâ 4/48.

²⁹⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 225.

²⁹⁶ En’âm 6/143.

²⁹⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 196.

sûresinde yer alan kuşların tespih etmesini örnek olarak getirmiştir.²⁹⁸ Aynı yerde doğadaki olayların da tespih etmekte olduğunu söyleyerek Ra'd sûresindeki şimşegin tespih etmesini örnek olarak aktarmaktadır.²⁹⁹ İsrâ sûresinde de Allah'ı tespih etmeyen hiçbir şeyin olmadığına zikredildiğini belirterek, canlı ve cansız olan her şeyin Allah'ı tespih etmekte olduğunu söylemiştir.³⁰⁰

Yüce Allah'ın “*Biz seni en kolay olana kolayca ileteceğiz*” (A'lâ 87/8) sözünün tefsirinde, İslam dininin insanlardan her zaman kolay ve faydalı olan şeyleri istediğini zikretmiştir. Arkasından da “...Allah sizlere kolaylığı ister, zorluğu istemez...”³⁰¹ âyetini getirerek bazı insanların bu âyeti anlamayıp kendilerini de, başkalarını da zor durumda bıraktıklarını söylemiştir. Ama burada âyetin kaynağını göstermemiştir.³⁰²

“*Sizin dostunuz ancak Allah'tır, Resulüdür ve Allah'ın emirlerine boyun eğerek namazı kılan, zekâtı veren müminlerdir.*” (Mâide 5/55) âyetinin yorumunda Müfessirimiz, gerçek müminin Allah'a ve onun peygamberine her zaman itaat edeceğini, namazını gösteriş için değil de yürekten kılacağını ve kıldıkları bu namazın onları Allah'ın başka bir âyette³⁰³ zikrettiği gibi fuhşiyattan ve münkerden alıkoyacağını belirtmiştir.³⁰⁴

Müfessirimizin *Tefsîr-i Hilâl* eserinde geçen âyeti âyetle tefsir yöntemiyle ilgili diğer bir örnek de şudur: O, “*Kim Allah'a karşı yalan uydurandan, ya da O'nun âyetlerini yalanlayandan daha zalimdir? Şüphesiz ki, zalimler kurtuluşa eremez.*” (En'âm 6/21) âyetinin yorumunda, şirkin de bir zülüm olduğunu söylemiş ve bunu da “*Şüphesiz, şirk büyük zulümdür*”³⁰⁵ âyetiyle delillendirmiştir.³⁰⁶

Muhammed Sâdık yüce adalet sahibi olan Allah'ın, “*Ey iman edenler! Kendiniz, ana babanız ve en yakınlarınızın aleyhine de olsa, Allah için şahitlik yaparak adaleti titizlikle ayakta tutan kimseler olun. (Şahitlik ettikleriniz) zengin veya fakir de olsalar (adaletten ayrılmayın). Çünkü Allah ikisine de daha yakındır. (Onları sizden çok kayırır.) Öyle ise adaleti yerine getirmede nefsinize uymayın. Eğer (şahitlik ederken gerçeği)*

²⁹⁸ Nûr 24/41.

²⁹⁹ Ra'd 13/13.

³⁰⁰ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 165.

³⁰¹ Bakara 2/185.

³⁰² Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, ss. 449-450.

³⁰³ Ankebût 29/45.

³⁰⁴ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, ss. 81-82.

³⁰⁵ Lokmân 13/13.

³⁰⁶ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, ss. 171-173.

çarpıtırsanız veya (şahitlikten) çekinirseniz (bilin ki) şüphesiz Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.” (Nisâ 4/135) âyetini genişçe açıklayarak adaletli bir şekilde şahitlik etmeye teşvik etmiş ve bunun aksini yapmaktan veya şahitlik etmekten kaçınmaktan uyarmıştır. Bu âyetin son “*Eğer (şahitlik ederken gerçeği) çarpıtırsanız veya (şahitlikten) çekinirseniz (bilin ki) şüphesiz Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.”* kısmını tefsir ederken İslam’da şahitlikten kaçınmanın günah olduğunu ve başka bir âyette³⁰⁷ şahitliği gizleyen adam kalbi günahkâr adam olarak geçtiğini vurgulamıştır.³⁰⁸

Yukarıda yaptığımız açıklamalardan ve verdiğimiz örneklerden hareketle Muhammed Sâdık’ın âyeti âyetle yorumlarken çeşitli yöntemlerden istifade ettiğini görmekteyiz. Bazı yerlerde âyetlere açıkça atıfta bulunarak âyet numarasını ve sûre adını metin içinde verse de, çoğunlukla dolaylı olarak atıfta bulunmayı tercih etmiştir. Müfessirimizin böyle yapması okuyucular için tefsiri daha akıcı hale getirmiştir.

3.2. Kur’an’ı Sünnet ile Tefsiri

Kur’an’ı Kur’an’la tefsir etmekten sonra, Kur’an’ı sünnetle tefsir etmek gelmektedir. Çünkü sünnet İslam’da Kur’an’dan sonraki ikinci kaynaktır. Sünnet ise Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.v)’in kavli, fiili ve takriridir.³⁰⁹ Peygamber Efendimiz (s.a.v) Kur’an’ı bizzat yaşayarak tefsir etmiştir. Peygamberimizin eşlerinden Hz. Aişe (r.a)’ya onun ahlakından sorulduğunda, “Onun ahlakı Kur’an’dı”³¹⁰ demesi de bunun delilidir. Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf da Talak Sûresi 10-11. âyetlerin tefsirinde de Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.v)’i “iki ayakla yürüyen diri Kur’an” olarak vasıflandırmış ve Hz. Aişe (r.a)’den rivâyet edilen aynı hadisi zikretmiştir.³¹¹

Peygamberimiz (s.a.v)’in Kur’an’ı tefsir etmesi, açıklaması ve onunla tebliğ etmesi peygamberliğin asli görevlerindendi. Bununla ilgili Allah Teâlâ Kur’an’da şöyle demektedir: “*Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan, O’nun verdiği peygamberlik görevini yerine getirmemiş olursun...*” (Mâide 5/67)

³⁰⁷ Bakara 2/283.

³⁰⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, ss. 633-634.

³⁰⁹ Ali Çelik, “Kur’an ve Sünnet Bütünlüğü”, *Diyanet İlmi Dergi*, C. XXXIII, S. 2 (1997), s. 27-28.

³¹⁰ Ebu’l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisaburi Müslim b. Haccac (261/874). *Sahihü’l-Müslim*, thk. Halil Me’mûn Şihâ, 3. B, Beyrut: Darü’l-Ma’rife, 2010, Müsâfirîn, 139.

³¹¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 190.

Muhammed Sâdık âyetleri tefsir ederken birçok müfessirin yaptığı gibi, tefsirde önemli yeri olan sünnetle tefsir etme yöntemine de başvurmuştur. Âyetin anlaşılması için önce gerekli açıklamalarda bulunmuş, sonra da sünnetle delil getirmiştir. Müfessir Kur'ân'ı Sünnetle tefsir etme yöntemini kullanırken çoğunlukla hadislerden istifade etmiştir. Âyet tefsirlerinde bazen bir hadis, bazen de birkaç veya birçok hadis zikretmiştir. Bazen de “bu âyeti Hz. Peygamberimiz (s.a.v) şöyle tefsir etmiştir” veya “bu âyet hakkında şöyle demiştir” diye direk Peygamberimiz (s.a.v)'e atıfta bulunmuştur.

Müfessirin âyetleri hadislerle yorumlama yöntemine bakıldığında, hadisleri genelde “Peygamberimiz Muhammed (s.a.v) şöyle buyurdu, Peygamberimiz (a.s)'dan gelen kutsi hadiste şöyle denildi, Peygamber Efendimiz (s.a.v)'den sorulduğunda bu âyeti o şöyle açıklamıştır” gibi ifadeler kullanmıştır. Peygamber Efendimiz (s.a.v)'in ismi geçtiği her yerde salavat getirmiş, hatta onu kısaltmadan, “Sallallahü Aleyhi ve Sellem” veya “Aleyhissalam” şeklinde tam zikretmiştir.

Müfessirimiz Muhammed Sâdık tefsir ilminde olduğu gibi aynı zamanda hadis ilminde de bazı büyük eserler miras bırakmıştır. İslam'ın esas konuları üzerinde bir araya getirilen hadisler toplamı olan, Mansûr Ali Nâsif el-Hüseyinî'nin *et-Tâcü'l-Câmi' li'l-usûl fi ehâdîsi'r-Resûl*” adlı eserine 39 ciltlik Özbekçe tercüme ve şerh yazmış, bu eser “*Hadis va Hayot*” (*Hadis ve Hayat*) adıyla yayınlanmıştır. Müfessirimiz bundan başka *Kütüb-i Tis'a* adıyla meşhur olan dokuz hadis kitabını tercüme eden grubun başında durarak, Özbekçe'ye tercüme edilmesine vesile olmuştur. Günümüzde bu eser “*Oltin Silsila*” (*Altın Silsile*) adıyla, Özbekistan'da yayınlanmaktadır.³¹² Onun hadise olan ilgisini ve sünnete olan bağlılığını bıraktığı eserlerden de görmek mümkündür.

Eserde, yukarıda “Hadis Alanında Kullandığı Başlıca Kaynaklar” başlığı altında zikrettiğimiz üzere, en çok İmam Buhârî, İmam Müslim, İmam Tirmizî, Ebû Dâvûd gibi hadis rivâyetinde meşhur âlimlerden gelen rivâyetler kullanılmıştır. Muhammed Sâdık'ın bu gibi râvilerden nakillerde bulunması, hadislerin sıhhat ölçülerine de dikkat ettiğini göstermektedir. Bu konuda bazı hadislerin kutsi³¹³ veya sahih³¹⁴ olduğunu da belirtmiştir.

³¹² Hüsayinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*

³¹³ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 10; C. IV, s. 175.

³¹⁴ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 299; C. IV, s. 307.

Hadislere dipnotlu kaynak göstermese de, çoğu zaman rivâyet eden râvî veya sahâbî isimlerini zikretmiştir.

Muhammed Sâdık'ın *Tefsîr-i Hilâl* adlı eserinde Kur'ân'ı sünnetle tefsir etme yöntemini Peygamberimiz (s.a.v)'in âyeti tefsir etmesine sebep olan vesileler ve âyetin manasıyla ilgili hadisler üzerinden birkaç bölüme ayırmak mümkündür. Bu bölümler aşağıda bazı örnekleriyle birlikte yer almaktadır.

3.2.1. Peygamberimiz (s.a.v)'in Âyeti Okuyarak Tefsir Etmesi

Peygamber Efendimiz (s.a.v) bazen bir âyeti kıraat esnasında veya hutbe okurken tefsir ederdi.³¹⁵ *Tefsîr-i Hilâl*'de de Peygamberimiz (s.a.v)'in Kur'ân'ı tefsir etme yöntemlerinden biri olan âyeti okuyarak sonra da ona yaptığı açıklaması veya âyetin manasına dair bazı cümleleri de geçmektedir. Bununla ilgili bazı örnekler aşağıda zikredilmektedir.

Muhammed Sâdık'ın zikrettiği gibi, Zübeyr b. Avvâm (r.a)'dan gelen hadiste, Peygamberimiz (a.s) Arafat'ta iken: “Allah, melekler ve ilim sahipleri, ondan başka ilâh olmadığına adaletle şahitlik ettiler. O'ndan başka ilâh yoktur. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.” (Âli İmrân 3/18) âyetini okuyarak, “Ben de buna şahitlik ettim, Ey Rabbim” demiştir.³¹⁶

İmam Ahmed b. Hanbel'in naklettiği Süheyb (r.a)'dan gelen rivâyette söylendiğine göre: Peygamberimiz (s.a.v), “Güzel iş yapanlara daha güzeli ve bir de fazlası vardır. Onların yüzlerine ne bir kara bulaşır, ne de bir zillet. İşte onlar cennetliklerdir ve orada ebedî kalacaklardır.” (Yûnus 10/26) âyetini tilavet etti ve “Cennetlikler cennete girdiği zaman Allah Teâlâ “Yine başka vermemi istediğiniz bir şey var mı?” diye buyurur. Onlar “Sen yüzümüzü ağartmadın mı? Bizi cennete koyup ateşten kurtarmadın mı? Daha ne isteyelim?” derler. Bunun üzerine Cenâb-ı Hakk perdeyi kaldırır, cennetliklere artık Rablerine bakmaktan daha hoş gelecek hiçbir şey verilmemiştir”³¹⁷ dedi.³¹⁸

³¹⁵ Suat Yıldırım, *Peygamberimizin Kur'ân'ı Tefsiri*, 1. B, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1983, s. 139; Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, 26. B, İstanbul: İFAV Yayınları, 2015, s. 56.

³¹⁶ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 320; İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. II, s. 24. Hadisin kaynağı için bkz: Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, C. III, Beyrut: Müessesetu Risâle, 1999, 37.

³¹⁷ Ahmed b. Hanbel, I, 297, 298.

³¹⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, s. 26.

Tefsîr-i Hilâl'de geçtiğine göre, Peygamber Efendimiz (s.a.v) ashaba bazen bir öğütte bulunur, arkasından da bir veya birkaç âyet okuyarak o âyetleri sözüne delil getirirdi.³¹⁹ Mesela, bir rivâyete göre, bir gün Peygamberimiz (s.a.v) sabah namazını kıldıktan sonra kalktı ve: “Yalandan şahitlik etmek, Allah’a ortak koşmaya denk sayılır” dedikten sonra “Bu böyle. Kim Allah’ın hükümlerine saygı gösterirse, bu, Rabbi katında kendisi için bir hayırdır. Haramlığı size okunanların dışında bütün hayvanlar size helâl kılındı. Artık putlara tapma pisliğinden kaçının, yalan sözden kaçının.” (Hac 22/30) âyetini okudu.³²⁰

3.2.2. Peygamberimiz (s.a.v)’in Sahâbîlere Soru Sorarak Tefsir Etmesi

Peygamber Efendimiz (s.a.v) bazen herhangi bir âyet hakkında soru sorarak muhataplarının dikkatini çeker, sonra da sorduğu sorunun cevabını kendisi açıklardı. Onun bu yönteminin amacı da sahâbîlerin bilgisini ölçmek değil de, onların zihinlerini yeni bir şeyi öğrenmeye hazırlamaktı.³²¹

Tefsîr-i Hilâl'de Kur’ân’ın Sünnetle tefsirinin bu türdeki yöntemiyle ilgili örnekler şöyle geçmektedir:

Tefsîr-i Hilâl'de Kevser Sûresi’nin tefsirine giriş kısmında, İmam Müslim ve İmam Tirmizî’nin Enes b. Mâlik’ten naklettiği bir hadiste o şöyle anlatılıyor: Bir gün Rasûlullah (s.a.v) mescitte aramızda bulunuyordu. Hafifçe uyur gibi bir hal aldı. Sonra tebessüm ederek başını kaldırdı. Biz: “Sizi güldüren nedir ey Allah’ın Resulü?” diye sorduk. “Az önce bana bir sûre indirildi.” buyurdu ve “Rahman ve Rahîm olan Allah’ın adıyla. Şüphesiz biz sana Kevser’i verdik. O hâlde, Rabbin için namaz kıl ve kurban kes. Doğrusu sana buğzeden, soyu kesik olanın ta kendisidir”³²² âyetini okudu, sonra: “Biliyor musunuz Kevser nedir?” diye sordu. “Allah ve Resûlü daha iyi bilir” dedik. “Rabbimin bana va’dettiği bir nehirdir. Onda çok hayır vardır. O, kıyamet günü ümmetimin su içmeye geleceği bir havuzdur. Kapları, yıldızlar sayısındadır. Onların (ümmetimin) içinden bir

³¹⁹ Demirci, *a.g.e.*, s. 57.

³²⁰ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 24; Hadisin kaynağı için bkz: Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş’as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, Muhammed Nâsirüddin Elbânî, Riyad: Mektebetü’l-Maarif, h. 1424, Kazâ, 15.

³²¹ Demirci, *a.g.e.*, s. 56.

³²² Kevser 108/3.

kul oradan ayrılıp uzaklaştırılacak da ben: “Rabbim, o benim ümmetimdendir.” diyeceğim. Rabbim: “Onun senden sonra neler yaptığını bilmiyorsun.” buyuracak.³²³

Yüce Allah’ın “*Beyt-i Ma’mur’a andolsun*” (Tur 52/4) sözünün tefsirinde *Beyt-i Ma’mur* hakkında Peygamber Efendimiz (s.a.v)’in sahâbîlere soru sorarak açıklama yaptığı şöyle geçmektedir: “Beyt-i Ma’mur nedir bilir misiniz?” dedi. Onlar: “Allah ve Onun Resulü daha iyi bilir” demişler. Sonra Peygamber (a.s): “O, gökte, Kâbe’nin üstünde olan mabettir. Eğer düşerse Kâbe’nin üzerine düşer. Her gün ona yetmiş bin melek girer (ve çıkıp gittikten sonra) bir daha ona geri dönmezler” demiştir.”³²⁴

Müfessirimiz zikrettiği gibi, Yüce Allah’ın: “*İşte o gün, yer, kendi haberlerini anlatır*” (Zilzâl 99/4) âyeti hakkında İmam Tirmizî’den gelen bir hadis zikredilmiştir. Ebu Hüreyre (r.a) şöyle rivâyet etmektedir: “Allah’ın Resulü (s.a.v) “İşte o gün, yer, kendi haberlerini anlatır” âyetini okudu ve: “Onun haberi neler olduğunu bilmiyor musunuz?” dedi. “Allah ve O’nun Resulü daha iyisini bilir” dediler. Peygamber (a.s): “Şüphesiz, onun haberi, her erkek ve kadının kendi üzerinde neler yaptıkları hakkında şahitlik etmesidir. O, falan gün falanca, falan işi yaptı der. İşte bu onun haberleridir” dedi.”³²⁵

3.2.3. Peygamberimiz (s.a.v)’in Sahâbîlerin Soruları Üzerine Tefsir Etmesi

Tefsir Tarihi veya Peygamberimiz (s.a.v)’in tefsiriyle ilgili kaynaklarda yazıldığına göre sahâbî daha çok bir âyetin uygulamasıyla ilgili yahut âyette geçen gaybî veya uhrevî konuları anlamak için Allah’ın Resulü’ne sorular yöneltirlerdi. Hz. Peygamber de onların algı ve anlayışlarını dikkate alarak cevap verirdi.³²⁶ Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf’un eserinde de buna dair birçok örnekler bulunmaktadır. Onların bazıları şunlardır:

Nûr Sûresi’nin “*Çocuklarınız ergenlik çağına geldiklerinde, kendilerinden öncekilerin izin istedikleri gibi izin istesinler...*” (Nûr 24/59) âyeti nâzil olduğunda, rivâyetlere göre bir sahâbî Peygamberimiz (s.a.v)’e gelerek, “Ya Allah’ın Resulü, benim annem yaşlandı, onun hizmetini ben yapıyorum, onun yanına her girdiğimde izin almam

³²³ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 548; Hadisin kaynağı için bkz: Müslim, Salât, 53.

³²⁴ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 610; Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiü’l-Beyân an Te’vili Ayi’l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, C. XXI, Kâhire: Dâru Hicr, 2001, s. 563.

³²⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 520; Hadisin kaynağı için bkz: Tirmizî, Tefsir, 88; Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, 2. B, C. XX, Kâhire: Daru’l-Kütübi’l-Mısriyye, 1950, s. 148.

³²⁶ Demirci, *a.g.e.*, s. 57.

gerekiyor mu?” dediğinde, Peygamber Efendimiz (s.a.v): “(Evet) yoksa anneni elbisesiz olarak görmek mi istiyorsun?” diye cevap vermiştir. Böylece bu âyet hakkında ortaya çıkabilecek bir soru da cevaplanmış olmaktadır.³²⁷

Eserde, sahâbîden Hz. Ömer (r.a)’ın sorusu üzerine Peygamber Efendimiz (s.a.v)’in bir âyeti tefsir etmesi şöyle geçmektedir: “*Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun. O ateşin başında gâyet katı, çetin, Allah’ın kendilerine verdiği emirlere karşı gelmeyen ve kendilerine emredilen şeyi yapan melekler vardır.*” (Tahrîm 66/6). Hz. Ömer (r.a) zikrettiğimiz âyet nâzil olduğunda, Peygamberimiz (s.a.v)’e gelerek: “Ey Allah’ın Resulü kendimizi koruruz, fakat ailemizi nasıl koruyacağız?” demiş, Peygamber Efendimiz (s.a.v) de: “Allah’ın size yasaklamış olduğu şeyleri onlara yasaklayarak, size emrettiği şeyleri onlara da emrederek” buyurmuştur.³²⁸

Tefsîr-i Hilâl’de, A’lâ Sûresi’nin son iki âyeti tefsirinde Hz. Ebu Zer (r.a)’dan rivâyet edilen uzun bir hadiste şöyle denilmektedir: “...Ey Allah’ın Resulü, Allah size İbrahim ve Musa’nın sahifelerinden de bir şey nâzil kıldı mı?” diye sordum. Peygamber (s.a.v): “Ey Ebu Zer “...İnne hâzâ le fî’s-suhufi’l-ûlâ. Suhufi İbrâhîme ve Mûsâ”³²⁹ âyetlerini oku” dedi. Ben “Ey Allah’ın Resulü, İbrahim’in sahifelerinde neler vardı?” dedim. Efendimiz: “Hepsi kıssa ve öğüt idi... Akıllı olanın zamanını görmesi, kendi işine ve durumuna yönelmesi, dilini koruması gerekir. Çünkü kelâmını amelinden sayan kimse az söyler ...”. Ben: “Ey Allah’ın Resulü, Musa’nın sahifelerinde neler vardı?” diye sordum. O şöyle cevap verdi: “Hepsi ibret idi: Şaşarım, öleceğini yakinen bildiği halde sevinene, ateşin olduğunu kesin olarak bilip de gülene, dünyayı ve onun üzerinde bulunan kimselere karşı durmadan değiştiğini görüp de dünyaya gönül bağlayana, kadere yakinen inanıp da öfkelenene, hesaba inanıp da amel etmeyene...”³³⁰

³²⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 200; et-Taberî, *a.g.e.*, C. XVII, s. 359.

³²⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 201; Kurtubî, *a.g.e.*, C. XVIII, ss. 195-196; Şihâbüddîn Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu’l-Me’ânî fî Tefsîri’l-Kur’ânî’l-Azîm ve’s-Seb’i’l-Mesânî*, C. XXVIII, Beyrut, 1985, s. 156.

³²⁹ A’lâ 87/18-19.

³³⁰ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, ss. 452-453; Ebü’l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *ed-Dürrü’l-Mensur fî’t-Tefsîr bi’l-Me’sur*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, C. XV, Kâhire, 2003, ss. 378-379; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili: yeni mealli Türkçe tefsir*, C. VII, İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1938, ss. 5768-5769.

“*Ahîret mutluluğuna erenler, ne mutlu kimselerdir! Dikensiz sedir ağaçları arasındadırlar.*” (Vâkıa 56/27-28). Müfessirimiz âyette geçen sedir ağacını “kokusu güzel olan ağaç olup, Araplar onu kokusundan dolayı severler. Ama onun dikenleri olduğu için bu âyet nâzil olduğunda, bazı saf olan Araplar’ın kafasında dikenli ağacın cennette ne işi var gibi çelişkili fikirler oluşmuştur” diye tarif etmiş ve Selim b. Amir’den gelen şu rivâyeti zikretmiştir: Bir gün bedevînin biri gelerek “Ey Allah’ın Resulü! Allah-u Teala cennette insanlara eza veren ağacın olduğunu zikrediyor” dedi. Peygamber (a.s) “Hangi ağacı?” diye sorunca “Sedir’i, ama onun zararlı dikenleri vardır” dedi. Allah’ın Resulü (s.a.v): Allah-u Teala “Fî sidrin mahdûd” yani dikenli olmayan sedir bahçesinde demiştir. Onu dikensiz yapan (Allah) her dikenin yerine meyve çıkarır. O meyveden yapılmış, birbirine benzemeyen yetmiş iki çeşit yemek olur” dedi”.³³¹

3.2.4. Müfessirin Âyeti Hadis ile Tefsiri

Birçok müfessirin yaptığı gibi, Muhammed Sâdık da âyetten çıkardığı manaları desteklemek için veya âyetin daha iyi anlaşılması için birçok hadis rivâyetlerinden istifade etmiştir. Müfessirimizin bu yöntemi, Kur’ân’ın sünnetle tefsiri arasından en çok istifade edilenidir demek mümkündür. Bununla ilgili aşağıdaki *Tefsîr-i Hilâl*’den getirdiğimiz örneklerle daha iyi anlaşılabilir.

Tefsîr-i Hilâl’de, “Allah; Ka’be’yi, o saygıdeğer evi, haram ayı, hac kurbanını ve gerdanlıkları insanlar için ayakta kalma sebebi kıldı...” (Mâide 5/97) âyetinin tefsirinde, Mekke’nin Haram bölgesinde her türlü kötülükleri yapmak, kan dökmek, savaşmak, avlamak, bitkileri ve ağaçları koparmak gibi fiillerin haram kılındığını söylemektedir. Bunun yanında İmam Buhârî ve İmam Müslim’in Abdullah b. Abbas (r.a)’dan naklettiği rivâyeti şöyle zikretmektedir: Peygamber Efendimiz (s.a.v) Mekke’nin fethedildiği günde: “Ağacı kesilmeyecek, bitkileri koparılmayacak, avı ürkütülmeyecek ve yere düşmüş olan şeyler alınmayacaktır. Ancak düşmüş olduğunu bildirmek için alınabilir” demiştir.³³²

“Sizden birinize ölüm gelip çattığı zaman, eğer geride bir hayır (mal) bırakmışsa, anaya, babaya ve yakın akrabaya meşru bir tarzda vasiyette bulunması -Allah’a karşı gelmekten sakınanlar üzerinde bir hak olarak- size farz kılındı.” (Bakara 2/180)

³³¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 29; İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. VII, s. 525.

³³² Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, ss. 127-128; Hadisin kaynağı için bkz: Buhârî, Lukata, 7.

Müfessirimiz bu âyetin tefsirinde mirasla ilgili bazı fikhî bilgileri getirerek ve miras dağıtılırken varislerin hakları korunması gerektiğini söyleyerek İmam Buhârî’de geçen Sa’d İbn Ebi Vakkas (r.a)’dan rivâyet ettiği hadisi şöyle zikretmektedir:

Resulullah (s.a.v) Veda Haccı senesinde, bende şiddet peyda eden bir ağrı sebebiyle yatmakta olduğum hastalığım için bana geçmiş olsun ziyaretine geldi. “Ey Allah’ın Resülü” dedim, “gördüğünüz gibi ağrım çok şiddetlendi. Ben mal mülk sahibi bir kimseyim. Bana varis olacak tek kızımdan başka kimsem yok. Malımın üçte ikisini tasadduk etmek istiyorum!” dedim. Hemen “Hayır, olmaz!” buyurdular. “Yarısı?” dedim. Yine “olmaz!” buyurdular. “Üçte biri?” dedim. “Üçte birini mi? Üçte biri de çok. Senin varislerini zenginler olarak bırakman, halka ihtiyaçlarını açan fakirler olarak bırakmandan daha hayırlıdır. Sen aziz ve celil olan Allah’ın rızasını arayarak her ne harcarsan, hatta bu, hanımının ağzına koyduğun bir lokma bile olsa, mutlaka onun sebebiyle mükâfatlanacaksın” buyurdular.³³³

Muhammed Sâdık, Yüce Allah’ın: “*Haccı da, umreyi de Allah için tamamlayın. Eğer (düşman, hastalık ve benzer sebeplerle) engellenmiş olursanız artık size kolay gelen kurbanı gönderin. Bu kurban, yerine varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin. İçinizden her kim hastalanır veya başından rahatsız olur (da tıraş olmak zorunda kalır) ise, fidye olarak ya oruç tutması, ya sadaka vermesi, ya da kurban kesmesi gerekir...*” (Bakara 2/196.) sözünün tefsirinde, âyette de söylendiği gibi ihrama giren hacıların kurbanları kesilmedikçe başlarını tıraş etmemeleri gerektiğini söylemiştir. Eğer kurban kesilmeden önce tıraş olma zarureti, hastalık veya bitlenme gibi haller ortaya çıkarsa, kurbanlıktan önce tıraş olabileceği ve buna bedel olarak üç gün oruç tutması veya altı miskini doyurması ya da bir kurban kesmesi gerektiğini ve bu da fidye denileceğini söylemiştir. Bu yorumunu desteklemek için de şu hadisi getirmiştir: Kâ’b b. Ucre (r.a): “Başımda bitler kaynaştığı halde Resulullah (a.s)’a götürüldüm. Beni görünce: “Meşakkatin, bu gördüğüm dereceye ulaşacağını zannetmezdim. Bir koyun bulabilecek misin?” dedi. “Hayır” cevabını verdim. Resulullah (a.s): “Üç gün oruç tut veya her fakire yarım sa’ yiyecek vermek sûretiyle altı fakiri doyur sonra başını tıraş et” buyurdu.³³⁴

³³³ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 162. Hadisin kaynağı için bkz: Buhârî, Cenâiz, 37, Vasaya, 2, 3.

³³⁴ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 183, 185. Hadisin kaynağı için bkz: Buhârî, Tefsir, Bakara, 2, 32.

Eserde, âyetin hadisle tefsir edildiğine dair başka bir örnek de şudur: Muhammed Sâdık, Nisa Sûresi 84. Âyetindeki “*Müminleri de savaşa teşvik et*” cümlesini tefsir ederken, Hz. Peygamber (s.a.v)’in müminleri savaşa nasıl teşvik ettiği hususunda şu hadisi örnek olarak getirmiştir: “Allah yolunda cihad edenler için Allah Teâlâ cennette yüz derece hazırlamıştır. Her derecenin arası yerle gök arası kadardır. Eğer Allah’tan isteyecek olursanız, Firdevs cennetini isteyin. O cennetin ortasıdır. O cennetin en iyisidir. Onun üstünde Rahman’ın Arşı vardır. Ondan cennetin nehirleri fişkirir.”³³⁵

Muhammed Sâdık’ın zikrettiği gibi, Peygamberimiz (s.a.v), “*Ateş yüzlerini yalar ve onlar orada sırtır kalırlar*” (Mu’minun 23/104) âyetinde söylendiği üzere, cehennemdeki ateşin kâfirlerin yüzlerini nasıl yakmasını ve onların dişlerinin sırtır kalmasını İmam Tirmizî’nin rivâyet ettiği hadisinde şöyle vasıflandırılır: “Ateş üst dudağını başının ortasına kadar ve alt dudağını göbeğine kadar yakar”.³³⁶

Bazen âyetten sonra, âyette zaten hepsi açık zikredilmiştir açıklamaya gerek yok diye direk konuyla ilgili hadisi zikretmiştir. “*Şüphesiz iman ettikten sonra inkâr eden, sonra da inkârda ileri gidenlerin tövbeleri asla kabul edilmeyecektir. İşte onlar sapıkların ta kendileridir. Şüphesiz inkâr edip kâfir olarak ölenler var ya, dünya dolusu altını fidiye verseler bile bu, hiçbirisinden asla kabul edilmeyecektir. Onlar için elem dolu bir azap vardır. Onların hiçbir yardımcıları da yoktur.*” (Âli İmrân 3/90-91) âyetinden sonra şu hadis zikredilmektedir: “Ahiret gününde cehennemliklerden birine: “Dünya dolu eşyan olsaydı, kendini kurtarmak için onu feda eder miydin?” denilecek. O “Evet” der. O anda Yüce Allah ona: “Ben senden ondan daha az şey istemiştin. Baban Adem (a.s)’ın sülbünde iken bana hiç şirk getirmeyeceğine dair söz vermiştin. Sen ise şirk getirdin” der”.³³⁷

Muhammed Sâdık tefsirindeki bazı âyetlerin yorumunda birçok hadis rivâyeti zikretmiştir. Örneğin, “*Yetimlerin mallarını haksız yere yiyenler, ancak ve ancak karınlarını dolduraya ateş yemiş olurlar ve zaten onlar çılgın bir ateşe gireceklerdir.*” (Nisâ 4/10) âyetinin açıklamasından sonra, yetimin hakkını yiyenlerle ilgili dört tane hadis zikretmiştir. Onların ikisi şunlardır:³³⁸

³³⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 589; Hadisin kaynağı için bkz: Buhârî, Cihâd, 4.

³³⁶ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 96; Hadisin kaynağı için bkz: Tirmizî, Tefsir, 24.

³³⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 369.

³³⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 495.

İmam Buhârî'nin Ebû Hüreyre (r.a)'den rivâyet ettiği hadiste Peygamber Efendimiz (s.a.v): "Helak edici yedi şeyden sakınınız" buyurdu. Orada bulunanlar "Ey Allah'ın Resulü onlar nelerdir?" diye sordular. Hz. Peygamber (s.a.v): "Allah'a şirk koşturmak, sihir yapmak, Allah'ın haram kıldığı bir canı öldürmek, faiz yemek, yetim malı yemek, harp meydanında savaştan kaçmak, namuslu ve dürüst bir kadına zina iftirasında bulunmaktır" dedi."³³⁹

İmam İbn Mâce'nin yine Ebû Hüreyre (r.a)'dan rivâyet ettiği başka bir hadiste Peygamberimiz Muhammed (s.a.v): "İki zayıf kimsenin, yetimle kadının hakkını yemekten herkesi şiddetle sakındırıyorum" demiştir.³⁴⁰

Bunların yanında, Muhammed Sâdık bazı sûrelerin, âyetlerin veya âyette geçen bazı şeylerin faziletiyle ilgili de Peygamberimiz (s.a.v)'den bazen bir bazen de birkaç hadis nakletmektedir. Mesela, Cuma Sûresi'nin 9. Âyetinin tefsirinde Cuma gününün fazileti hakkında Peygamber (a.s)'dan şu hadisi nakletmiştir: "Üzerine güneş doğan en hayırlı gün cuma günüdür. Âdem o gün yaratıldı, o gün cennete konuldu ve yine o gün cennetten çıkarıldı. Kıyamet de Cuma günü kaim olur."³⁴¹

Görüldüğü üzere, Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf yazdığı tefsirinde Peygamberimiz (s.a.v)'in tefsirine yer vermiş ve daha çok dolaylı olarak hadis rivâyetlerinden istifade etmiştir.

3.3. Kur'an'ı Sahâbe Kavli ile Tefsiri

Peygamberimiz (s.a.v) vefat edince, Kur'an'ı tebliğ etmek, onu yaşamak ve başkalarına da yaşatmaktaki başlıca görev sahâbiye düşmüştür. Çünkü onlar, Kur'an, Sünnet ve dilden yola çıkarak Kur'an-ı Kerim'in nâzil olduğundaki mevcut şartları ve bunların arasındaki irtibatı çok iyi anlayan Müslümanlardandı.³⁴²

Sahâbiler, Kur'an âyetlerinin tefsirini ya Hz. Peygamber (s.a.v)'den işitmek sûretiyle yahut kendi içtihatlarıyla yapmışlardır. Çoğunlukla âyetlerin manasını ve bizzat

³³⁹ Buhârî, Vesâyâ, 23; Müslim, Hac, 145.

³⁴⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvînî, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Nâsîrüddin Elbânî, Riyad: Mektebetü'l-Meârif, Edeb, 6.

³⁴¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 150; Hadisin kaynağı için bkz: Müslim, Cuma 17, 18.

³⁴² Hamid, Abdussettar, "Sahâbî Tefsiri Üzerine", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev: Ömer Dumlu, S. 7 (1992), s. 359.

kendileri canlı şahit oldukları nüzul sebebini anlatmak sûretiyle açıklamışlardır.³⁴³ Bu nedenle de Kur'ân'ın rivâyet tefsirinde, sahâbî kavli Kur'ân'ın kendisi ve sünnetten sonra üçüncü sırada gelmektedir.

Müfessirimizin tefsirini incelediğimizde, bu tefsir yöntemini ne kadar çok kullandığını görmek mümkündür. Eserinde, tefsir ilminde şöhrete ulaşan ve bu ilme büyük katkıda bulunan sahâbîlerin sözlerinden ve yorumlarından bolca istifade edildiğini görebiliriz.

Muhammed Sâdık'ın bu tefsiri çeşitli alanları içerdiği, özellikle de Fıkıh ve Siyer'le ilgili genişçe bilgi verdiği için sahâbîden de, bu alanlarla ve âyetlerin iniş sebepleriyle ilgili nakillerde bulunmuştur.

Muhammed Sâdık tefsirinin bazı yerlerinde sahâbîyi kısaca tanıtmaktadır. Örneğin Tahrîm Sûresi'nin iniş sebebi hakkında İbn Abbas'tan gelen rivâyeti zikretmiş ve sahâbînin kendisini şöyle tanıtmıştır: Abdullah b. Abbas (r.a) Hz. Muhammed (s.a.v)'in amcası Abbâs (r.a.)'ın oğlu. "Tercümanu'l-Kur'ân" olarak bilinen, meşhur sahâbîdendir.³⁴⁴

Müfessirimizin, sahâbî yorumlarında en çok Abdullah b. Abbas³⁴⁵ (r.a)'nın, Abdullah b. Mes'ûd³⁴⁶ (r.a), Ömer b. Hattab³⁴⁷ (r.a), Ali b. Ebî Tâlib (r.a)³⁴⁸, Abdullah b. Ömer (r.a)³⁴⁹ ve Ebu Bekir Sıddık³⁵⁰ (r.a)'ın yorumlarına ve nakil sözlerine başvurduğu görülmektedir.

³⁴³ Cerrahoğlu, *a.g.e.*, s. 70.

³⁴⁴ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 193; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakatü'l-Müfessirin*, sdl. Abdulaziz Hatip, 1. B, C. I, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2014, s. 304; Demirci, *a.g.e.*, s. 82, 91.

³⁴⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 57, 92, 173, 187, 191, 193, 215, 220, 281, 405, 425, 460, 472, 490, 495, 496, 616, 626; C. II, s. 60, 112; C. III, s. 501, 531, 641; C. IV, s. 181, 370, 430, 467, 551; C. V, s. 47, 59, 291, 344, 496, 665; C. VI, s. 316, 455, 474, 546.

³⁴⁶ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 104, 545; C. II, s. 486; C. III, s. 369; C. V, s. 291; C. VI, s. 55, 56, 185, 426.

³⁴⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 188, 223, 228, 421, 504, 511, 512, 561; C. II, s. 12, 54, 55.

³⁴⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 189, 405; C. V, s. 585; C. VI, s. 201, 450.

³⁴⁹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 188, 319, 561; C. IV, s. 510.

³⁵⁰ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 421, 503.

Eserde, yorumlarından yararlanan diğer sahâbîlerin bazıları da şunlardır: Hz. Aişe (r.a)³⁵¹, Abdurrahman b. Zeyd (r.a)³⁵², Abdullah b. Selâm (r.a)³⁵³, Talha b. Ubeydullah (r.a)³⁵⁴, Zeyd b. Sâbit (r.a)³⁵⁵, Ubâde b. Sâbit (r.a)³⁵⁶, Ebû Eyyûb el-Ensârî (r.a)³⁵⁷, Sa'd b. Ebû Vakkâs (r.a)³⁵⁸, Câbir b. Abdullah³⁵⁹, Zübeyr b. Avvâm (r.a)³⁶⁰, Muâz b. Cebel (r.a)³⁶¹, Ebû Mâsâ el-Eş'arî (r.a)³⁶².

Aşağıda *Tefsîr-i Hilâl*'den getirdiğimiz bazı örneklerle bakarak konuyla ilgili daha iyi bilgi edinmek mümkündür:

“Kim bir kötülük yapar yahut kendine zulmeder, sonra da Allah'tan bağışlama dilerse, Allah'ı çok bağışlayıcı ve çok merhamet edici bulur.” (Nisâ 4/110). Bu âyet hakkında Abdullah b. Abbas (r.a) şöyle demiştir: “Allah kendi kullarına olan affı, keremi, hilmi, rahmeti ve mağfiretinin büyük olduğunu belirtmektedir. Kim küçük ya da büyük bir günah işlese, sonra da Allah'a istiğfar etse, Allah'ı mağfiretli ve merhametli olarak bulur. Günahları gök ve yerden, dağlardan daha büyük olsa bile...”³⁶³

“Hani Mûsâ, beraberindeki gence şöyle demişti: “İki denizin birleştiği yere varıncaya kadar durmayacağım, ya da uzun zaman gideceğim.” (Kehf 18/60) Musa (a.s)'ın böyle karar almasının nedeni, Said b. Cübeyr'den gelen rivâyette şöyle açıklanır: Said b. Cübeyr şöyle der: “Ben İbn Abbas'a: “Nevf el-Kunaşi'nin “Hızr (a.s)'ın yol arkadaşı olan Musa, Beni İsrail'in peygamberi olan Musa değildir.” dediğini söyledim. İbn Abbas: “Allah'ın düşmanı yalan söylemiş. Ubey b. Ka'b (r.a)'ın bize söylediğine göre, o Resulullah (s.a.v)'ın şu hikâyesini işitmiş: “Musa bir gün İsrail Oğulları arasında hutbe okurken, ona adamların en bilgili olanı kimdir diye soruldu. O “Ben” dedi. Allah onu ilmi kendisine nispet ettiği için azarladı ve *“İki denizin birleştiği yerde bir kulum var, o senden daha bilgili”* dedi. Musa “O zatı nasıl bulabilirim ya Rabbi?” diye niyaz etti.

³⁵¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 480.

³⁵² Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 510.

³⁵³ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 130.

³⁵⁴ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 430.

³⁵⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, s. 134.

³⁵⁶ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, s. 453.

³⁵⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, s. 457.

³⁵⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, ss. 550-551.

³⁵⁹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, s. 615.

³⁶⁰ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 551.

³⁶¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 561.

³⁶² Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 100.

³⁶³ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 616.

Allah kendisine zembiline bir balık koymasını ve balığı nerede kaybederse, onu orada bulacağını söyledi.³⁶⁴

Zekeriya (a.s)’a hitap eden “...*Senin alametin, sağlam olduğun halde üç gün üç gece insanlarla konuşamamandır, buyurdu.*” (Meryem 19/10) bu âyetle ilgili İbn Abbas’tan gelen rivâyette: “Kendisi sağlam olduğu halde, konuşmadı. Birine bir şey söyleyemez ama Allah’a tespih ederse veya Tevrat okursa dili açılırdı” denilmektedir.³⁶⁵

Bazen de kendi yorumlarını sahâbî kavliyle desteklemiştir. Muhammed Sâdık, Yüce Allah’ın: “(Bu nur) Birtakım evlerdedir ki, Allah (o evlerin) yücelmesine ve içlerinde isminin anılmasına izin vermiştir...” (Nûr 24/36) âyetinde geçen evlerden muradın ne olduğunu şöyle açıklamıştır: Âlimler bu evlerden muradın camiler olduğunu söylemiş ve sahâbîden de Abdullah b. Abbas (r.a): “Mescitler Allah’ın yerdeki evleridir” demiştir.³⁶⁶

Allah Teâlâ Peygamber Efendimiz (s.a.v)’in rüyasında haber verdiği gibi, Bedir savaşında Müslümanların gözüne Mekke müşrikleri olduğundan daha az gözükmüş ve bu da Müslümanları daha güçlü kılmıştır. Bu olay Enfâl Sûresi 44. âyetinde şöyle geçmektedir: “*Allah, olacak bir işi yerine getirmek için (savaş alanında) karşılaştığınız zaman onları sizin gözlerinizde az gösteriyor, sizi de onların gözlerinde azaltıyordu. Bütün işler Allah’a döner.*” Müfessirimiz bu âyetin tefsirinde, Bedir savaşının katılımcılarından olan Abdullah b. Mes’ûd (r.a)’dan nakilde bulunmuştur. Abdullah b. Mes’ûd (r.a): “Onlar gözümüze çok az gözüktüler. Hatta ben yanımdakine “yetmiş küsur görüyor musun?” diye sordum. O da “bence yüze yakın olsa gerek” dedi. Sonra onlardan aldığımız tutsakların birine sorduğumuzda, bin kişiydik, dedi” diye söylemiştir.³⁶⁷

“...*Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim. Size nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm’ı seçtim...*” (Mâide 5/3). Bu âyet nâzil olduğu zaman ashab-ı kiram gerçekten sevinmiş ve pek büyük sevinçler göstermişler ve fakat Hz. Ömer ağlamıştı. Sorulduğunda: “Kemale erdikten sonra ancak noksanlık gelir. Bu âyet Resûlullah’ın

³⁶⁴ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, s. 501.

³⁶⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, s. 531.

³⁶⁶ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 181.

³⁶⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, s. 486.

vefatının yaklaştığını gösteriyor” demiş ve bundan tebliğ vazifesinin sona erdiğini anlamıştı.³⁶⁸

Muhammed Sâdık, Zâriyât Sûresi’nin ilk dört âyetinde “*Tozutup savuranlara, ağırlık taşıyanlara, kolaylıkla akanlara, iş bölüştürenlere andolsun*” şeklinde geçen mübhem kelimelerin; *tozutup savuranlar*’ın rüzgâr, *ağırlık taşıyanlar*’ın bulut, *kolaylıkla akanlar*’ın gemi ve *iş bölüştürenler*’in melekler olduğunu belirtmiştir. Sonra da sahâbînin de böyle yorumladıklarını söyleyerek, İbn Kesîr’de geçen şu rivâyeti zikretmiştir:

Ebû Tüfeyl’den gelen rivâyete göre: “Hz. Ali b. Ebû Tâlib Kûfe’de minbere çıkmış ve: Bana Allah’ın kitabından hangi âyeti, Resulullah’ın hangi sünnetini sorarsanız size onu haber veririm, demişti. İbn Kevâ kalkıp: Ey müminlerin emiri, Allah Teâlâ’nın “*Tozutup savuranlara*” kavlinin manası nedir? diye sordu. Hz. Ali: Rüzgârdır, dedi. Onun “*Ağırlık taşıyanlara*” kavlinin anlamı nedir? sorusuna: Buluttur, cevabını verdi. “*Kolaylıkla akanlara*” âyetinin anlamı nedir? sorusuna: Gemilerdir, cevabını verdi. Yine onun “*İş bölüştürenlere*” kavlinin anlamı nedir? sorusuna da: Meleklerdir, cevabını verdi.”³⁶⁹

Allah Teâlâ’nın: “*Küçümseyerek surat asıp insanlardan yüz çevirme ve yeryüzünde böbürlenerek yürüme! Çünkü Allah, hiçbir kibirleneni, övüngenini sevmez.*” (Lokman 31/18) âyetinin açıklamasında kibrin ne kadar da kötü ve Müslümana hiç yakışmayan bir sıfat olduğu söylenmiş ve Abdullah b. Ömer (r.a)’nın şu sözü zikredilmiştir: “Kalbinde zerre miktar kibir bulunsa, Allah onu da yüzüstü cehenneme atar.”³⁷⁰

Muhammed Sâdık, Allah Teâlâ’nın: “*Onlardan, “Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, ahirette de iyilik ver ve bizi ateş azabından koru” diyenler de vardır.*” (Bakara 2/201) kavlinin tefsirinde, âyette geçen dua hakkındaki Enes b. Malik (r.a)’ın yorumunu içeren bir rivâyeti zikretmektedir. Sabit’ten rivâyet edildiğine göre, onlar Enes (r.a)’e. “Bizim için dua et” dediler. O da, bunun üzerine, “*Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, ahirette de iyilik ver ve bizi ateş azabından koru*” demişti. Onlar, “Bize daha fazla dua et” dediklerinde, o aynı duayı tekrar etmiş, yine “Bize daha da fazlasını söyle” dediklerinde, Hz. Enes (r.a): “Daha ne istiyorsunuz? Ben sizin için, dünya ve ahiretin en hayırlı

³⁶⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, s. 12.

³⁶⁹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 585; Ayrıca bkz: et-Taberî, *a.g.e.*, C. XXI, ss. 479-481; İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. VII, s. 413.

³⁷⁰ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 510.

şeylerini istedim” demiştir.³⁷¹

3.4. Kur’ân’ı Tâbiûn Kavli ile Tefsiri

Kur’ân âyetlerinin tefsirinde, Kur’ân, sünnet ve sahâbî kavlinden sonra tâbiûn kavli gelmektedir. Nitekim tâbiûn Kur’ân tefsirini bizzat ashâb-ı kiramdan öğrenerek rivâyette bulunmuş, İslam âleminin ulaşabildikleri farklı coğrafyalarına giderek İslam’ı yaymaya muvaffak olmuşlardır.³⁷²

Sahâbî döneminde İslam coğrafyası daha da genişlemiş ve bununla birlikte Müslüman sayısı artmıştır. Sahâbî de İslam’ı kabul eden yeni Müslümanlara İslam’ı öğretmek için bu coğrafyanın farklı farklı bölgelerine dağılarak kendi okullarını oluşturmuşlardır. Özellikle de Mekke, Medine ve Kûfe medreselerinde tefsir ilmine büyük katkılarda bulunan tâbiûn yetişmiştir.³⁷³

Muhammed Sâdık da esas olarak bu medreselerde yetişmiş meşhur tâbiûnun rivâyetlerinden bolca istifade etmiştir. Özellikle de Mekke, Medine ve Kûfe medreselerinden Hasan-ı Basrî’den³⁷⁴, İkrime el-Berberî’den³⁷⁵, Mücâhid b. Cebr’den³⁷⁶, Suddî-i Kebîr’den³⁷⁷, Ebü’l Âliye’den³⁷⁸, Said b. Cübeyr’den³⁷⁹, Katâde b. Di’âme’den³⁸⁰ ve diğer tâbiûndan, Atıyye el-Avfî’den³⁸¹, Rebî’ b. Enes’ten³⁸², İbn Cüreyc’ten³⁸³, Urve b. Zübeyr’den³⁸⁴ nakillerde bulunmuştur.

Tâbiûn kavlini çoğunlukla sünnetten ve sahâbî kavlinden sonra zikrettiyse de, bazen âyetin iyice anlaşılması veya tefsirin akıcılığını bozmaması için onlardan önce zikrettiği de olmuştur. Bazen kendi yorumlarından sonra ya da âyetten hemen sonra bir yahut birkaç tâbiûnun âyet yorumlarını aynı yerde nakletmiştir. Bazen de tıpkı hadis ve sahâbî

³⁷¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 193.

³⁷² Ömer Nasuhi Bilmen, *a.g.e.*, C. I, s. 227.

³⁷³ Duman M. Zeki, “Tabiûn Döneminde Tefsir Faaliyeti (Meşhur Müfessirler, Kaynakları ve Bu Tefsirin Değeri)”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 4 (1987), ss. 209.

³⁷⁴ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 70; C. IV, s. 469; C. V, s. 59, 573; C. VI, s. 313, 379, 426.

³⁷⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 194; C. III, s. 641; C. V, s. 47, 105, 665.

³⁷⁶ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 645; C. III, s. 641; C. V, s. 105, 542;

³⁷⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 495; C. II, s. 469; C. V, s. 105; C. IV, s. 628.

³⁷⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 47; C. IV, s. 196; C. VI, s. 426, 546.

³⁷⁹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 576; C. II, s. 383; C. V, s. 344, 496.

³⁸⁰ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 105, 133; C. VI, s. 56.

³⁸¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 496; C. III, s. 641.

³⁸² Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 513; C. IV, s. 196.

³⁸³ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 648; C. II, s. 615.

³⁸⁴ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 105.

kavillerini kullandığı gibi, tabiûnun âyet için değil de normal şartlarda söylediği sözleri dolaylı olarak âyet tefsirinde kullanmıştır.

Tâbiûnun isimlerini ise tam olarak kaydetmeyerek, kendisiyle meşhur olan kısa ismi veya künyesiyle kaydetmektedir. Birçok yerde tâbiûnun isimlerinden sonra *radiyallahü anh* sözünü zikretmektedir.

Tefsîr-i Hilâl'de geçen Tabiûn kavilleriyle ilgili aşağıda zikrettiğimiz örneklerden konuyu daha kolay anlamak mümkündür:

“Şüphesiz siz hâlden hâle geçeceksiniz.” (İnşikak 84/19). Eski müfessirler bu âyette geçen “*tabakan an tabak*” hâlden hâle geçmeyi, Ahiret azabının dereceleri/tabakaları olarak anlamışlardır. Fakat Hasan-ı Basrî ve Ebü'l-Âliye'nin Abdullah b. Mes'ûd'dan aktardığı rivâyette, İbn Mes'ûd şöyle demiştir: “Gökte bir hâlden ikinci hâle geçerek yükselirsiniz”. Buna benzer yorumlara dayanarak ve âyete ilmî yaklaşımda bulunarak, günümüzdeki bazı âlimler insanın uzay gemileriyle uzaya yükselmelerine bir işaret olarak görmektedirler.³⁸⁵

Müfessirimizin kaydettiği gibi, Hasan-ı Basrî: “Âlim, Allah'ı görmediği halde korkan, Allah'ın sevdiğini seven ve Allah'ın sevmediğinden uzak kalan kimsedir” diyerek, “...*Kulları içinde ancak âlimler, Allah'tan (gereğince) korkar...*” (Fâtır 35/28) âyetini okurmuş.³⁸⁶

“...*Ama, artık görmüyorlar mı ki, biz yeryüzünü çevresinden eksiltiyoruz?...*” (Enbiyâ 21/44) Müfessirimiz, bu âyeti eski müfessirlerin küfür bölgelerinin eksilmesi ve İslam bölgelerinin genişlemesi olarak yorumladıklarını söylemiştir. Arkasından da şunları zikretmiştir: Mücâhid ve İkrime (r.a): *Yeryüzünün çevresinden eksiltilmesi*, devrilmesidir, demiştir. El-Avfî'nin İbn Abbas'tan aktardığı rivâyette ise, yerdeki bereketin azalması denilmiştir. Eş-Şa'bî: eğer yer eksilirse, ona sığmayabilirdin. Ancak canlılar ve meyveler, hasat eksilir demiştir. İkrime (r.a) da, eğer yer eksilirse, oturmaya yer bulamazdık, buradaki eksilmek ölümdür demiştir.³⁸⁷

³⁸⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 426.

³⁸⁶ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 59.

³⁸⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, s. 641.

“Allah, içinizden, iman edip de salih ameller işleyenlere, kendilerinden önce geçenleri egemen kıldığı gibi onları da yeryüzünde mutlaka egemen kılacağına, onlar için hoşnut ve razı olduğu dinlerini iyice yerleştireceğine, yaşadıkları korkularının ardından kendilerini mutlaka emniyete kavuşturacağına dair vaatte bulunmuştur...” (Nûr 24/55) Ebü'l-Âliye bu âyet hakkında şunları zikrediyor: “Bu âyet inene kadar Peygamberimiz (s.a.v) Medine’de olsa bile hep kılıçla gezerdi. Yüce Allah bu âyeti indirdi ve Allah Resulünü Arabistan yarım adasına hâkim kıldı. Müslümanlar güvenliğe ulaştılar, silahları bıraktılar. Ondan sonra Ebu Bekir, Ömer ve Osman’ın zamanında da herkes esenlikte oldular. Onlardan sonra ise olacak iş oldu, Allah yine korkuyu getirdi. Çünkü sonrakiler (Allah’ın koyduğu) şartı yerine getirmeyerek durumu değiştirdiler ve kendileri de değiştiler.”³⁸⁸ Görüldüğü gibi, Muhammed Sâdık tabiûn’un bu rivâyetini getirerek, Müslümanların yeryüzünde egemen olması için tıpkı âyette geçtiği üzere yürekten iman edip, bolca salih ameller işlemeleri gerektiğine vurgu yapmaktadır.

Yüce Allah’ın “De ki: “Ben sizden, peygamberlik görevime karşılık bir ücret istemiyorum. İstedğim ancak akrabalık sevgisidir.” (Şûrâ 52/23) âyetinin yorumunda çeşitli fikirler zikredilmiştir. Said b. Cübeyr, “akrabalık sevgisi”nden kasıt Hz. Peygamber’in ehli beyti’dir demiştir.³⁸⁹

“İnsan, bizim, kendisini az bir sudan (meniden) yarattığımızı görmedi mi ki, kalkmış apaçık bir düşman kesilmiştir.” (Yâsîn 36/77) âyetinin tefsirinde Mücâhid, İkrime, Urve b. Zübeyr, es-Süddî ve Katâde’den gelen rivâyet şöyle zikredilmiştir: Übey b. Halef, çürümeye yüz tutmuş bir kemiği eline alıp ufaladıktan sonra Resûlullah’a doğru savurarak, “Toz olup gittikten sonra bu kemiğin diriltileceğini mi iddia ediyorsun?” dedi. Peygamberimiz (s.a.v): “Evet! Allah seni öldürecek! Bu kemik gibi olduktan sonra yeniden diriltecek ve seni Cehenneme sokacak!” buyurdu. Bu olay üzerine: “İnsan, bizim, kendisini az bir sudan (meniden) yarattığımızı görmedi mi ki...”³⁹⁰ diye başlayan âyet-i kerimeler nâzil oldu.³⁹¹

³⁸⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 196.

³⁸⁹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 344.

³⁹⁰ Yâsîn 36/77-83.

³⁹¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 105.

3.5. İsrâiliyât Karşısındaki Tutumu

İsrâiliyyât, Ya'kûb (a.s)'ın ikinci adı olan İsrâil kelimesinden türemiş olup, İsrâiliyye kelimesinin çoğuludur. Hz. Ya'kûb'un soyundan gelen Yahudilere ise İsrailoğulları denilmektedir. İsrâiliyât kelimesine genel olarak, “büyük oranda Yahudilik'ten, kısmen de olsa Hıristiyanlık'tan İslam kaynaklarına geçen bilgi, efsane ve kıssalardır” diye açıklama yapmak mümkündür.³⁹²

İsrâiliyattan gelen rivâyetler tefsir ilmine ilk defa sahâbî döneminde girmeye başlamıştır. Ehl-i kitaptan olan pek çok kişi Müslüman olduktan sonra önceki dini geleneklerini, kıssalarını ve bilgilerini kendileriyle taşımışlardır. Sonuçta bunlar Kur'ân tefsirlerine kadar girmiştir. Sonradan bu gibi rivâyetler tâbiûn ve sonraki gelen nesillerde daha çok ilgi kazanmıştır.³⁹³

Müfessirimiz Muhammed Sâdık Kur'ân-ı Kerîm'i tefsir ederken imkânının olduğu kadarıyla sahih ve asıl kaynaklara dayalı olan bilgilerden istifade etmeye gayret göstermiştir. İsrâiliyattan gelen uydurma ve faydasız, aslı olmayan yorumlardan kaçınmıştır. Bazen ise tefsirlerde İsrâiliyattan gelen pek çok uydurma rivâyetlerin bulunduğunu söylemiş ve onlardan sakınılması gerektiğine vurgu yapmıştır.

Mesela, Allah Teâlâ'nın, “(Ey Muhammed!) Onlara, o memleket halkını örnek ver. Hani oraya elçiler gelmişti.” (Yâsîn 36/13) âyetini yorumlarken şöyle demektedir: “Bu memleket nerede olduğu ve peygamberlerin hangisi oraya geldiği hakkında Kur'ân-ı Kerîm ve sahih hadislerde açık bilgiler zikredilmemiştir. Bu nedenle âyetin manasını olduğu gibi kabul etmek gerekir. Fakat birçok tefsirlerde söz konusu memleketin Antakya olduğunu ve oraya peygamberler değil, Hz. Îsâ'nın Sâdık, Sadûk ve Şelûm isimli havâirilerin geldiği belirtilirse de, hiç birinin esası yoktur. Muhakkik müfessirlerimizden bazıları bu türlü bilgilerin isrâiliyattan geldiğini söylemektedirler.” Bunları zikrettikten sonra, İbn Kesîr'in bu konu hakkında: “Bölgeye gönderilenler, İsa (a.s)'ın havâirileri değil, Allah'ın Peygamberleridir. Bölge de Antakya değildir. Çünkü Antakya ahalisinin İsa (a.s)'ı inkâr etmedikleri ve aksi olarak ona ilk iman edenlerden oldukları tarih

³⁹² İbrahim Hatiboğlu, “İsrâiliyat”, *DİA*, C. XXIII, ss. 195-199.

³⁹³ es-Seyyid Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, C. I, Kahire: Mektebetu Vehbe, 1986, ss. 123-124.

kaynaklarından herkesçe bilinmektedir”³⁹⁴ dediğini naklederek, kendi görüşünü desteklemiştir.³⁹⁵

“...Dâvûd, bizim kendisini imtihan ettiğimizi anladı. Derken Rabbinden bağışlama diledi, eğilerek secdeye kapandı ve Allah’a yöneldi.” (Sâd 38/24) âyetinin açıklamasını yaptıktan sonra, İsrail Oğullarının Allah’a ve onun peygamberlerine iftira attıkları gibi Dâvûd (a.s)’a da birçok iftira attıklarını zikretmektedir. Müfessirlerin, İsrâiliyattan gelen bu türlü uydurmaların tefsir kitaplarına girdiğinden üzüldüklerini, peygamberlerin masum olduklarının hiçbir zaman unutulmaması gerektiğini ve Dâvûd (a.s)’ın günah işlemediğini, sadece onun dikkatsizliğinden dolayı bir hata oluştuğunu belirtmiştir.³⁹⁶

Yukarıdaki örnekte geçen Sâd Sûresi tefsirinin devamında, İsrailoğullarının tıpkı Dâvûd (a.s)’a yaptıkları gibi Süleyman (a.s)’a da insan aklının algılayamadığı iftiralarda bulunduklarını söylemiştir. Ayrıca onların bu gibi uydurmalarına İmam Râzî, İmam Beyzâvî ve İmam Neseî gibi tefsir âlimlerinin yeterince cevap verdiklerini kaydetmiştir. İsrâiliyattan gelen “Süleyman (a.s) at oyunları ile meşgul olup, ikinci namazını kaçırdı... Şeytan, Süleyman (a.s)’ın yüzüğünü takarak hükmetti” gibi rivâyetlerin bazılarını zikrederek, bu türlü uydurmaların peygamberlerin gûnahtan korunmuş olmasına ters düşeceğini belirtmiştir.³⁹⁷

Muhammed Sâdık’ın Kur’ân’da geçen kıssalara yorum yaparken ne kadar titiz davrandığı, getirdiğimiz örneklerden görülmektedir. İsrâiliyattan gelen lüzumsuz yorumlardan dolayı ortaya çıkan tartışmaların faydasız olduğunu belirtmiştir. Kıssaları bilgi veya tarih açısından değil de, ibret açısından incelenmesi ve kabul edilmesi gerektiğini söylemiştir. Mesela, “Allah, dedi ki: “Birbirinizin düşmanı olarak inin (oradan). Size yeryüzünde bir zamana kadar yerleşme ve yararlanma vardır.” Allah, dedi ki: “Orada yaşayacaksınız, orada öleceksiniz ve oradan (mahşere) çıkarılacaksınız.” (A’râf 7/24-25) âyetinin tefsirinde, Allah Teâlâ’nın Âdem, Havva ve İblis’i cennetten yeryüzüne indirdiğini söylemiş, sonra da şunları kaydetmiştir: “Eski zamanlardan beri o cennetin nerede olduğu ve nasıl olduğu konusunda sorular ve cevaplar pek çok olmuştur. Hatta bunlar üzerinde tartışmalara ve iddialara giren müfessirler de olmuştur. Ama onlar

³⁹⁴ İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. VI, s. 573.

³⁹⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 77.

³⁹⁶ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 164; 170.

³⁹⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 170.

bu ilahi sırrın sonuna ulaşamadılar. Eğer ulaşabilseler bile bundan Müslümanlara ne fayda gelir?! Eğer o cennetin nerde olduğunu, nasıl olduğunu ve şeytanın Âdem ve Havva'yı nasıl kandırdığını bilmek, insana bir menfaat getirseydi, Allah Teâlâ'nın kendisi bunu zikreder veya açıklar yahut onu öğrenmeyi emrederdi.”³⁹⁸

Burada Muhammed Sâdık'ın *Tefsîr-i Hilâl* adlı eserini rivâyet tefsiri açısından inceleyip tamamlamış bulunmaktayız. Bu bölümde müfessirimizin Kur'ân'ı rivâyetle tefsir etme yöntemini başarılı bir şekilde uyguladığını öğrendik. Bundan sonra gelecek olan bölümlerde ise, *Tefsîr-i Hilâl* eserinin farklı yönlerine bakarak müfessirimizin tefsir yöntemini tespit etmeye devam edeceğiz.

4. TEFSİR-İ HİLÂL ESERİNİN DİRÂYET TEFSİRİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

Müfessirin bir âyeti yorumlarken sadece rivâyetlere bağlı kalmayıp dil, fıkıh, kelâm, tarih ve sosyoloji gibi diğer ilimlere de başvurarak, o kaynaklardan elde ettikleri bilgileri kendi akıl süzgecinden geçirerek tefsir etmesine dirâyet tefsiri denmektedir.³⁹⁹

İslam coğrafyasının gittikçe genişlemesi, farklı kültür ve dillerdeki Müslümanların çoğalması, yeni hâdiselerin, felsefî fikirlerin ve mezheplerin ortaya çıkması gibi sebepler dirâyet tefsirinin oluşumunu kaçınılmaz kılmıştır.⁴⁰⁰

Bu türlü tefsirlerin caiz olup olmadığına dair menfî ve müspet yaklaşımda olanlar bulunsa da, bugün için konuyu tartışmaya açmak doğru görülmemektedir. Çünkü dirâyet tefsirleri, Kur'ân'ın bütün zamanları ve mekânları içine aldığı evrensel boyutunu göstermektedir.⁴⁰¹

Müfessirimiz Muhammed Sâdık da *Tefsîr-i Hilâl* adlı eserinde âyetleri tefsir ederken rivâyet yöntemiyle birlikte dirâyet yöntemine de genişçe yer vermektedir. Özellikle de Orta Asya şartlarını göz önünde bulundurarak, oradaki Sovyetler Birliği'nin komünist rejiminden yeni çıkan Müslümanların dini ve manevi ihtiyaçlarını karşılayacak

³⁹⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, s. 310.

³⁹⁹ Demirci, *Tefsire Giriş*, 2. B, İstanbul: İSAM Yayınları, 2013, ss. 77-79.

⁴⁰⁰ Demirci, *Tefsire Giriş*, s. 78.

⁴⁰¹ Demirci, *Tefsire Giriş*, s. 82.

ve onların kafalarında oluşan sorulara cevap olabilecek bilgileri vermeye gayret ettiği görülmektedir.

Ayrıca Muhammed Sâdık, âyetlerin tefsirini yaparken Fıkîhî, Kelâmî ve Ahlakî konulara da ağırlık vermektedir. Bunun yanında kozmolojik âyetleri ilahi hikmetler bağlamında ele almaktadır.

4.1. Fıkîh

Fıkîh ilmi, Kur’ân’daki ahkâm âyetlerinin tefsirinde bilinmesi gereken ilimlerdenidir. Muhammed Sâdık, *Kifâye* isimli eserinde fıkîh şu şekilde tanımlamaktadır: “Fıkîh” kelimesi, sözlükte bir şeyi küçük detaylarına kadar öğrenmek veya anlamak manasına gelmektedir. İstilahta ise Şer’î delillerden yani Kur’ân ve sünnetten insanın lehine ve aleyhine olan fer’î hükümleri çıkarmaktır.⁴⁰²

Müellifimizin kendisi ve kendisinin yaşadığı Orta Asya’daki halkların çoğu Hanefî mezhebini tuttuğu için, söz konusu mezhep fıkîhıyla ilgili kaleme aldığı birkaç eseri bulunmaktadır. O, Ubeydullah b. Mes’ûd Hanefî’nin Hanefî mezhebinde meşhur olan “*en-Nukâye fî Muhtasari’l-Vikâye*” eserini tercüme ve şerh ederek *Kifâye*⁴⁰³ adındaki üç ciltlik eseri, “*Usûlü’l-Fıkîh*”⁴⁰⁴ ve “*Fıkîhî Yönelişler ve Kitoblar*”⁴⁰⁵ (*Fıkîhî Yönelmeler ve Kitaplar*) adlı eserleri kaleme almıştır. Ayrıca 37 ciltli *Hadis ve Hayat* eserinin 4-17. ciltlerinde ele alınan “*Poklik*” (*Temizlik*), “*Namaz Kitabı*”, “*Zekat Kitabı*”, “*Oruç Kitabı*”, “*Hac ve Umre Kitabı*”, “*Ticaret, Ziraat ve Vakıf*”, “*Ferâiz ve Vasiyet*”, “*Nikah, Talak ve İddet*”, “*Yeminler, Nezirler ve Av Kitabı*” ve “*Taam, Şarap ve Libas*” başlığındaki kitapları da mevcuttur.⁴⁰⁶ Bunun yanında dolaylı ve dolaysız olarak fıkîhla ilgili yine bir sürü eserleri bulunmaktadır. Onları şöyle sıralamak mümkündür: “*Mezhepler – Birlik Sembolü*”, “*Bahtiyar Aile*”, “*Pazar ve Onunla İlgili Meseleler*”, “*Borç ve Onunla İlgili Meseleler*”, “*Müminin Miracı – Detaylı Namaz Kitabı*”, “*İslam’da İnsan Hakları*”.⁴⁰⁷

⁴⁰² Muhammed Yûsuf, *Kifâye*, Taşkent: C.I, Hilâl-Neşir, 2014, s. 1.

⁴⁰³ Muhammed Yûsuf, *Kifâye*, C. I-III, Taşkent: Hilâl-Neşir, 2014.

⁴⁰⁴ Muhammed Yûsuf, *Usûlü’l-Fıkîh*, Taşkent: Hilâl-Neşir, 2010.

⁴⁰⁵ Muhammed Yûsuf, *Fıkîhî Yönelişler ve Kitaplar*, Taşkent: Hilâl-Neşir, 2011.

⁴⁰⁶ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 168; Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*

⁴⁰⁷ Muhammed Emin, *a.g.e.*, ss. 169-170; Hüseyinhan Yahya Abdülmecid, *a.g.m.*; Yunus Abdurahimoğlu, Asife Ünal, *a.g.m.*, ss. 407-408.

Ayrıca son zikredilen “İslam’da İnsan Hakları” eserinin üzerinde Türkiye’de Seyfettin Erşahin tarafından çalışma da yapılmış bulunmaktadır.⁴⁰⁸

Müfessirimizin fıkıh alanındaki bıraktığı eserlere bakarak, onun, tefsir ve diğer İslamî ilimlerde olduğu gibi fıkıh ilminde de derin bilgi ve tecrübe sahibi olduğunu söylemek mümkündür.

Onun bütün eserleri Hanefi mezhebi esasında yazıldıysa da, kendisi hiçbir zaman mezhebî bir taassubun içine girmemiştir. Bunu *Tefsîr-i Hilâl* başta olmak üzere diğer eserlerinin hepsinden anlamak mümkündür. Yazdığı tefsirin bazı yerlerinde diğer mezheplerin görüşlerine yer vermiş ve arkasından “bizim mezhepte ya da Hanefî mezhebinde” ifadeleriyle Hanefî mezhebindeki âlimlerin görüşlerini belirtmiştir. Hatta dört hak mezhebi, Müslümanları bir araya getiren birleştirici bir unsur olarak görmüştür. Onun *Mezhepler – Birliğin Sembolü*⁴⁰⁹ ismiyle kaleme aldığı eseri de bunun kanıtıdır.

Müellif, tefsirinde fikhî hükümlere yer vermekte, fakat fikhî tartışmaların ayrıntısına fazla girmemektedir. Fıkıhla ilgili âyetleri hikmetleri açısından ele aldığı da görülmektedir. Ayrıcı âyetlerden genel hükümleri çıkarmayı da ihmal etmemektedir.

Tefsîr-i Hilâl eserinde, Allah Teâlâ’nın “...Peygamber size ne verdiyse onu alın, neyi de size yasak ettiyse ondan vazgeçin...” (Haşr 59/7) âyetinden yola çıkan Muhammed Sâdık, şeriatın uygulamasında sünnetin öneminin yüksek tutulması gerektiğini belirtmektedir. Kur’ân-ı Kerîm Hz. Peygamber’e nâzil olup, Kur’ân’daki âyetleri de onun tebliğ ettiğini, âyetlerdeki hükümlerin nasıl uygulanacağını kendi hayatında tatbik edip gösterdiğini belirtmektedir. Bu hususun daha iyi anlaşılması için şunu örnek olarak getirmektedir: “Kur’ân’da sadece namaz kılma emri gelmiş; ama kaç vakit, kaç rekât ve onun nasıl kılınacağı sünnet tarafından açıklanmıştır.” Sonra da Şeriatın asıl kaynağının Kur’ân ve sünnet olduğunu belirtmektedir. Bunların yetersiz olduğu yerlerde ise İcmâ’ya, bu da yeterli olmazsa Kıyas’a başvurulması gerektiğini söyleyerek fıkıh usulünün temel kaynaklarını tertibiyle zikretmiş bulunmaktadır.⁴¹⁰

⁴⁰⁸ Erşahin, *a.g.m.*, ss. 337-343; Yunus Abdurahimoğlu, Asife Ünal, *a.g.m.*, s. 408.

⁴⁰⁹ Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 169.

⁴¹⁰ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, ss. 104-105.

Müfessirin söz konusu tefsirindeki fıkıh alanıyla ilgili yorumlarının niteliğini aşağıda birkaç başlıklar altında verdiğimiz bazı örneklerle daha yakından tanımak mümkündür.

4.1.1. Namaz

Muhammed Sâdık, âyetlerin fikhî yorumlarında İslam âlimlerinin görüşünden de yararlanmaktadır. Mesela, Yüce Allah'ın “*Sen onların söylediklerine sabret. Güneşin doğmasından önce de batmasından önce de Rabbini övgü ile tesbih et. Gecenin bir kısım saatleri ile gündüzün etrafında (iki ucunda) da tesbih et ki, sen, Allah'tan hoşnut olasın.*” (Tâhâ 20/130) âyetini şöyle yorumlamaktadır: İslam âlimleri bu âyetin beş vakit namaza işaret ettiğini söylemiştir. Şöyle ki: “*güneşin doğmasından önce*” Sabah namazına,⁴¹¹ “*batmasından önce*” İkinci namazına, “*gecenin bir kısım saatleri*” Yatsı namazına, “*gündüzün etrafı (iki ucu)*” Akşam ve Öğle namazına işaret etmektedir.⁴¹²

İsrâ Sûresi'nin 78. âyetinin⁴¹³ tefsirinde de namaz ve onun vakitleriyle ilgili bazı hususlara değinmektedir. Birçok müfessir âlimlerin söz konusu âyet beş vakit namazın kılınmasına dair bir işaret olarak kabul ettiklerini belirtmektedir. Onun zikrettiği gibi söz konusu âyette geçen “*Güneşin zevali*” öğlen namazının vaktine işaretir. Bu vakitten itibaren öğlen namazının vakti başlar.⁴¹⁴ Her şeyin gölgesi kendisinin iki misline ulaşınca ise ikinci namazının vakti başlar. Güneşin batmasıyla akşam namazı, gece karanlığının gelmesiyle yatsı namazı kılınır. “*Bir de Fecir Kur'ân'ını kıl*” burada sabah namazı kastedilmiştir. Çünkü sabah namazında Kur'ân tilâveti uzun olur. Âyetin devamında ise sabah namazının şahitli olduğu zikredilmektedir. Müfessirimize göre, sabah namazına gece ve gündüz melekleri şahitlik eder. Ayrıca Peygamber Efendimiz (s.a.v)'in zikrettiği bir hadiste şunların da geçtiğini belirtmektedir: “*Meleklerin bazısı geceleyin, bazısı da gündüz vakti sırayla gelip aranızda bulunurlar. Onlar ikinci ve sabah namazlarında bir araya gelirler.*”⁴¹⁵

⁴¹¹ Muhammed Yûsuf, *Kifâye*, C. II, s. 217.

⁴¹² Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, s. 616.

⁴¹³ “Güneşin zevalinden (öğle vaktinde Batı'ya kaymasından) gecenin karanlığına kadar (belli vakitlerde) namazı kıl. Bir de sabah namazını (Fecir Kur'ân'ını) kıl. Çünkü sabah namazı şahitlidir.” (İsrâ 17/78)

⁴¹⁴ Muhammed Yûsuf, *Kifâye*, C. II, s. 218.

⁴¹⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, ss. 446-447; Hadisin kaynağı için bkz: Buhârî, Muvâkât, 16; Müslim, Mesacid, 210.

4.1.2. Cuma Namazı

Muhammed Sâdık bazen ahkâm âyetleriyle ilgili Peygamberimiz (s.a.v) ve sahâbîler dönemindeki uygulamalardan da örnek getirmektedir. Örneğin, “...*Cuma günü namaz için çağrı yapıldığı zaman, hemen Allah’ın zikrine koşun ve alışverişi bırakın...*” (Cuma 62/9) âyetinde *namaz için çağrı*’dan muradın imam minbere çıktıktan sonra okunan ikinci ezan olduğunu söylemekte ve bu âyetle ilgili Hz. Peygamber (s.a.v) ve sahâbîler dönemindeki uygulamaları şöyle dile getirmektedir: “Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer döneminde Cuma namazı için sadece bir ezan okunmuştur. Hz. Osman halife olduğu zaman şehir genişleyip, Müslümanların sayısı daha da çoğaldığında, pazardaki kendisinin Zarva adlı avlusundan da bir kere ezan okutmaya başlamıştır. Ezanı işitenler camiye geldikten sonra, imam minbere çıktığı zaman ise Cumanın gerçek ezanı okunmuştur. Bu âyetteki hükümler de bu ezanla ilgilidir.”⁴¹⁶

Ayrıca aynen bu âyetle Cuma namazının farz kılındığını ve bu namazın vakti öğlen namazının vaktiyle aynı olduğunu yani öğlen namazının yerine Cuma namazının kılınacağını belirtmektedir. Âyetin devamındaki “...*alışverişi bırakın...*” emrinden de Cuma namazının ikinci ezanından itibaren namaz bitene kadar alışverişin haram olduğu hükmünü çıkarmaktadır.⁴¹⁷ Cuma namazındaki faydaları ise söz konusu âyetin son kısmında geçen “...*Eğer bilir iseniz bu, sizin için daha hayırlıdır.*” cümlesini tefsir ederken kısaca şöyle sıralamaktadır:

1. Cuma namazının cemaatinde Müslümanlar birbirleriyle tanışırlar, aralarındaki farklılık ortadan kalkar. Devlet başkanıyla sıradan bir vatandaş, beyaz ve siyah insanlar bir safta dizilip başlarını secdeye koyarlar. Yani cemaat namazı, Allah’ın önünde herkesin eşit olduğunu aksettirir.

2. Ter temiz giysili ve güzel kokular sürünmüş çeşitli insanların bir safta dizilip cemaatle kıldığı bu namaz diğer insanları da etkileyerek onların ilgisini çeker ve İslam dinine olan hayranlığını artırır.

3. Cuma namazında güzel öğüt ve nasihatler söylenir. İnsanlar iyiliğe teşvik edilip, kötülükten sakındırılır. Müslümanlara gerekli olan konulardan bahsedilir.

⁴¹⁶ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 150.

⁴¹⁷ Muhammed Yûsuf, *a.yer.*

4. Müslümanlar hayır dileğiyle güzel dualarda bulunurlar. Ayrıca Hz. Peygamber'in zikrettiği gibi Allah Teâlâ, bu güne duaların geri çevrilmediği bir saat yerleştirmiştir.⁴¹⁸

4.1.3. Tilâvet Secdesi

Müellif Kur'an âyetlerini tefsir ederken fikhî meselelere temas ederek âyetin içerdiği hükümleri zikretmektedir. Mesela, Kur'an'da geçen secde âyetlerinin tefsirini yaparken, söz konusu âyeti okuyana veya dinleyene secde etmenin vâcib olduğu hükmünü belirtmektedir. Hatta secde âyetlerinin çoğunun tefsirinde secde etmenin vâcib olduğunu zikretmekle kalmayıp, bazı yerlerde tilâvet secdesinin nasıl yapılacağını kısaca beyan etmektedir. Bazen de âyetin secde âyeti olduğunu belirtmek ve anlamını açıklamakla yetinmektedir.⁴¹⁹

Bazen başka mezheplerin görüşlerine de yer vererek farklı görüşleri de zikretmektedir. Mesela, secde âyetlerinden biri olan Hac Sûresi'nin 18. âyetinin tefsirinde, Hanefî mezhebinin dışındaki mezheplerde Hac Sûresi'nde iki âyetin yani 18 ve 77. âyetlerin secde âyeti olarak kabul edildiğini; ama Hanefî mezhebinde sadece 18. âyetin secde âyeti olduğunu belirtmektedir.⁴²⁰

4.1.4. Zinanın Cezası

Müfessirimiz, oryantalistlerin ve Müslümanlar arasındaki bazı insanların gözüne canice gelen şeriatın bazı cezalandırma hükümleri hakkında detaylı bilgi vererek, onların caydırıcılığını hikmetleriyle birlikte açıklamaktadır. Aklî, naklî ve tarihî deliller getirerek, o hükümlere dıştan bakıldığında canice ve şefkatsizce görünse de aslında öyle olmadığını, aksine onların en uygun ve adaletli hüküm olduğunu belirtmektedir. Şeriat, Müslümanların ilahi anayasası olup, toplum ve toplumun içinde bulunan insanlar için tarihten bugüne kadar bundan daha uygun, daha adaletli anayasa olmadığını ayrıntılı biçimde ifade etmektedir.

Yüce Allah'ın *“Zina eden kadın ve zina eden erkekten her birine yüzer değnek vurun. Allah'a ve ahiret gününe inanıyorsanız, Allah'ın dini konusunda onlara*

⁴¹⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 151; Hadisin kaynağı için bkz: Buhârî, Cuma, 37; Müslim, Cuma, 13.

⁴¹⁹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, s. 439; C. II, s. 463; C. IV, s. 16, 242, 531; C. V, s. 163, 312, 646; C. VI, s. 427, 509.

⁴²⁰ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 16.

acıyacağınız tutmasın. Mü'minlerden bir topluluk da onların cezalandırılmasına şahit olsun." (Nûr 24/2) âyetini tefsir eden müellif, zinanın şeriattaki açıklamasıyla birlikte, zina hakkında genel bilgiler vermektedir. Zinanın topluma, toplumdaki ailelere ve diğer insanlara getireceği büyük zararları dile getirmektedir. Zina edenler için tarihten günümüze kadar başka dinlerde uygulanan hükümleri karşılaştırmalı bir biçimde anlatmış ve bunların akla ve insani değerlere en uygun olanının İslam şariatında gösterilmiş hükümler olduğunu belirtmiş bulunmaktadır. Sonra da zina edenler için, onların evli olup olmadığına bakılarak uygulanan cezaları, Hanefi mezhebi esasında akli ve nakli delillerle oldukça geniş açıklamaktadır. Peygamber Efendimiz (s.a.v) döneminde gerçekleşmiş olayları ve ona verilen hükümleri örnek getirmektedir.⁴²¹

Şeriatta, zina edenlere ceza uygulanmadan önce zina eden adamda olması gereken şartları şöyle zikretmektedir: Zina eden bekâr adamın Müslüman, bâliğ, âkil ve hür olması gerekir. Hanefilere göre Müslüman olmayanların İslam'a göre cezalandırılması caiz görülmemektedir. Bununla birlikte buluğa ermeyenler, âkil ve hür olmayanlar da aynı hükümdedir. Yukarıdaki şartlar, Nûr Sûresi'nin 2. âyetinde geçen yüz değnek cezası içindi. Taşlama cezasını uygulamak için ise, bu şartlarla birlikte zina eden adamın şer'i bir nikâhla evlenmiş ve eşiyle birlikte yaşamış olması gerekir. Zina eden adamın nikâhı kıyılmış ama birlikte yaşamadan boşanmış ise taşlama cezası uygulanamaz.⁴²²

Zinanın cezası İslam devleti tarafından uygulanır. Bunun için ise zina eden adam yukarıda zikrettiğimiz sıfatlara sahip olması gerekir. Zina olayını zina eden adamın kendisinin itiraf etmesi veya en az dört âdil Müslümanın onun zina yaptığına dair şahitlikte bulunması gerekir. Ayrıca, söz konusu kurallar dikkate alınarak, eğer zina eden adam daha evlenmemiş olup, kendi isteğiyle zina etmiş birisi ise ona yüz değnek vurulur. Eğer zina eden evliyse, o taşlanır.⁴²³ Müfessirimiz Nûr Sûresi'nin 2. âyetinin tefsirinde cezanın vuku bulması için gereken şartları zina eden adamla ilgili ya da onların şahitleriyle ilgili veyahut onların cezalarının icrasıyla ilgili olsun onların her birini tek tek ele alarak detaylıca anlatmaktadır. Zina eden adamın İslam'a göre cezalandırılması için,

⁴²¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, ss. 104-116.

⁴²² Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, ss. 109-110.

⁴²³ Muhammed Yûsuf, *a.yer.*

şeriatın tüm şartlarının gerçekleşmiş olması ve adamın zina işlediğine dair hiç şüphe kalmaması gerektiğini de belirtmektedir.⁴²⁴

Eserdeki Nûr Sûresi'nin tefsirinde, yukarıdakilerden sonra zinanın çeşitleri olan erkeklerle erkeğin, insanla hayvanın zina etmesi hakkında gerekli şer'i bilgiler verilmektedir. Bununla birlikte bir erkeğin, hayız gören eşiyle veya eşinin arkasından ilişkide bulunmasının haram olduğunu da zikretmektedir.⁴²⁵

4.1.5. Hırsızlığın Cezası

İşlenen suçların İslâm'daki cezalarla ilgili gereken açıklamalarda bulunan müellif hırsızlık suçunu işleyenlerin cezası hususunda da bazı açıklamalarda bulunmaktadır. Mesela, Mâide Sûresi'nde geçen hırsızların elinin kesilmesiyle ilgili genel olarak şunları söylemektedir: “Günümüzde bu hükmü tatbik etme konusu ele alındığında, insanların aklına eli kesilenlerle dolu bir toplum gelmektedir. Aslına baktığımızda da belki gerçekten de böyle bir durum ortaya çıkabilir. Çünkü günümüzde ateizmin etkisiyle büyüyen ve İslam'ın hakikatini tam manasıyla anlamayan bir toplumun hırsızlık yapmayı çok nadir olsa gerek. Ama İslam'ın bu hükmüyle ilgili böyle düşünmemek gerekir. İslam, insanları doğru yaşamaya, adaletli olmaya ve başkalarının hakkını yememeye teşvik edip, yoksulluğa karşı güreşir. Elinde olmayan insanlar da kendini geliştirerek, başka insanlar gibi güzel yaşamaları için gereken şartları oluşturmaya çalışır. Zengin Müslümanların kendi malından fakirlere zekât vermesi, ibadette veya bir dini konuda yanlışlık yapıldığında onun kefareti olarak fidye sadakasının verilmesi, yetimlerin ve fakirlerin doyurulmasına teşvik edilmesi gibi hususların hepsi hırsızlığın yapılmaması için alınan önlemlerdendir. Zaten İslam'ın bu hükümleri uygulandığında kimsenin hırsızlık yapmasına da hiç gerek kalmaz. El kesme cezası ise, bir adam böyle bir toplum içinde olmasına rağmen hırsızlık yaptıysa, ona uygulanır.” Müfessirimiz, bunların yanında bu ceza ile ilgili gereken şartları ve diğer hususları detaylıca anlatmaktadır.⁴²⁶

4.1.6. Erkek ve Kadın Arasındaki Mahremiyet

Muhammed Sâdık'ın *Tefsîr-i Hilâl*'daki ahkâm âyetlerinin tefsirinde hadislerle de epeyce geniş yer verdiği görülmektedir. Yaradan Allah'ın “*Mümin erkeklere söyle,*

⁴²⁴ Geniş bilgi için bkz: Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, ss. 105-116.

⁴²⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, ss. 116-117.

⁴²⁶ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, ss. 53-57.

gözlerini haramdan sakınsınlar, ırzlarını korusunlar...” (Nûr 24/30) âyetinde söylendiği gibi gerçek bir mümin mahremi olmayan kadınlara bakmaktan sakınır. Onlara şehvet gözüyle bakmaz. Müfessirimiz bu konuda birçok hadis rivâyetini getirmiştir. Onlardan biri: Abdullah b. Mes’ûd (r.a)’dan rivâyet edilen kutsi bir hadiste şöyle buyrulmaktadır: *“Hiç şüphe yok ki, (mahremi olmayan kadına) bakmak İblis’in zehirlenmiş oklarından bir oktur. Her kim benden korktuğu için o bakışı terk edecek olursa, ben de ona onun yerine tadını kalbinde bulacağı bir iman veririm.”*⁴²⁷ Bu hadisle birlikte, evlenme niyetinde olan erkeğin evlenmek istediği kıza bakmasının veya mahkeme kadısının şâhit olarak ya da bir meseleyi arz etmek için gelen kadına bakmasının yahut güvenilen bir doktorun, tedavisi için gelen hasta bir kadına bakmasının caiz olduğunu söylemektedir.⁴²⁸

Muhammed Sâdık, Nûr Sûresi’nin 30-31. âyetlerini Hanefî fikhî çerçevesinde hadislerden delil getirerek, oldukça geniş bir şekilde tefsir etmiştir.⁴²⁹ Bu iki âyette de geçen “...ırzlarını korusunlar...” cümlesini tefsir ederken, buradaki mesajın sadece zinadan korunmak değil, bununla birlikte erkek ile erkek arasında, erkek ile kadın arasında veya kadın ile kadın arasında bulunan mahrem yerlere bakmaktan ve baktırmaktan korumak olduğunu da belirtmektedir. Müfessirimiz mahrem yerleri şöyle açıklamaktadır: Erkeğin başka erkeğe veya kadına nispetle mahrem yeri diz ile göbeği arasıdır.⁴³⁰ Kadının kadına nispetle mahrem yeri yine diz ile göbeği arasıdır. Kadının erkeğe olan mahrem yeri ise yüz ve el müstesna bütün vücududur.⁴³¹

Peygamber Efendimiz (s.a.v) kadınların tek başına sefere çıkmasını (hatta Hac ibadeti için olsa bile), erkek kadın karışık yürümesini yasaklamıştır. Bir Müslüman için Cuma namazını kılmak farzdır. Cemaatle namaz kılmayı ise kimileri vâcip, kimileri de sünneti müekkeke der. Ama kadın erkek karışmaması için Cuma namazı kadınlar için vâcip (farz) değildir. Müfessirimiz bunları söylerken konuyla ilgili birkaç hadis getirmektedir. Onlardan biri de şudur: Ebû Dâvûd’dan gelen rivâyette Peygamberimiz (s.a.v) şöyle demektedir: *“Cemaatle Cuma namazını kılmak, her Müslüman üzerine ifa edilmesi gereken bir vecibedir. Ancak dört istisnası vardır: Köle, kadın, çocuk ve*

⁴²⁷ İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. VI, s. 43.

⁴²⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, ss. 156-158.

⁴²⁹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, ss. 156-170.

⁴³⁰ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 158.

⁴³¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 160.

hasta.”⁴³² Buradan da belli olduğu üzere, kadınların Cuma namazlarına katılmamasının daha faziletli olduğu söylenmektedir.⁴³³

4.1.7. Genel Bazı Hükümler

Müfessirlerden İbn Kesîr’in söylediğine göre, Peygamber Efendimiz (s.a.v)’in mezarının yanında yüksek sesle konuşmak, hayatında olduğu gibi mekruhtur.⁴³⁴ Diğer âlimlere göre de, Peygamberimiz (s.a.v)’in huzurunda veya onun mezarı yanında yüksek sesle konuşmak nasıl yasaklanmışsa, onun hadislerini okuyan âlimlerin yanında da yasaklanmıştır.⁴³⁵

Bazen de âyet tefsirinde Hanefî âlimlerine atıfta bulunarak onların görüşüne yer vermektedir. “*Hani, biz Kâbe’yi insanlara toplantı ve güven yeri kılmıştık...*” (Bakara 2/125) âyetini kısaca açıkladıktan sonra Hanefî âlimlerinin görüşünü şöyle zikretmektedir: Hanefî âlimleri: “Bir suçlu Beytullah’a girerse o yakalanıp cezalandırılmaz” demiştir.⁴³⁶

Yüce Allah’ın “...*bir de Allah’ın size verdiği yeteneklerle eğitip alıştırdığımız avcı hayvanların tuttuğu (avlar) helâl kılındı...*” (Mâide 5/4) âyetinde müellif, şeriata göre hangi hayvanların eğitilmiş olarak sayılacağını şöyle açıklamaktadır: Âlimlerimizin zikrettiğine göre, ava gönderilen hayvan, tuttuğu avı sahibi gelene kadar onu yemeden beklerse, işte o zaman eğitilmiş hükmündedir. Eğer o tuttuğu avı sahibi gelene kadar yerse, eğitilmiş sayılmaz ve onun tuttuğu avın etinden yenilmez.⁴³⁷

“...*Sizden olan ulu’l-emre (idarecilere) itaat edin...*” (Nisâ 4/59) âyetindeki *ulu’l-emr* kelimesini fıkıh âlimlerinin görüşüyle şöyle açıklamaktadır: “Fıkıhta içtihat derecesine ulaşan âlimlerimizin bir araya gelerek bir mesele üzerinde ittifak etmeleri *ulu’l-emr*’dir. Elbette bir bölge başkanı da *ulu’l-emr* sayılır. Fakat kendisine itaat edilmesi vâcib olan başkanın Müslüman olması, İslam’la amel eden ve Şariat ile hükmedecek biri olması gerekmektedir.” Sonra da günaha götüren bir işte kimseye itaat edilmeyeceğini

⁴³² Ebû Dâvûd, Salât, 215, (1067).

⁴³³ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 169.

⁴³⁴ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 541; İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. VII, s. 368.

⁴³⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 542.

⁴³⁶ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 107.

⁴³⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, s. 18.

söyleyerek Peygamberimiz (s.a.v)’in: “Hâlık’a isyan olan yerde mahlûka itaat yoktur.”⁴³⁸ hadisini zikretmektedir.⁴³⁹

4.2. Kelâm

Kelâm kelimesi “bir fikri tam olarak anlatan söz” anlamını vermektedir. İstilahta ise, Allah Teâlâ’nın zâtından ve sıfatlarından, nübüvvet’le ilgili konulardan, başlangıç ve son itibariyle kâinatın halinden İslâm kanunu üzere bahseden ilme Kelâm ilmi denir.⁴⁴⁰

Müfessirin, Kur’ân-ı Kerîm’in büyük bir kısmını oluşturan itikadî âyetleri doğru bir biçimde, yanılmadan tefsir edebilmesi için Kelâm ilmine vâkıf olması gerekmektedir.⁴⁴¹

Çalışmamızın birinci bölümünde Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf’un akidede Mâtürîdî mezhebinde olduğunu ve daha sonra ise O’nun akide konusunda “*Sunniy Aqiydalar (Sunnî Akîdeler)*”⁴⁴², “*Şerhu Akidetü’t-Tahaviye*” kitabına yazdığı şerhi ve telhisi⁴⁴³ ve “*Aqoid İlmi va Unga Boğliq Masalalar (Akaid İlmi ve Ona Bağlı Meseleler)*”⁴⁴⁴ adlı kitaplarının bulunduğunu belirtmiştik. Bunların yanında İmam Mâtürîdî’yle ve Mâtürîdî mezhebiyle ilgili de “*Hidâyet İmamı (İmam Ebû Mansûr Mâtürîdî)*”⁴⁴⁵ adlı eseri bulunmaktadır.

Müfessirimiz kelâm ile ilgili âyetleri yorumlarken ele aldığı konuyu genişçe izah eden bilgiler vermektedir. İsimlerini nadiren zikretse de daha çok İmam Mâtürîdî ve İmam Eş’arî’nin görüşlerine yer vermektedir. Bunun yanı sıra hadislerden, sahâbî kavlinde ve müçtehit imamların yorumlarından bolca istifade etmektedir.

İtikatta Mâtürîdî mezhebi mensubu olan Muhammed Sâdık’ın *Tefsîr-i Hilâl* adlı eseri incelendiğinde Ehl-i Sünnet mezhepleri arasında bir ayrım yapmadığı

⁴³⁸ Ebû Dâvûd, Cihad, 96; Müslim, İmâre, 23.

⁴³⁹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, ss. 566-567.

⁴⁴⁰ Yûsuf Şevki Yavuz, “Kelâm”, *DİA*, C. XXV, ss. 196-203; Ahmed Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslâm Akaidi ve Kelâm’a Giriş*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1993, s. 247; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi: Giriş*, İstanbul: Damla Yayınevi, 1981, s. 48.

⁴⁴¹ Ebû’l-Fazl Celaledin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, C. II, Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1987, s. 1211.

⁴⁴² Muhammed Yûsuf Muhammed Sâdık, *Sunniy Aqiydalar*, Taşkent: Hilâl-Neşir, 2013.

⁴⁴³ Muhammed Yûsuf Muhammed Sâdık, *Akidatu’t Tahaviye Şerhi’nin Telhisi*, Taşkent: Hilâl-Neşir, 2014.

⁴⁴⁴ Muhammed Yûsuf Muhammed Sâdık, *Aqoid İlmi va Unga Boğliq Masalalar*, Taşkent: Hilâl-Neşir, 2015.

⁴⁴⁵ Muhammed Yûsuf Muhammed Sâdık, *Hidâyet İmamı*, Taşkent: Hilâl-Neşir, 2014.

görülmektedir. Eserinde yeri geldiğinde itikadî konulara genişçe yer vermektedir. İtikadî yorumlarından ise kendisinin Mâtürîdî mezhebine mensup olduğu hemen fark edilir. Şimdi de müfessirimizin kelâmî âyetleri nasıl yorumladığına örnekleriyle birlikte göz atalım.

4.2.1. İman

Muhammed Sâdık bazı yerlerde kelâmî kavramlara tanım yapmaktadır. Mesela, Hucurât Sûresi'nin tefsirinde iman ve küfür kavramlarını şöyle tanımlamaktadır: İman dil ile söylemek, kalp ile tasdik etmek ve vücut ile amel etmektir. Küfür ise imandan uzak durmaktır.⁴⁴⁶ Sûre'nin sonraki âyetlerinin tefsirinde ise Hz. Peygamber'in, imanı "Allah'a, Allah'ın meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve ahiret gününe inanman, bir de kadere, hayrına şerrine inanmandır."⁴⁴⁷ ifâdeleriyle tanımladığı meşhur Cibril hadisini de zikretmektedir.⁴⁴⁸

"(Münâfıklar), "Allah'a ve peygambere inandık ve itaat ettik" derler. Sonra da onların bir kısmı bunun ardından yüz çevirirler. Hâlbuki onlar inanmış değillerdir." (Nûr 24/47) Müfessirimiz bu âyetin tefsirinde, Münâfıkların insanlar arasında lafta Allah'a ve O'nun Resulüne iman ettiklerini söyleyeceklerini ama amele gelince kaçacaklarını söylemektedir. O'na göre onlar çoğunlukla farz amellerini yerine getirmezler. Kendi işlerine geleni uygularlar, diğerlerini boş verirler. İslam şeriatıyla yaşamayı sevmeyip başka yasaları tercih ederler. Böylece zalimlerden oluverirler. Çünkü onlar böyle yapmakla ilk olarak kendilerine ve doğal olarak da kendi çıkarları için başkalarına zulmetmiş olurlar. Müfessirimiz bunları anlatarak imanla amelin her zaman yan yana geldiğini ve ikisinin birbirini tasdik edici unsurlar olduğunu belirtmektedir.⁴⁴⁹

4.2.2. Allah'ın İsim ve Sıfatları

Muhammed Sâdık Allah'ın ismi ve sıfatlarının geçtiği âyetlerin yorumunda onlara kısaca açıklama yapmaktadır. Mesela Haşr Sûresi'nin son âyetlerinde⁴⁵⁰ geçen Allah'ın sıfatlarını bire bir açıklamıştır. "Mâlik, gerçek mülk sahibidir. Bütün yaratıkların gerçek hükümdarıdır. Kuddüs, her türlü kusurdan uzaktır. Onun her vasfında mükemmel,

⁴⁴⁶ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, ss. 548-549.

⁴⁴⁷ Buhârî, İmân, 1; Müslim, İmân, 1.

⁴⁴⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 560.

⁴⁴⁹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, ss. 187-188.

⁴⁵⁰ Haşr 59/23-24.

kusursuz ve tertemiz olması mutlaklıdır. Selâm, selametin kaynağıdır. Kendisi de kusurdan, ayıptan ve yokluktan sâlimdir.” Bu şekilde âyette geçen Allah’ın diğer sıfatlarını da kısaca yorumlamaktadır.⁴⁵¹

“Allah göklerin ve yerin nurudur...” (Nûr 24/35) Muhammed Sâdık bu âyet hakkında müfessir ve felsefecilerin birçok yorumlarda bulunduklarını belirtmektedir. İlk önce âyetin ilk cümlesini kendi görüşüyle kısaca açıklamış; sonra da diğer görüşlerin birkaçını örnek olarak getirmiştir. Kendi görüşü şöyledir: “Yüce Allah kendine “Nûr” demektedir. Ama bu nur bizim bildiğimiz gibi, bir saniyede 186000 mil hızla hareket eden ışık nuru değildir. Allah’ın bütün sıfatları bizim düşündüğümüzden farklıdır. Allah, kendisinin benzeri olmayan zattır. Bunu insanın akli idrak edemez. Bu nedenle de âyette Allah, kendisinin gökler ve yerin nuru olduğunu sadece kıyas yoluyla anlatmaktadır.”⁴⁵²

4.2.3. Arş

Müfessirimiz, Yüce Allah’ın “Şüphesiz sizin Rabbiniz, gökleri ve yeri altı gün içinde yaratan Allah’tır. Sonra Arş’a istiva etti...” (A’râf 7/54) âyetinin tefsirine epeyce geniş yer vermektedir. Bu âyeti yorumlayan Muhammed Sâdık, Allah’ın benzeri olmadığını, aynı şekilde O’nun zatının, sıfatlarının, yaptıklarının da bir benzeri olmadığını ve O’nu bir şeye benzetmeye çalışan kimsenin de kâfir olacağını ifade etmektedir. Muhammed Sâdık’a göre, göklerin ve yerin altı günde yaratılması ve Allah’ın Arş’a istiva etmesi de aynı şekilde sorgulanmayacaktır. Bunları insanın akli idrak edemediği için âyette nasıl geldiyse öyle kabul edilmelidir. Herkesçe bilinmesi gereken şey, âyette söylenenlerin hepsinin doğru ve hak olduğudur.⁴⁵³

Muhammed Sâdık, yukarıdakileri zikrettikten sonra Kelâm ilmindeki önemli konulardan biri olan Arş ve Kürsi konusunu ayrı bir başlık altında genişçe açıklamaktadır. O, “Arş ve Kürsi Haktır (Gerçektir)” başlığı altında genel olarak şunları zikretmektedir: “Arş” sözlükte padişahın tahtı anlamında gelir. Allah Teâlâ Kur’ân-ı Kerîm’de Sebe melikesi hakkında “...büyük bir arşı (tahtı) olan bir kadın...”⁴⁵⁴ diyerek onun büyük bir tahtının olduğunu söylemektedir. Arş bazı felsefecilerin dediği gibi bir felek değildir. Onlar Arş’a dokuzuncu felek demiştir. Kur’ân Arap diliyle nazil olmuştur. Arş ayakları

⁴⁵¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, ss. 116-117.

⁴⁵² Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, ss. 178-179.

⁴⁵³ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, s. 333.

⁴⁵⁴ Neml 27/23.

olan bir taht olup, onu melekler taşımaktadırlar. O, sanki âlemlerin kubbesi gibidir. Müfessirimiz bunların arkasından delil olarak Arş'la ilgili birçok âyeti ve Buharî ve Müslim'den rivâyet edilen iki hadisi zikretmiştir. Bu husustaki naklettiği bilgilerde de *Şerhu'l-Akîdeti't-Tahâviyye* kitabından istifâde ettiğini belirtmiştir.⁴⁵⁵

Bakara Sûresi 255. âyetinde geçen “*O’nun Kürsîsi, bütün gökleri ve yeri kaplayıp kuşatmıştır.*” cümlesini ise şöyle yorumlamaktadır: Âyette geçen Kürsî kelimesini Allah’ın kudreti olarak anlayabiliriz. Bazı âlimlerimiz Kürsîye Allah’ın ilmidir demişler. Abdullah b. Abbas (r.a) bu âyetin tefsirinde “Arş’ın miktarını Allah’tan başkası bilmez”⁴⁵⁶ demiştir. Bu gibi rivâyetlere dayanan âlimler ise “Kürsî Arş’tan farklıdır” demiştir. Ebû Zer el-Gıfârî (r.a)’dan gelen rivâyete göre: “Arş’ın Kürsî’ye olan nispeti, ancak geniş düzlük bir arazide bırakılmış bir halka gibidir.”⁴⁵⁷

Muhammed Sâdık Kürsî’yle ilgi farklı yorumları zikrettikten sonra, Akide ilmi uzmanlarının bu hususta şöyle dediğini kaydetmiştir: “Biz Allah’ın Arş’ı ve Kürsî’si olduğuna iman ettik. Bunun ikisi de insanların tahtı ve Kürsisine benzemez. İkisinin de şeklini ve sıfatını sadece Allah bilir. Bizim bunları bilmeye bir ihtiyacımız yoktur. Eğer olsaydı Allah’ın kendisi açıklamış olacaktı.”⁴⁵⁸

4.2.4. Gayb

En’âm Sûresi’nin tefsirinde, Muhammed Sâdık gayb hakkında şunları söylemektedir: Gayb, insana gözükmeyen, insanın sezgi organlarıyla hissedilemeyen, öğrenilip bilinmeyen hâdiselerdir. İnsan bilge olduğundan dolayı kibirlenmemelidir. Çünkü onun bilmedikleri bildiklerinden daha çoktur. Gaybî şeyleri sadece vahiy aracılığıyla öğrenebilir. Vahiyden başkasının hepsi tahmin ve şüphelerdir.⁴⁵⁹

Peygamberimiz (s.a.v) döneminde Hz. Âişe (r.a)’ye atılan iftirayı yani İfk olayından bahseden Nûr Sûresi’nin 11-21. âyetlerini tefsir ederken İfk hâdisesini genişçe anlatmıştır. Bu olaya karşı Hz. Peygamber’in susmasındaki hikmetleri anlatmakta ve buradan yola çıkarak Allah Resulünün gaybı bilmemesini ortaya koymaktadır. Müfessirimize göre, Allah Hz. Peygamber’e neyi emrederse onu yapar. Onun bazı olay

⁴⁵⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, ss. 334-336.

⁴⁵⁶ İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. I, s. 280.

⁴⁵⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 261; et-Taberî, *a.g.e.*, C. IV, s. 539; İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. I, s. 281.

⁴⁵⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 262.

⁴⁵⁹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, s. 204.

veya sorular konusunda bir âyet gelmeden konuşmaması ve susması da bunun tasdikidir.⁴⁶⁰

4.2.5. Melekler

Müellifimiz Ku'ân'ın "*Hamd, gökleri ve yeri yaratan, melekleri ikişer, üçer, dörder kanatlı elçiler yapan Allah'a mahsustur...*" (Fâtır 35/1) âyetini yorumlarken meleklerle ilgili şunları zikretmektedir: Bu âyette meleklerin ikişer, üçer ve dörder kanadı olduğu beyan edilmektedir. Kanatlı yaratık denildiğinde bizim aklımıza kuşlar gelir. Onların sadece iki kanadı vardır. Ama meleklerin içinde ikiden fazla kanatlı olanları da bulunmaktadır. Fakat meleklerin asıl yapısını sadece Allah bilir. Allah'la kulun arasında elçilik görevini yapan Cebrâil (a.s) Hz. Peygamber'e türlü görünümelerde gelmiştir. Sahih hadislerde rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber Cebrâil (a.s)'ı iki defa kendi haliyle görmüştür. İlkinde Hira mağarasından inerken vadide, kanatlarıyla göğü kapattığında görmüştür. İkincisinde İsrâ gecesinde görmüştür. O zaman onun altı yüz kanadının olduğu, her kanadının doğu ve batıya kadar olduğu söylenir. Buradan onların dörtten daha fazla kanatlı olanlarının da olduğu bilinmektedir. Söz konusu âyette de onların kanatlarına bir sınırlama koyulmamakta ve onların fazla olduğu söylenmektedir.⁴⁶¹

Başka bir yerde de İsrâfil (a.s) hakkında bilgi vermektedir. Muhammed Sâdık'a göre, Allah Teâlâ'nın "*Çağırıcının yakın bir yerden sesleneceği gün, kulak ver. O gün insanlar hakka çağırılan o korkunç sesi işiteceklerdir. İşte bu, çıkış günüdür.*" (Kâf 50/41-42) âyetindeki *Çağırıcı*'dan murat İsrâfil (a.s)'dır. *Çıkış günü*'nden murat ise kabirlerden çıkış günü yani ahiret günüdür. İsrâfil (a.s) ilk kez sura üflediğinde her şey ölecek, ikinci kez üflediğinde ise her şey tekrar dirilecektir.⁴⁶²

Müfessirimiz ahiret gününde meleklerin de şefaate edeceğini söylemiştir. Enbiyâ Sûresi'nin "...Onlar Allah'ın hoşnut olduğu kimseden başkasına şefaate edemezler..." (Enbiyâ 21/28) âyetinin tefsirinde, meleklerin ancak Allah'ın hoşnut olduğu kullarına şefaate edebileceğini ifade etmiştir.⁴⁶³

⁴⁶⁰ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 142.

⁴⁶¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 40.

⁴⁶² Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 581.

⁴⁶³ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, s. 632.

4.2.6. Ahiret

Bazen âlimlerin farklı görüşlerini zikrederek bazı detaylara kadar inmektedir. Sonra da bu görüşlerden birini seçtiğini belirterek kendi görüşünü belirtmektedir. Mesela, Kur’ân-ı Kerîm’in “*Sizden cehenneme uğramayacak yoktur...*” (Meryem 19/71) âyetini âlimler iki şekilde yorumlamaktadır. وَرَدَ kelimesinin “girdi, uğradı” manasını alanlar, “*Sizden cehenneme girmeyecek kimse kalmaz*” yorumunu getirirler. Hepiniz gireceksiniz. Mümin de, kâfir de girmeyen, uğramayan kalmaz. Mümin girdiğinde zarar görmeden geçer, kâfir ise orada kalır. وَارِدَ kelimesinin “yaklaştı” manasını alanlar ise “*Sizden cehenneme yaklaşmayan kimse kalmaz*” şeklinde yorumlayarak, müminlerin cehenneme girmeyeceklerini söylerler ve şu âyeti “...işte onlar cehennemden uzak tutulanlardır. Cehennemin uğultusunu (bile) duymazlar...” (Enbiyâ 21/101-102) delil getirirler. Müminler Sıratı geçerken cehenneme yaklaşırlar, ama düşmeden geçerler. Kâfirler ise cehennem etrafında diz çökerek otururlar. Günahlarına göre ardarda cehenneme atılırlar. Muhammed Sadık da ikinci görüşü tercih ettiğini ifâde etmektedir.⁴⁶⁴

Müfessirimiz müçtehit âlimlerin görüşlerinden de yararlanmaktadır. Mesela, Yüce Allah’ın şu “*Kâfirler için hazırlanmış ateşten sakının.*” (Âl-i İmrân 3/131) âyetini yorumlarken Ebû Hanîfe ve İmam Neseî’nin bu âyetle ilgili söylediklerini şöyle ifade etmektedir: İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe: “Bu âyet Kur’ân-ı Kerîm’deki en şiddetli âyettir. Çünkü burada Allah Teâlâ müminleri, eğer haram kıldığı şeylerden sakınmazsalar kâfirler için hazırlanmış ateşle tehdit etmektedir” demiştir. İmam Neseî de aynı manada: “Eğer iman varsa, günahı zarar etmeyecek ve asla cehennemde azapla cezalanmayacaktır” diyen Mürcie mezhebinin sözünün yanlış olduğuna dair güçlü deliller bulunmaktadır” demiştir. Müellifimiz, günümüzde bunun gibi düşüncede olan Müslümanların çoğaldığını ve onların şehadet kelimesini doğru düzgün söyleyemese de, adı Müslüman olduğundan dolayı cennete gireceğini iddia etmekte olduklarını dile getirir.⁴⁶⁵

Ahiret, Kıyamet ve onun alâmetleri Kur’ân’da çokça zikredilen konulardan biridir. Bundan dolayı da Tefsîr-i Hilâl eserinde müfessirimizin bu konuyla ilgili yorumlarına bol miktarda örnek bulmak mümkündür. Kaf Sûresi’nin tefsirinde Kıyamet alâmetlerinden biri olan Ye’cûc ve Me’cûc’le ilgili akide ilmi âlimlerinin şöyle dediklerini

⁴⁶⁴ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, s. 556.

⁴⁶⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, ss. 408-409.

zikretmektedir: “Ye’cûc ve Me’cûc, sayısı epeyce fazla olan bir kavim olup, onların ortaya çıkması Kıyamet alâmetlerindendir. Onlar yeryüzünü fesatla doldurup her yeri altüst ederler. Onların ne zaman ortaya çıkacaklarını ise Allah’tan başkası bilmez.”⁴⁶⁶

4.3. Ahlâk

İnsanın iyi veya kötü olarak nitelendirilmesine sebep olan huyları, yaratılıştan gelen özellikleri ve iradeli davranışlarının bütününe ahlak denmektedir. Bu hususla ilgilenen ilme ise Ahlak adı verilmektedir.⁴⁶⁷

Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf ahlakla ilgili birçok kitap ve makale yazmıştır. Toplumsal ve kişisel ahlakî değerlere çok önem vermiştir. Kur’ân-ı Kerîm’in bu değerlerle ilgili âyetlerini tefsir ederken de bazı konuları detaylı bir biçimde anlatmaya çalışmıştır. *Tefsîr-i Hilâl*’i başka tefsirlerden ayırt eden kendine has özelliklerinden biri de, ilgili âyetlerin tefsirinde ahlakî yorumlara epeyce fazla yer verilmesidir.

Muhammed Sâdık, ahlak kelimesinin geçtiği ve Peygamber Efendimiz (s.a.v)’in güzel bir ahlaka sahip olduğunun zikredildiği “*Sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin.*” (Kalem 68/4) âyetini yorumlarken, Ahmed b. Hanbel’in bu âyeti Âişe (r.a)’dan gelen şu rivâyetle şerh ettiğini belirtmektedir: “Allah’ın Resulü hiçbir zaman emri altında çalışan adamı ve kadını dövmemiştir. İki işin birini seçmesi gerektiği durumda, günah olmaması şartıyla, elbette onların en kolayını seçerdi. Eğer günah ise ondan uzak dururdu. Allah’ın Resulü kendisi için kimseden intikam almazdı. Eğer Allah’ın yasakları çiğnenirse, işte o zaman Allah için intikam alırdı.”⁴⁶⁸ Müellifimiz söz konusu hadisi zikrederek, Yüce Allah tarafından zikredilmiş Peygamberimiz (s.a.v)’in üstün ahlakının nasıl olduğunu ve O’ndan örnek alınması gereken ahlakın nasıl olması gerektiğini belirtmiş olmaktadır.⁴⁶⁹

Talak Sûresi’nin 10-11. âyetlerini yorumlarken de Hz. Âişe’den rivâyet edilen “*Onun ahlâkı Kur’ân’dı*”⁴⁷⁰ hadisiyle Hz. Peygamber’in ahlakının bizzat Kur’ân olduğunu ifade etmektedir.⁴⁷¹

⁴⁶⁶ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, s. 520.

⁴⁶⁷ Mustafa Çağrı, “Ahlak”, *DİA*, C. II, ss. 1-9.

⁴⁶⁸ Buhârî, Edeb, 80, Hudud, 10; Ahmed b. Hanbel, C. VI. 85, 114.

⁴⁶⁹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 222;

⁴⁷⁰ Müslim, Müsâfirîn, 139.

⁴⁷¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 190;

Müellifimiz, âyetlere ahlakî yorumlarda bulunurken veya ahlakî âyetleri yorumlarken eğer konuyla ilgili bir hadis varsa onu zikretmektedir. Mesela, “...*O, merhamet etmeyi kendine gerekli kıldı...*” (En’âm 6/12) âyetinin yorumunda, Allah’ın çok merhametli olduğunu ve O’nun merhametinin gazabından daha büyük olduğu hakkındaki hadisleri zikretmektedir. Bunun yanında insanların da birbirine ve diğer canlılara karşı merhametli davranmaları gerektiğine dair hadisler kaydetmektedir. Onlardan bazıları şunlardır: Buhârî, Müslim ve Tirmizi’de geçen hadiste, Peygamber Efendimiz (s.a.v): “İnsanlara merhamet göstermeyene Allah da merhamet göstermez”⁴⁷² diye Allah’tan merhamet isteyen kimsenin başkalarına da merhametli olması gerektiğini söylemiştir.

Ebû Hüreyre (r.a)’dan gelen rivâyette Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: “Eski zamanlarda peygamberlerden biri, ağacın altında dinlenirken bir karınca onu ısırır. Peygamber bu nedenle karınca yuvasının yakılması için emir verir ve karıncanın yuvası yakılır. Bunun üzerine Allah Teâlâ ona vahiy göndererek: “Bir karınca seni ısırды diye mi Allah’ı tesbih etmekte olan ümmetlerden bir ümmeti yok ettin!” demiştir.”⁴⁷³

Başka bir yerde de, ana-babaya güzel davranma ve onlara iyilik yapma hususunda Allah Teâlâ’nın: “*Onlara merhamet ederek tevazu kanadını indir ve de ki: “Rabbim! Tıpkı beni küçükken koruyup yetiştirdikleri gibi sen de onlara acı.*” (İsrâ 17/24) âyetini yorumlarken şöyle demektedir: “Çocuklar ebeveynlerine saygı göstermelidir. Onların karşısında ne kadar alçak gönüllü ve merhametli olsalar da azdır. Bunun yanında ebeveynlerinin iyiliği için her zaman duada olmaları gerekir. İslam dini ana-babaya merhamet etmeye ve onlara saygı gösterilmesine her zaman teşvik etmiştir. Ana-babaya iyilik yapma konusunda hiçbir sistem, kanun ve anayasa İslam’ın önüne geçememiştir.”⁴⁷⁴

Muhammed Sâdık aile bağına ve ailedeki bireylerin İslam dinindeki hak hukuklarına çok önem vermiştir. Aile hakkında *Mutlu Aile* adında bir kitap da yazmıştır. Talak Sûresi’nin giriş kısmında ve onun tefsirinde de talak konusuyla birlikte ailedeki

⁴⁷² Buhârî, Edeb 18, Tevhîd 2; Müslim, Fezâil 66. Ayrıca bk. Tirmizî, Birr 16, Zühd 48.

⁴⁷³ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, s. 166. Hadisin kaynağı için bkz: Buhârî, Bed’ü’l-Halk, 16, Cihad, 153; Müslim, Selam, 148.

⁴⁷⁴ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, s. 413.

birlik beraberlikten, aile bağının Allah tarafından mukaddes kılındığından ve bunların idrak edilip korunması gerektiğinden bahsetmektedir.⁴⁷⁵

İsrâ Sûresi'nin 26. âyetine mana verirken de, eğer bir Müslümanın elinde imkân varsa zor durumda olan akrabasına, yoksul olana veya yol meşakkatinde kalmış olan yolcuya yardım etmesi gerektiğini belirtmektedir. O'na göre, bunlar sadece bir yardım olarak gözüксе de, aslında Allah tarafından onlara tanınan bir haktır. Aynı zamanda Müslüman elindeki malından istifade ederken israfa yol açmamalıdır. İslâm bakış açısıyla israf, haram ve günah işlere ve lüzumsuz yerlere mal sarf etmektir. Eğer mal iyi, güzel ve faydalı işlere sarf edilirse o israf değildir.⁴⁷⁶

Müfessirimiz Muhammed Sâdık, Kur'ân'ın “*Ey iman edenler! Allah için hakkı titizlikle ayakta tutan, adalet ile şahitlik eden kimseler olun. Bir topluma olan kininiz, sakın ha sizi adaletsizliğe itmesin. Âdil olun!...*” (Mâide 5/8) âyetinin tefsirinde, Mümin insanın her zaman adaletli olmasını belirtmektedir. Şahitliğinin ailesi, yakınları, kabilesi veya kendi çıkarları için değil Allah için olması gerektiğini ifade etmektedir. O'na göre, gerçek Müslüman düşmanı olsa bile ona adaletle davranır. Onun hakkında doğru şahitlikte bulunur. Tarihe baktığımızda Müslümanların adaletiyle ilgili pek çok örnek bulmak mümkündür. Mesela, Hayber fethinden sonra Peygamberimiz (s.a.v), Abdullah b. Revâha (r.a)'yı Hayber'e elçi olarak, onların meyve ve ziraatlarını ölçüp biçip gelmesi için gönderir. Savaştan sonra Yahudiler Müslümanlarla Hayber mahsulünün yarı yarıya bölüşülmesinde anlaşmışlardı. Abdullah b. Revâha (r.a) Hayber'e geldiğinde ise Yahudiler işin kendi faydaları için olmasını isteyip ona rüşvet teklifinde bulunurlar. Bu duruma kızan Abdullah b. Revâha (r.a) onlara bakarak: “Ey Yahudiler! Allah'a yemin ederim ki, buraya benim için yaratıkların en sevimlisi olan adamın yanından geliyorum. Vallahi, siz benim için Allah'ın yaratıklarından en sevimsiz ve iğrenç olanıdır! Ama onu sevmem veya sizden iğrenmem, size adaletli olmaktan alıkoyamaz” demiştir. Bu duruma şahit olan Yahudiler ise şaşırarak “Gökler ve yeri tutan şey tam da budur” demişlerdir.⁴⁷⁷

⁴⁷⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, ss. 177-180.

⁴⁷⁶ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, s. 414.

⁴⁷⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, ss. 25-26.

“Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme. Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi ondan sorumludur.” (İsra 17/36) âyetinin tefsirinde müfessirimiz, insanın bir şeyi net bildikten sonra ona inanması ve karar vermesi gerektiğini söylemiştir. Peygamber Efendimiz (s.a.v)’den de “Şüpheden sakının, çünkü şüphe en (kötü) yalandır”⁴⁷⁸ hadisini zikrederek şüpheden uzak durulması gerektiğini ve onun en kötü yalan olduğunu belirtmiştir.⁴⁷⁹

Nûr Sûresi’nin İfk hâdisesiyle⁴⁸⁰ ilgili 16-17. âyetlerini yorumlarken de şunları zikretmektedir: Hz. Âişe (r.a)’ye atılan iftiralar çok çabuk yayıldı. Müslümanlar bunun bir iftira olduğunu bildikleri halde karşı çıkmadılar. Bir söz söylemediler. İftiracılar daha da ileri gitmeye devam ettiler. Ama Müslümanlar ses çıkarmadılar. Bazı Müslümanlar ise bu iftiraya inanmaya başladı. Aslında öyle olmaması gerekirdi. İfk olayını yayan ve ilk iftirayı atan Abdullah b. Übey’in doğru söyleyip söylemediğini araştırmaları gerekirdi. “Yaptığın bu suçlamaya bir şahidin var mı? Neye dayanarak bunları söylüyorsun?” denilmesi gerekirdi. Peygamberimiz (s.a.v) kendi ehlini kendi koruyamazdı, çünkü iş daha da büyüyüp başka iftiralar da atılabilirdi. Müfessirimiz bu hâdiseyi anlatarak, Müslümanların her zaman birlik beraberlik içinde olmaları, her iftiraya inanmamaları, aksine birbirlerini korumaları ve kollamaları gerektiğini söylemektedir. Böyle bir durumla karşılaşıldığı zaman iftiracılar katılmayıp, meselenin aslını araştırıp, öğrenip gerçeği ortaya koymaları gerektiğini belirtmektedir.⁴⁸¹

Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf her zaman İslam toplumunun ahlakına çok önem vermiştir. Bir Müslüman toplum arasında olsun veya yalnız olsun kendisinin Müslüman olduğunu unutmadan yapacağı her türlü işini kendi adabına göre yapması gerektiğini sıkça zikretmiştir. Mesela, “*Ey iman edenler! Kendi evlerinizden başka evlere, geldiğinizi hissettirip ev sahiplerine selâm vermeden girmeyin. Bu davranış sizin için daha hayırlıdır.*” (Nûr 24/27) âyetinin tefsirinde bir Müslümanın başkasının evine izinsiz girmesinin haram olduğunu ve buradan yola çıkarak başkasının eşyasına izinsiz bakmasının, başkalarını çaktırmadan dinlemesinin de haram olduğunu ifade etmiştir. Bu kurallara dikkat edilmediği takdirde toplum arasında güvensizliğin, saygısızlığın

⁴⁷⁸ Buhârî, Vesâyâ, 8, Nikâh, 45; Müslim, Birr, 38; Tirmizî, Birr, 56.

⁴⁷⁹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, ss. 420-421.

⁴⁸⁰ İfk hâdisesi, Hz. Âişe (r.a.) Validemize münafıkların reisi olan Abdullah bin Übey tarafından yapılan iftirayla ilgili hâdisedir.

⁴⁸¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, ss. 142-143.

yayılacağını, hatta husumet ve kavgaların ortaya çıkmasına bir sebep olabileceğini söylemiştir. Eğer birisinin evine girilecekse izin istenmesi gerektiğini, eğer evde kimse yoksa veya misafirin eve girmesine izin verilmediyse geri dönülmesi gerektiğini söylemiş ve bu hususta hadis ve rivâyetlere genişçe yer vermiştir.⁴⁸²

Eserde, meclisten ayrılırken izin almayla ilgili Nûr Sûresi'nin 62. âyetinin yorumunda, İslam toplumunda bir meclisten veya insanların bir araya gelerek toplandığı yerden ayrılmak isteyeninin izin alarak ayrılması gerektiğini söylemektedir. Çünkü sahâbiler de söz konusu âyete uyarak Peygamberimiz (s.a.v)'in yanından ayrılırken hep izin almışlardır. Hatta Peygamber Efendimiz (s.a.v) Cuma hutbesini okurken bile, işaretle izin istediklerini belirtip sonra çıkmışlardır.⁴⁸³

Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf, insan ahlakıyla ilgili, özellikle de bir Müslümanın ahlakının nasıl olması gerektiğiyle ilgili *Tefsîr-i Hilâl* eserinin birçok yerinde bilgi vermektedir. Şûrâ Sûresi'nin 37. âyetinin tefsirinde Müslümanın öfkelendiği zaman kendisini nasıl tutması ve başka insanlara karşı bağışlayıcı olması gerektiğiyle ilgili şunları zikretmektedir: “İnsanın öfkelendiği zaman sinirlerine hâkim olması gerekir. Eğer kendisini sinirlendiren adamı bağışlayabilirse, bu onun en yüce ahlak sahibi olduğunu gösterir. Herkes sinirlenebilir, başkasına kızabilir ve öfkelenebilir. Bu herkeste olabilecek bir durumdur. Fakat böyle durumlarla karşılaştığı zaman öfkesini kontrol etmesi ve sinirini dizginleyip doğru olan tarafa yönlendirmesi, hatta bazen öfkesine hâkim olup kızgınlığını yutması gerekir. Müslümanın kızgınlığı da, kendisini tutup sabretmesi de Allah rızası ve onun dini İslam için olmalıdır. Yani her ikisinin de yerli yerinde olması gerekir.”⁴⁸⁴

Müfessirimiz aynı surenin 43. âyetinin tefsirinde Müslümanları sabırlı olmaya ve affetmeye teşvik etmektedir. Kur'ân'da da bu sıfatlara teşvik eden âyetlerin sayısının epeyce fazla olduğunu hatırlatmakta ve boşuna bu kadar tekrar edilmediğini belirtmektedir. Ona göre, sabırlı olmak ve affetmek herkesin yapabileceği kolay bir iş değildir. Ama şunu iyi bilmek gerekir ki bu dünyadaki her türlü zorluklar geçicidir. Gerçek ahiret hayatını düşünmek ve ona göre davranmak gerekir.⁴⁸⁵

⁴⁸² Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, ss. 150-154.

⁴⁸³ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 205.

⁴⁸⁴ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 353.

⁴⁸⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 358.

Ahlakî konuları içeren âyetler bakımından zengin olan Hucurât Sûresi'ni tefsir eden Muhammed Sâdık, ahlakla ilgili birçok bilgiler vermektedir. Mesela, söz konusu surenin 9. âyetinin tefsirinde Müslümanların kardeşlik bağıyla ilgili şunları zikretmektedir: Müslümanların bir ana-babanın çocukları gibi birbirleriyle kardeşçe geçinmeleri gerekir. İki Müslüman arasında bir husumet doğduğu zaman, üçüncü bir Müslüman için onların arasını ıslah etmek vacip olur. Eğer böyle yapılmazsa herkes günahkâr olur. İki tarafın aralarının ıslah edilmesi de adaletle olmalıdır ki aradaki ateş körüklenmeden sönsün.⁴⁸⁶

Muhammed Sâdık, Kur'ân-ı Kerîm'in güzel sadakanın mükâfatından bahseden “*Kim Allah'a güzel bir borç verecek ki, Allah da onu kendisine kat kat ödesin. Ona çok değerli bir mükâfat da vardır.*” (Hadîd 57/11) âyetini tefsir ederken, sadakanın güzel sadaka olabilmesi ve Allah'ın huzurunda makbul olması için, sadaka veren insanda ve sadaka verilen olarak malda bulunması gereken şartları şöyle sıralamaktadır:

- a) Sadaka verenin niyeti temiz olmalıdır.
- b) Sadaka riya için değil, Allah rızası için verilmelidir.
- c) Verilen sadaka helal kazançtan olmalıdır.
- d) Kalitesiz olmamalıdır.
- e) En gerekli yere harcanmalıdır.
- f) Gizlice verilmelidir.
- g) Sadakayı hatırlatıp yüzüne vurmamalıdır.
- h) Çok veriyse de, kendi gözünde az görmelidir.
- i) Sadakayı en sevdiği malından vermelidir.
- j) Kendisini zengin görüp, sadaka alanı fakir görmemelidir.⁴⁸⁷

Müfessirimiz Kur'ân'da geçen haram ve helal konuları ile ilgili âyetleri yorumlarken insanın ahlâkî değerlerinden de bahsetmektedir. Mesela, Kerîm olan Allah'ın “*Şeytan, içki ve kumarla, ancak aranızda düşmanlık ve kin sokmak; sizi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister...*” Mâide 5/91) âyetinin tefsirinde şunları dile getirmektedir: “İçki ve kumar her türlü kötülüğün, sorunun ve belanın kaynağıdır. Bunların ne türlü belalara sebep olacağı ister dindar, ister ateist, ister eğitimli, ister cahil olsun herkesçe bilinmektedir. Şeytanın bu iki ağından dolayı aileler, dostlar, arkadaşlar,

⁴⁸⁶ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 555.

⁴⁸⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, ss. 54-55.

akrabalar ve toplumların arası bozulmaktadır. İnsanları hiç beklemediği derin çukurlara düşürmektedir. Onların en kötüsü, Allah'ın zikrinden, ibadetten alıkoymasidir. İçki içenler derler ki, “biz problemlerimizi unutmak ve kafa dağıtmak için içiyoruz. Eğer içki içmezsek dünya meşakkatlerinden ötürü ezilir, gider, yok oluruz.” İslâm dininde ise buna sorumluluktan kaçmak, problem üstüne problem katmak denir. İçki içmekle hiçbir sorunun çözülmeceği apaçık ortadadır. Aksine haramdan sakınmadıkları için daha büyük problemler ortaya çıkar. Problemleri çözmenin yolu onlardan kaçmakta veya unutmakta değil, onlara karşı mücadele etmektedir. Müslüman, hayatındaki her türlü mücadelede Allah'tan yardım isteyerek O'na duada bulunur. Müslüman, hayatındaki sorunları Allah'ın zikriyle O'na ibadet ederek ve mücadelesinde sebat göstererek çözer. Müslüman, “Sana ne? Zararını kendisi çeker” demez. Çünkü İslâm dininde böyle bir felsefe yoktur. Her Müslüman etrafındaki yakınlarından sorumludur. Kendisinden, ailesinden ve başka Müslümanların halinden de Allah tarafından sorumlu ve mesuldür. İçki ve kumarla kendisine, ailesine ve başkalarına zarar veremez.”⁴⁸⁸

4.4. Dinler Tarihi

Dinler Tarihi, din ve tarih kelimelerinden oluşmaktadır. Her şeyin bir tarihi olduğu gibi dinlerin de bir tarihi vardır. Dinlerin tarihine bakarak onların gerçek din olup olmadığını veya onların ortaya çıkış nedenlerini yahut onların hakikatlerini öğrenebiliriz. Elbette bunların aslını tespit etme konusunda ilk sırada, Allah tarafından Hz. Muhammed (s.a.v)'in aracılığıyla tüm insanlığa gönderilen Kur'ân-ı Kerîm durmaktadır. Dinler Tarihi genel olarak şöyle tarif edilebilir: İnsan hayatında özel bir yere sahip olan dinleri araştıran tarih dalına Dinler Tarihi denir.⁴⁸⁹

Tefsîr-i Hilâl adlı eserinden yola çıkarak Muhammed Sâdık'ın iyi bir dinler tarihçisi olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Çünkü bu husustaki âyetleri tefsir ederken zaman zaman diğer dinlerden de bahsetmektedir.

⁴⁸⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, ss. 116-119.

⁴⁸⁹ Baki Adam, *Dinler Tarihi: El Kitabı*, 2. B, Ankara: Grafiker Yayınları, 2015, s. 19.

Kur’ân’a bakarak ilahi dinlerden Hristiyan ve Yahudi diniyle ilgili gerektiği kadar bilgi edinmek mümkündür. Zikrettiğimiz bu dinlerden bol miktarda bahseden Âl-i İmrân Sûresi’nin tefsirinde de müfessirimiz onlarla ilgili bazı tarihi bilgiler vermektedir.

Mesela, “*Ey ehl-i kitap! İbrahim hakkında niçin tartışıyorsunuz? Oysa Tevrat ve İncil ondan sonra indirilmiştir. Hala akıl etmiyor musunuz?*” (Âl-i İmrân 3/65) âyetinin tefsirinde şunları zikretmektedir: “Yahudi ve Hristiyanlar, Allah’ın İbrahim (a.s)’a, onun evlatlarına peygamberliği vereceği vaadinde bulunduğunu bildikleri için, son peygamberin de kendilerinden çıkmasını çok istemişlerdi. En önemlisi “İbrahim (a.s)’ın dinindeyim” diyen Muhammed (s.a.v)’i yalanlıyorlardı. Hatta bu hususta Peygamber Efendimiz (s.a.v)’le birçok tartışmalara da giriyorlardı. Tartışmalar esnasında İbrahim (a.s)’ı Yahudi veya Hristiyan olarak nitelemekten de çekinmemişlerdi. Hâlbuki Tevrat da, İncil de İbrahim (a.s)’dan sonra nazil olmuş hatta Yahudi ve Hristiyan kelimeleri daha sonra ortaya çıkmıştır.”⁴⁹⁰

Âl-i İmrân Sûresi’nin 67. ayetini yorumlarken ise, Hz. İbrahim’in Yahudi de, Hristiyan da olmadığı, aksine hak yoldan sapmayan bir Müslüman olup, onlar gibi müşriklerden olmadığı ifade edilmektedir. Müfessirimize göre, Yahudiler Üzeyir’i, Hristiyanlar ise Mesih’i Allah’ın oğlu olarak görüp Allah’a ortak koşarlar. İslam ve Şirk ise birbirinin tamamen zıddıdır.⁴⁹¹

Muhammed Sâdık, Yahudi ve Hristiyan misyonerleri ve onların İslam dininin aleyhinde yaptıkları işler ile ilgili şunları zikretmektedir: “Kitap ehlinde olanlar İslam’ın hak din olduğunu bilirler. Ama bildiklerine rağmen tertemiz İslam’ın içine batıl inançları sokmaya çalışırlar ve böylece onu parçalayıp yok edebileceklerini düşünürler. Eskiden günümüze kadar çabalayıp, bu batıl inançları Allah’ın kendi koruması altına aldığı Kur’ân’ın içine sokmaya çalışıp muvaffak olamasalar da, İslam Tarihi, Hadis, Kur’ân tefsiri gibi ilimlere soktular. Bunları yaparken her türlü yollara başvurmaktadırlar.”⁴⁹² Onların ilimde ve bilimde önde gelen bazı âlimleri, önce İslam’ı kabul edip sonra da İslam’dan çıktıklarını duyurmaktadırlar. Böylece cahil Müslümanları dinlerinden

⁴⁹⁰ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 354.

⁴⁹¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 355.

⁴⁹² Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 357.

çıkarmak isterler. Bazı Müslümanların da o ilim adamlarını sevdikleri ve onlara inandıkları için bu türlü haberi duyunca İslam’a olan güvenleri sarsılmaktadır.”⁴⁹³

“Günümüzde birçok Yahudi ve Hristiyan örgütleri bulunmaktadır. Siyonistler, Masonlar, Misyonerler ve bunlardan başka adları bile gizli tutulmuş örgütler vardır. Onların faaliyetleri herkesten gizli tutulur. Bazen kendi ailesinden bile gizlenir. Onların hepsi İslam dinine karşı çabalarda bulunup Müslümanları dinden çıkarmaya çalışırlar.”⁴⁹⁴

“*Fırkalar kendi aralarında anlaşmazlığa düştüler...*” (Meryem 19/37) âyetine yorum yapan müfessirimiz Ehl-i kitapla ilgili şöyle demektedir: “Yahudi ve Hristiyan fırkaları İsa (a.s) hakkında anlaşmazlık içerisindeler. Hristiyanlar ona “ilah” derlerse, Yahudiler “veled-i zina” diye iftira atarak ihtilafa düştüler. Ayrıca Yahudiler kendi aralarında Hz. İsa konusunda yine başka çelişkilere düşmüşlerdir. Hristiyanlar ise bu hususta hala çelişkidedirler. Onların bazıları, “İsa Allah’tır, o yere inip istediğini öldürür ve istediğini yaşatır, sonra da göğe yükselir” der. Bazıları da, “İsa Allah’ın oğlu” derse, diğerleri “İsa baba, oğul ve yüce ruhtan oluşan üçlüğün biridir” der. Onlardan başka bir grup da, “İsa baba tanrı, ana tanrı ve oğul tanrıdan biri olan oğul tanrıdır” der.”⁴⁹⁵

Yüce Allah’ın: “*Namusunu korumuş olan kadını da (Meryem’i de) hatırla. Ona ruhumuzdan üfle miştik. Kendisini de, oğlunu da âlemlere (kudretimizi gösteren) birer delil yapmıştık.*” (Enbiyâ 21/91) âyetindeki namusunu korumuş olan kadından kasıt Hz. Meryem’dir. Yahudiler ona zinayla iftira atarlar. Kur’ân ise onun iffetini koruyan namuslu bir kadın olduğunu belirtmiştir. Bu âyette “*Namusunu koruyan kadın*” diye vasıflanması da Yahudilerin iftirasını boşa çıkarmak içindir.”⁴⁹⁶

Muhammed Sâdık, Mâide Sûresi’nin “...*Mümin kadınlardan iffetli olanlarla, daha önce kendilerine kitap verilenlerden olan iffetli kadınlar da, mehirlerini vermeniz kaydıyla; evlenmek, zina etmemek ve gizli dost tutmamak üzere size helâldir...*” (Mâide 5/5) âyetini yorumlarken İslam’ın ne kadar da insancıl bir din olduğunu söyleyip, bu konuda Hristiyanların uygulamasından örnek getirmektedir. Mesela, Hristiyanların

⁴⁹³ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 358.

⁴⁹⁴ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 359.

⁴⁹⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, s. 542.

⁴⁹⁶ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, s. 662.

Katolik mezhebinde olan erkekler, aynı dinin Ortodoks ve Protestan mezhebinden olan bayanlarıyla evlenemez.⁴⁹⁷

Nur Sûresi'nin ikinci âyetinin tefsirinde Yahudilerden ve Hristiyanlardan bahsedilmektedir. Eskiden Yahudilerin dininde zina edenler için ölüm cezası verildiği söylenmektedir. Hristiyanlar hakkında ise: “Eğer zina eden bekâr birisi ise, onun için bir ceza verilmemiştir. Ama zina eden adam aileli ise, eşine ihanet ettiği için cezalandırılmıştır. Eğer bir Hristiyan kadını zina eden kocasını mahkemeye arz ederse, isterseler mahkeme onları ayırır. Eğer mahkemeye arz eden kocası ise, isterse zina eden eşiyle ayrılır ve eşiyle zina eden erkekten vergi alabilir. Daha da ilginç olanı mahkemeye arz edip ayrılan kadın da, erkek da yeniden kimseyle aile kuramazlar.”⁴⁹⁸

“Günümüzde ise zinaya ait tüm kanunlar/yasalar Hristiyanların yukarıda zikrettiğimiz kaidelerine göre esas alınmıştır. Zinanın kendisi sevilme de yasaya aykırı sayılmaz ve ceza verilmez. Çünkü mantıksız felsefeye göre, iki taraf kendi istekleriyle zina yaparsa, cinayet sayılmamaktadır. Sadece güçle, tecavüzle, zorlayarak zina yapmak cinayet sayılır. Çağımızda zinanın hızlı yayılması ve ondan ortaya çıkan birçok problemler de işte bu yüzdendir.”⁴⁹⁹

Allah Teâlâ'nın: “*Allah, bir çocuk edindi*” dediler...” (Yûnus 10/68) cümlesini tefsir eden Muhammed Sâdık, Hristiyanların bu inançlarıyla ilgili bazı bilgileri şöylece aktarmaktadır: “Onlar Allah'ın eşi, çocuğu veya kızı olduğunu söyleyerek Allah'a iftira ederler. Bazı Hristiyan fırkaları “İsa Allah'ın gerçek çocuğu değildir, aksine böyle demek Allah'a hiç yakışmaz. Ancak, Allah İsa'yı seçerek, kendine evlat edindiğini ilan etmiştir” diye inanırlar. O yüzden de bu âyeti “Allah'ın çocuğu var” şeklinde tercüme etmek yanlış olur. Bununla ilgili asrımızın büyük âlimi Şeyh Ebü'l-Hasan Ali el-Hasanî en-Nedvî kendisinin *Kur'ân Tefsirine Giriş* adlı eserinde genişçe beyan etmiştir. Bunun üzerine O, Hristiyanların kimsenin bilmediği bir inancından haber veren bu âyetin, Kur'ân'ın ilahi kitap olduğuna bir delil olduğunu söylemiştir.”⁵⁰⁰

⁴⁹⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, s. 20.

⁴⁹⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, ss. 105-106.

⁴⁹⁹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 106.

⁵⁰⁰ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, s. 52.

Müfessirimiz, Rahmân Sûresi'nin tefsirinde de Ehl-i kitabın batıl inançlarından bahsetmektedir. Yahudilerin Cumartesi, Hristiyanların ise Pazar gününü Allah'ın dinlendiği gün olarak gördüklerini belirtmektedir.⁵⁰¹

Tefsîr-i Hilâl'ın başka bir yerinde de, Hristiyanlardaki rahip ve rahibelik sisteminin Hz. İsa'nın zamanında olmadığı, daha sonra 356 yılında Mısır'lı Anatoli tarafından ortaya çıktığı ve bununla ilgili başka bazı tarihi bilgiler zikredilmektedir.⁵⁰²

Muhammed Sâdık, kaleme aldığı tefsirinde Arapların İslam öncesindeki bazı batıl inançlarından da bahsetmektedir. Mesela, Kur'ân-ı Kerîm'in "*De ki: "Allah'tan başka taptıklarınızı gördünüz mü? Onların yeryüzünde ne yarattıklarını bana gösterin..."*" (Ahkâf 46/4) âyetinin tefsirinde, cinlerin Allah'ın ortakları, meleklerin Allah'ın kızları olduğuna inanıp onlara ibadet ettiklerini ve onlardan şefaât umduklarını söylemektedir. Müfessirimizin zikrettiğine göre, câhiliye zamanlarında her evin ve herkesin kendi ilahı vardı. Hatta deveyi toprağa sağıp, çamurdan put yaptıkları da olurdu. Bununla ilgili Hz. Ömer'le ilgili bazı rivâyetler söylenir: Günlerden bir gün Hz. Ömer yolda iken içinden ibadet etme isteği gelir. Putunu evde unutuvermiştir. Sonra da çantasındaki hurmaları birbirine yapıştırıp bir put yapmış ve ona ibadet etmiştir. Yolculuğun devamında acıkınca kendi elleriyle yaptığı o putu alıp yemiş. Daha sonra bu durumu hatırlayınca da çok gülmüştür.⁵⁰³

Necm Sûresi'nin âyetlerine yorum yaparken da, Câhiliye Araplarının kendilerine ilah edindikleri Lât, Uzza ve Menat putları hakkında bilgi vermektedir.⁵⁰⁴

4.5. Câhiliye ve İslam Tarihi (Siyer)

Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf'un *Tefsîr-i Hilâl* eserinde en çok bahsedilen konulardan biri Peygamber Efendimiz (s.a.v) ve O'nun döneminde gerçekleşen hâdiselerdir. Kur'ân-ı Kerîm Hz. Peygamber'e ve O'nun yaşadığı dönemde nâzil olduğu için de böyle olması doğal olsa gerektir. Bu nedenle Kur'ân'ı anlamak için

⁵⁰¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 14.

⁵⁰² Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 68.

⁵⁰³ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 441.

⁵⁰⁴ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 633, 636.

Peygamberimiz (s.a.v)’in hayatını, bir de o dönemin şartlarını, oradaki insanların geleneklerini, inançlarını ve düşüncelerini öğrenmek çok önemlidir.

Tarih alanında da müfessirimiz Muhammed Sâdık tarafından kaleme alınan Özbekçe eserler bulunmaktadır. Onlardan biri genel olarak Âdem (a.s)’den günümüze kadarki dönemi anlatan iki ciltlik *İslam Tarihi* adlı eserdir. Diğeri de Hz. Peygamberimiz (s.a.v)’i anlatan *Resûlullah Sallallâhu Aleyhi ve Sellem* eseridir.

Müfessirimiz, Siyer ilminden ve o dönemin tarihinden daha çok sûrelerin giriş kısmında veya sonunda, esbabı nüzulle ilgili rivâyetlerde ve dolaylı veya dolaysız olarak söz konusu dönemle alakadar olan âyetlerin yorumunda bahsetmektedir.

Muhammed Sâdık *Tefsîr-i Hilâl*’da siyerden bahsederken Siyer ilminde en önemli ve meşhur eserlerden *Kitâbü’l-Megâzî* adlı eserin müellifi olan Muhammed b. İshak’tan bolca rivâyet nakletmektedir.⁵⁰⁵

4.5.1. Âyet Yorumlarında

Tefsîr-i Hilâl eserinde İslam’dan önceki cahiliye dönemiyle ilgili epeyce bilgi verilmektedir. Bunları aşağıda getirdiğimiz bazı örneklerle daha iyi anlamak mümkündür.

Muhammed Sâdık Yüce Allah’ın: “*Onlar, Allah’ı bırakıp ancak dişilere tapıyorlar. Hâlbuki azgın bir şeytana tapmaktadırlar.*” (Nisâ 4/117) sözünü yorumlarken, Arap müşriklerinin melekleri Allah’ın kızları olarak bildiklerini, bundan dolayı putları dışı şeklinde yapıp onlara taptıklarını ve o putlara müennes isimlerini verdiklerini de söylemektedir. O’na göre Lât, Menât ve Uzzâ gibi isimler de müennes isimlerdendir.⁵⁰⁶ Sûrenin hemen sonraki âyetinin tefsirinde de onların batıl inançları hakkında şunlar zikredilmektedir: “Arap müşrikleri hayvanlardan bazılarının kulaklarından delik açar ve bunu Allah için yaptıklarını sanırlardı.”⁵⁰⁷

Yine başka bir yerde de müşriklerin Allah’ı inkâr etmediklerini, ama O’na ortak koştuklarını, küçük putlar yapıp kendilerince bu küçük ilahların büyük ilaha ulaştıracağına inandıklarını zikretmektedir. Müfessirimiz, onların buna benzer inançlarından bazılarının zikredildiği Allah Teâlâ’nın “*Allah, ne “Bahîre”, ne “Sâibe”,*

⁵⁰⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, ss. 298-300.

⁵⁰⁶ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 620.

⁵⁰⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 621.

ne “*Vasîle*”, ne de “*Hâm*” diye bir şey meşru kılmamıştır...” (Mâide 5/103) sözünü şöyle yorumlamaktadır: “Cahiliye döneminde bir dişi deve ardı ardına dişi olarak beşinci dişi yavru doğurduğunda, anne dişi devenin kulağı yarılr ve serbest bırakılırdı. Bu anne deveye de *Bahîre* denilirdi. Arapların inancına göre o devenin etinin yenmesi, sütünün içilmesi ve kullanılması haramdı. *Sâibe* ise “serbest bırakılan” anlamında olup, cahiliye döneminde biri seferden dönünce veya bir hasta iyileşince nezir edilen deveye denir. Bu deve de aynı Bahîra gibi mukaddes sayılırdı. *Vasîle*, üst üste dişi yavru doğuran koyuna denir. *Hâm*, dişi hayvanları döllandiren erkek deveye denir. Cahiliye Araplarının geleneğinde bir erkek deve on tane dişi deveyi döllandirirse, yukarıda zikrettiğimiz hayvanlar gibi ona da özel bir muamelede bulunurlardı.⁵⁰⁸

Müfessirimizin *Tefsîr-i Hilâl* eserinde âyetleri yorumlarken Cahiliye Araplarından ve o dönemden bahseden bazı örnekler de şunlardır:

“Câhiliye döneminde Araplar birbirlerinin evlerine hiç izin almadan, evde bir bayan olduğunu bile düşünmeden ahlaksızca girerlerdi. Girerken de sadece “sabah selamı” veya “akşam selamı” kelimelerini kullanırlardı.”⁵⁰⁹

“Câhiliye kadınları hayâya önem vermeden giyinirler ve kendi güzellikleriyle gösteriş yapmaya çalışırlardı. Saçları, boyunları, kulaklarındaki ziynetleri, hatta göğüsleri açık gezerlerdi. Ancak Nûr Sûresi’nin 31. âyeti nazil olunca, mümine kadınların giyinme tarzları tamamen değişti.”⁵¹⁰

“Câhiliye insanların kızlara olan bakış açısı çok garipti. Çünkü hem güzel bir varlık ve hatta bazen ilah seviyesine yükselttikleri melekleri Allah’ın kızları olarak görürler, hem kendilerinin kız çocuğu olmasını istemez ve bazı hallerde kadınlardan nefret ederlerdi.⁵¹¹ Ailede kız çocuğu doğduğunda babası tarafından diri diri toprağa gömülürdü.”⁵¹²

⁵⁰⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, ss. 136-137.

⁵⁰⁹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 150.

⁵¹⁰ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, ss. 161-162.

⁵¹¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 145.

⁵¹² Geniş bilgi için bkz: Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, ss. 391-392.

Kur’ân âyetlerinin hemen hemen hepsi Peygamber Efendimiz (s.a.v)’in dönemiyle dolaylı veya dolaysız olarak ilişkilidir. Böyle olduğu içinde ister istemez Siyer ilminden bahsedilmektedir.

Nûr Sûresi’ni tefsir eden müfessirimiz, âyetleri yorumlarken İslam dinindeki kölelikle ilgili bazı hususları zikrettikten sonra şöyle demektedir: İslam her zaman köleleri özgürlüğüne kavuşturmaya çalışmış ve buna teşvik etmiştir. Peygamberimiz (s.a.v)’in kendisi altmış üç köle azat etmiştir. O’nun zevcesi Âişe (r.a) altmış yedi köle, O’nun amcası Abbas b. Abdülmuttalib (r.a) yetmiş köle, sahâbilerden Hakîm b. Hizâm (r.a) yüz tane, Abdullah b. Ömer (r.a) bin tane, Abdurrahman b. Avf (r.a) otuz bin tane köle azat etmiştir. Hz. Ebu Bekir (r.a) ve Hz. Osman (r.a)’ların çok sayıda köle azat ettiklerinden, tarihçiler onların sayısını bilememişlerdir.⁵¹³

“Allah, içinizden, iman edip de salih ameller işleyenlere, kendilerinden önce geçenleri egemen kıldığı gibi onları da yeryüzünde mutlaka egemen kılacağına, onlar için hoşnut ve razı olduğu dinlerini iyice yerleştireceğine, yaşadıkları korkularının ardından kendilerini mutlaka emniyete kavuşturacağına dair vaatte bulunmuştur...” (Nûr 24/55) Müfessirimiz günümüzdeki Müslümanların başına gelen kargaşa ve problemlerin nedeninin, bu âyetle amel edilmemesi olduğunu söylemiştir. İslam Tarihi’nde Allah’a kalben iman edip salih amel işleyen Müslümanların yeryüzünde nasıl egemen olduklarını şöylece açıklamaktadır: “İslam ümmeti âyette zikredilen şartları yerine getirdiği için Allah da verdiği sözü yerine getirmiştir. Peygamberimiz (s.a.v) hayatta olduğu dönemde Müslümanlar, Arabistan yarımadası, Bahreyn, Yemen ve başka yerlerde halife olarak Allah’ın emrini yerine getirdiler. Hz. Ebu Bekir (r.a) dönemine gelip İslam devletinin sınırları Fars, Şam ve Mısır’ın bazı yerlerine kadar, Hz. Ömer (r.a)’nın döneminde ise zikredilen bölgelerin tamamı İslam bayrağı altına geçti.”⁵¹⁴ Müfessirimiz böylece hem İslam Tarihinden örnek getirmekte, hem âyeti uygulayıp tarihten ibret alınması gereken hususlara vurgu yapmaktadır.

“Şâyet tanrılarımıza inanmakta sebat göstermeseydik, gerçekten de bizi neredeyse tanrılarımızdan saptıracaktı” diyorlar. Azabı gördükleri zaman, kimin yolunun sapık olduğunu bilecekler!” (Furkan 25/42) Peygamber Efendimiz (s.a.v), daha kendisine

⁵¹³ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 175.

⁵¹⁴ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 195.

peygamberlik gelmeden önce Mekke Arapları arasında “el-Emin” (güvenilen adam) olarak bilinirdi. Hatta Kâbe yenilemesindeki en önemli görevi ona verdiler. Hacerülesved taşını Kâbe’nin duvarına yerleştirme işini ona güvenerek vermişlerdi. Efendimiz (s.a.v)’e peygamberlik geldikten sonra ise bazen deli, bazen de büyücü gibi çeşitli lakapları takmaya başladılar. Söz konusu âyetle de onların Allah’ın Resulüne saygısızca yaptıkları muamelelerden biri zikredilmektedir.⁵¹⁵

“...Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim. Size nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslâm’ı seçtim...” (Mâide 5/3) Bu âyet hakkında Muhammed Sâdık şunları dile getirmektedir: “Kur’ân-ı Kerîm’in en son nâzil olan âyetlerinden biridir. Peygamberimiz (s.a.v)’in veda haccında inmiştir. Bu âyet nâzil olduğunda bütün sahâbîler “dinimiz kemale erdi, Allah nimetini bizim için tamamladı ve bize İslâm’ı din olarak seçti” diye sevinmişlerdi. Ama Hz. Ömer bu duruma ağlıyordu. Buna şahit olan sahâbîler endişeye düştüler ve Hz. Ömer’e niçin ağladığını sordular. Hz. Ömer: “Bir şey kemale erdiyse mutlaka ona bir noksan gelir. Ben bu âyeti Peygamberimiz (s.a.v)’in vefatının yaklaştığına delalet olarak düşünüyorum”⁵¹⁶ demiştir. Müfessirimizin söylediğine göre, bu âyet nâzil olduktan seksen bir gün sonra Hz. Peygamber vefat etmiştir.⁵¹⁷

Ahzâb Sûresi Bedir savaşından Hudeybiye antlaşmasına kadarki dönemi içerdiği için, Muhammed Sâdık da o dönemle ilgili savaş ve birçok önemli olaylardan genişçe bahsetmektedir.⁵¹⁸ Müfessir Ahzâb Sûresi’ni 8. âyetine kadar tefsir ettikten sonra, düşmanların çeşitli gruplarının Müslümanlar’a karşı savaştığı Hendek savaşını anlatmaktadır. Savaşın başından sonuna kadar, İbn İshak’tan gelen rivâyetlerle detaylıca açıklamaktadır. Bunları anlatırken bunlardan geren dersleri çıkarmaya da vurgu yapmaktadır.⁵¹⁹

⁵¹⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 231.

⁵¹⁶ İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. III, s. 26.

⁵¹⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, s. 12.

⁵¹⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, ss. 554-560; 569-570; 574-581.

⁵¹⁹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 554-560.

Müfessirimiz yazdığı tefsirde, Cafer b. Ebû Tâlib (r.a)'in Etiyopya kralı Necâşî ile konuşması,⁵²⁰ Hz. Ebu Bekir'in Hz. Bilal'ı Ümeyye b. Halef'in zulmünden kurtarması⁵²¹ gibi tarihte önemli yere sahip hâdiseleri de zikretmektedir.

Başka bir yerde de, Hz. Peygamberimiz (s.a.v) annesinin karnında iken babasının, altı yaşında iken annesinin ve sekiz yaşında iken de dedesinin vefat ettiği zikredilmiştir.⁵²²

4.5.2. Sûrelerin Giriş ve Son Kısımında⁵²³

Müfessirimiz, sûre tefsirine girmeden önce, manasının anlaşılmasının daha kolay olması için, söz konusu sûrenin ihtiva ettiği konularla ilgili genel bilgi vermektedir. Sûre girişinde veya içinde bazı konular detayına girilmemiş ise, sûre tefsirinin sonunda konuları toparlayıp tekrar bir genelleme yapmaktadır.

Mesela, Nûr Sûresi'nin giriş kısmında Siyer'den genişçe söz edilmiştir. Müfessirimizin zikrettiği gibi, bu sûre Müslümanlar Benî Mustalik gazvesinden dönerken nazil olmuştu. Müslümanlar Bedir savaşında müşrikleri, Hendek'te ise müşrik, Yahudi ve münafıklardan oluşan düşman grubunu mağlubiyete uğratmıştı. Düşmanlar artık Müslümanları savaşıla yenemeyeceklerini anladıktan sonra, Müslümanlarla birlikte yaşamakta olan münafıklar ile işbirliği yapıp onların içine her türlü fitneleri sokmaya çalıştılar. Muhammed Sâdık da, Abdullah b. Übey'in başında olduğu münafıkların neler yaptıklarını ve Peygamber Efendimiz (s.a.v) ve O'nun eşleriyle ilgili ne türlü iftiralarda bulunduklarını genel olarak anlatmaktadır.⁵²⁴

Fetih sûresinin iyice anlaşılması için, sûrenin tefsirine girmeden önce, İslam Tarihinde büyük bir yeri olan Hudeybiye olayı müfessirimiz tarafından genişçe anlatılmaktadır.⁵²⁵ Daha sonra da dıştan sanki Müslümanların lehine olmuş bir sulh gibi gözükken Hudeybiye antlaşmasının faydaları ve hikmetleri açıklanmıştır.⁵²⁶

⁵²⁰ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, ss. 145-146.

⁵²¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 493.

⁵²² Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 496.

⁵²³ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 420.

⁵²⁴ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, ss. 100-102.

⁵²⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, ss. 501-509.

⁵²⁶ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, ss. 512-513.

4.5.3. Esbâb-ı Nüzul'de

Herkesçe bilindiği üzere bazı âyetlerin iniş sebebi bilinmeden o âyetin anlaşılması zor olacaktır. Hatta böyle tefsir etmek yanlış sonuçlara da götürebilir. Bu yüzden de âyetlerin Esbâb-ı Nüzulüyle ilgili rivayetler ve Siyer ilmi arasında çok güçlü ve sağlam bağlar mevcuttur. Bu gerekçeyle Esbâb-ı Nüzulden bahsedilen yerlerde, Siyer veya Tarih ilminden de bahsedildiğini söylemek yanlış olmasa gerektir.

İslam Tarihi ve Siyer'le ilgili eserlerde "İfk Hâdisesi" adıyla meşhur olan ve Nûr Sûresi'nin 11-21. âyetlerinin nâzil olmasına sebep olan olayı, Hz. Âişe (r.a)'nın bizzat kendisinden gelen rivâyetlerle anlatmıştır.⁵²⁷

Tahrîm Sûresi'nin inmesine sebep olan iki farklı rivâyeti zikretmiştir ve onların arasındaki bağları belirtmiştir. İki rivâyetin de doğru olma ihtimalinin bulunduğunu zikretmiştir.⁵²⁸

Fîl⁵²⁹ ve Mesed⁵³⁰ gibi bazı sûreler, kendisinin inmesine sebep olan hâdiseler veya olayları tamamıyla kendisinde ihtiva ettiği için, bu türlü sûre tefsirlerini Esbab-ı Nüzul başlığı altındaki örnekler arasında zikretmek mümkündür.

5. TEFSİR-İ HİLÂL ESERİNİN KUR'ÂN İLİMLERİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf, Libya'daki öğrenimini tamamlayıp Özbekistan'daki İmam Buhârî adındaki Taşkent İslam Enstitüsü'nde müdürlük görevini yerine getirirken, okulun tefsir ve fıkıh dersleriyle birlikte Kur'ân İlimleri dersi de vermekteydi. Aslında Kur'ân İlimleri'ni ders olarak okul muhtevasına getiren de, ilk olarak Muhammed Sâdık olmuştu. Daha önce Kur'ân İlimleri diye bir ders okutulmuyordu. Bu okulun hem Kur'ân İlimleri dersine, hem de verilecek olan bu dersin bir esere ihtiyacı vardı. Müfessirimiz, işte o zamandan itibaren Kur'ân İlimleri'yle ilgili Özbekçe bir esere ihtiyaç olduğunu düşünerek buna dair bir kitap telif etmeye niyetlenmiş ve daha sonra da bunu gerçekleştirmiştir. İlk olarak *Hadis ve Hayat* eserinin 30. cildi olan *Kur'ân Faziletleri* adlı

⁵²⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, ss. 131-146.

⁵²⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, ss. 194-195.

⁵²⁹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, ss. 539-540.

⁵³⁰ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 557.

kitabını kaleme almıştır. Bu kitapta Kur’ân İlimleri’yle ilgili birçok hadisleri zikrederek onları şerh etmiş bulunmaktadır. Sonra bu alan için ayrı bir eser olarak da *Kur’ân İlimleri* kitabını kaleme almıştır.⁵³¹

Kur’ân İlimleri kitabında söz konusu ilmin ortaya çıkış tarihi, önemi, vahiy, Kur’ân’ın tarifi ve nüzülü hakkında bilgi vermektedir. Ardından da Kur’ân ilimlerinin hepsinden olmasa da bazı önem arz edenlerinden, tefsir ve müfessirlerden ve sonunda Mâverâünnehir bölgesinde yapılan tefsir çalışmalarından bahsetmektedir. Şunu da belirtmek gerekir ki bu eser üzerinde Türkçe olarak Yunus Abdurahimoğlu ve Asife Ünal tarafından “Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf ve Kur’ân İlimleri” adlı bir çalışma yapılmıştır.⁵³²

Müfessir, söz konusu eserinde “Uûmü’l-Kur’ân’ın Tarihi” başlığı altında Trablus’taki İslami Davet Fakültesi’ndeki Kur’ân İlimleri dersinden hocası Şeyh İbrahim Abdullah Rüfeyde’nin okul ders kitabı olarak *Müzekkeratun fî Ulûmi’l-Kur’ân* adlı eseri hazırladığını ve onun hepsi olmasa da bazı kısımlarının kitaba dönüştürüldüğünü zikretmektedir.⁵³³ Muhammed Sâdık *Kur’ân İlimleri* eserinde yukarıda zikrettiğimiz hocasının görüşlerine de yer vermektedir. Mesela, Ulûmü’l-Kur’ân’ı tanımlarken hocası İbrahim Abdullah Rüfeyde’nin şöyle tarif ettiğini nakletmektedir: “Kur’ân-ı Kerîm’le ilgili olan veya ondan çıkarılan ve yahut onu anlamada yardımcı olan tüm ilimlerdir.”⁵³⁴

Kur’ân İlimleri eserini bir azimle kaleme alan müfessir, söz konusu eserde birçok klasik ve bazı yerli kaynaklardan, kendinin daha önceki yazdığı kitaplarından⁵³⁵ ve bazı yerlerde Fazl Hasan Abbas tarafından yazılan *İtkânu’l-Burhân fî Ulûmi’l-Kur’ân* eserinden istifade ettiği görülmektedir.⁵³⁶

Muhammed Sâdık, bu kitapta Kur’ân sözcüğünün hangi kelimedenden türediği ve onun manasıyla ilgili bazı farklı yorumları ve gereken bilgileri işlemektedir. Sonra da Kur’ân kelimesini Ulûmü’l-Kur’ân âlimlerinin ıstılahî olarak şöyle tarif ettiklerini zikretmektedir:

⁵³¹ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, Taşkent: Hilâl-Neşir, 2013, ss. 1-3; Yunus Abdurahimoğlu, Asife Ünal, *a.g.m.*, s. 407.

⁵³² Yunus Abdurahimoğlu, Asife Ünal, *a.g.m.*, ss. 404-411.

⁵³³ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, s. 11.

⁵³⁴ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, s. 5.

⁵³⁵ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, ss. 488-491.

⁵³⁶ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, s. 11; Ayrıca bkz: Yunus Abdurahimoğlu, Asife Ünal, *a.g.m.*, s. 409.

“Kur’ân, Allah Teâlâ’nın Muhammed (s.a.v)’e vahiyle indirilen, tevâtür yoluyla nakledilen, okunması ibadet sayılan mu’ciz kelâmıdır.”⁵³⁷

Bu bilgileri verdikten sonra Ulûmü’l-Kur’ân’ı kendisi şöyle izah etmektedir: Ulûm kelimesi ilim kelimesinin çoğulu olup, Kur’ân kelimesiyle birlikte geldiğinde Kur’ân İlimleri manasını vermektedir. Yani Ulûmü’l-Kur’ân, Kur’ân-ı Kerîm ile ilgili ilimleri içine almaktadır.⁵³⁸

Muhammed Sâdık, bu ilmin çok geniş bir ilim olduğunu ifade ettikten sonra, Kur’ân-ı Kerîm’in tarihi, nüzul sebepleri, toplanması, tertibi, kıraati, âyetlerinin sayısı, i’câzı, muhkem ve müteşâbihi, nâsih ve mensûhu gibi ilimleri ihtiva ettiğini beyan etmektedir.⁵³⁹

O, bu ilmin önemini şöyle arz etmektedir: Kur’ân İlimleri en önemli ilimlerden biridir. Çünkü bu Kur’ân ile ilgili ilimdir. Kur’ân ise İslam dini ve Müslümanlar için eşi ve benzeri olmayan en önemli dinin temel kaynağıdır. Bunun için de İslam düşmanlarının ilk baştaki saldırısı Kur’ân’a olur. Onlar Kur’ân’da noksanlık bulmaya çalışırlar ve hâlâ da onda eksiklik bulmaya çalışmaktadırlar. Bizim onların yaptıklarına reddiyede bulunmamız ve yanılgılarına düşmememiz için Kur’ân İlimlerine iyice vâkıf olmamız gerekmektedir. Ulûmü’l-Kur’ân ilmi, Müslümanların Kur’ân-ı Kerîm’i daha iyi anlaması ve tanınması için öğrenmeleri gereken en önemli ilimlerden biridir.⁵⁴⁰

Kur’ân ile ilgili ilimlerin bilinmesinin önemini belirten müellif, bir müfessirde bulunması gereken şartları kısaca şöyle sıralamaktadır:

1. Müfessir doğru itikada sahip olmalıdır.
2. Kendi nefesine uymamalıdır.
3. Arapçaya çok iyi vakıf olmalıdır.
4. Kur’ân ile ilgili ilimleri çok iyi bilmelidir.
5. İlk olarak Kur’ân’ı Kur’ân ile tefsir etmelidir.
6. Kur’ân’ı sünnetle yorumlamalıdır.

⁵³⁷ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, s. 33.

⁵³⁸ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, s. 4.

⁵³⁹ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, s. 6.

⁵⁴⁰ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, ss. 6-7.

7. Tefsir ederken Kur'ân'dan ve sünnetten bir şey bulamadığı zaman, sahâbeden gelen rivâyetlere başvurmalıdır.

8. Sahâbeden gelen rivâyetlerden de bir şey çıkmaz ise tabiûn görüşlerine başvurmalıdır.

9. Üstün zekâ sahibi olmalıdır.⁵⁴¹

Müfessirimiz *Kur'ân İlimleri* kitabında, söz konusu ilmin ortaya çıkma tarihinden de bahsetmektedir. Ayrıca, bu ilimle ilgili ilk yazılan eserlerden günümüze kadarki yazılan eserlerin birçoğunu zikretmektedir. Ona göre, Hz. Peygamber (s.a.v) döneminde bu ilmin ilk tohumları ekilip, sonra dört halife döneminde temelleri atılmış ve böylece Resmü'l-Mushaf ve İ'râbü'l-Kur'ân gibi ilimler ortaya çıkmıştır. İlk dönemlerde Kur'ân-ı Kerîm ile ilgili yazılan eserler, günümüzdeki Ulûmü'l-Kur'ân'ın sadece bazısını ihtiva etmekteydi. Bu bağlamda söz konusu alanda ilk yazılan eser hicretin üçüncü yüzyılında yaşamış olan Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *en-Nâsîh ve 'l-Mensûh* adlı eseri olmuştur.⁵⁴²

5.1. Esbâb-ı Nüzûl

Kur'ân-ı Kerîm'in bazı âyetlerini daha iyi anlayıp hayata geçirebilmek ve Kur'ân'ın gayesine uygun bir şekilde tefsir edebilmek için bilinmesi gereken hususlardan biri de Esbâb-ı Nüzûl ilmidir. Tefsir Usûlü ve Kur'ân İlimleri kitaplarında Esbâb-ı Nüzûl genellikle şöyle tanımlanır: Kur'ân-ı Kerîm'in herhangi bir âyet veya sûrelerinin inmesine sebep olan Hz. Peygamber zamanında meydana gelen olay veya ona verilen soruya Esbâb-ı Nüzûl denilir.⁵⁴³

Muhammed Sâdık da *Kur'ân İlimleri* kitabında Ulûmü'l-Kur'ân'da önemli yere sahip olan âyetlerin iniş sebebine dair bilgiler vermekte ve bu ilmin faydalarını dile getirmektedir. Onun dediği gibi, bir âyetin nüzûl sebeplerini bilmek, ilgili âyetin manasının ve bu âyette bulunan hikmetin daha iyi anlaşılmasını sağlar. Ayrıca, müminin Kur'ân'a olan ihlasını artırır ve âyeti kalbine yerleştirip onunla ettiği amelin kalitesini artırır. Hatta Müslüman olmayan kişinin de bundaki hikmeti görüp İslam'ı kabul etmesine vesile olabilir.⁵⁴⁴

⁵⁴¹ Muhammed Yûsuf, *Kur'ân İlimleri*, ss. 447-449; Yunus Abdurahimoğlu, Asife Ünal, *a.g.m*, s. 410.

⁵⁴² Muhammed Yûsuf, *Kur'ân İlimleri*, ss. 8-9.

⁵⁴³ Abdurrahman Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*, 2. B, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012, s. 220.

⁵⁴⁴ Muhammed Yûsuf, *Kur'ân İlimleri*, s. 162.

Ona göre, sûre ve âyetlerin sebebi nüzûlünü öğrenmek sadece sahih nakillerle gerçekleşebilir, başka türlü gerçekleşemez. Bu nedenle bir âyetin iniş sebebiyle ilgili rivâyetler ancak o âyetin inişine şahit olan, iniş sebeplerini bilen ve onun ilmine vâkıf olan sahâbe tarafından doğru yolla nakledilebilir. Eğer âyetin nüzûlü ile ilgili nakledilen haber mürsel ise, o ancak başka bir mürsel olan haberle desteklenmesi ve bu haberin Mücâhid, İkrime ve Said b. Cübeyr gibi büyük âlim ve müfessir tâbiûn tarafından rivâyet edilmesi durumunda kabul edilebilir.⁵⁴⁵ Buradan anlaşılacağı üzere Muhammed Sâdık, esbâb-ı nüzule dair nakledilen bilgileri kabulü konusunda ihtiyatlı davranarak sika râvilerin rivâyetlerini kabul etmektedir.

Müfessirimiz tefsirini yazarken uygun gördüğü yerlerde sûre veya âyetlerin iniş sebeplerini belirtmektedir. Onları âyetin yorumundan bazen önce, bazen de sonra nakletmektedir. Sûrelerin tefsirine girmeden önce, o sûrenin muhtevâsından özetle bahsettiği için sûre girişinde de, eğer varsa sebep-i nüzulle ilgili rivâyetleri zikretmektedir. Onun *Tefsîr-i Hilâl* adlı eserinde zikrettiği esbâb-ı nüzulle ilgili rivâyetleri birkaç başlık altında şöylece sıralamak mümkündür:

5.1.1. Hz. Peygamber’e Soru Sorulmasıyla Vâki Olan Nüzûl Sebepleri

Said b. Cübeyr (r.a)’den gelen rivâyete göre: Ensardan bir adam Hz. Peygamber’e üzölmüş halde geldi. Muhammed (s.a.v) ona, “*Ey falanca, sana ne oldu? Üzölmüş görünüyorsun?*” dedi. O da, “*Ey Allah’ın Resûlü, bir şeyi düşünerek üzöldüm*”. Peygamber (s.a.v), “*Nedir o?*” diye sordu. Adam, “*Biz sabah akşam yüzünüze bakar ve sizinle beraber otururuz. Yarın Peygamberler huzuruna yükselirseniz, size ulaşamayacağız*” dedi. Hz. Peygamber hiçbir şey söylemeden, biraz sessiz kaldı. Biraz sonra Cebrâil (a.s) “*Kim Allah’a ve Peygambere itaat ederse, işte onlar, Allah’ın kendilerine nimet verdiği peygamberlerle, siddîklarla, şehidlerle ve iyi kimselerle birlikte dirler...*” (Nisa 4/69) âyetini getirdi. Sonra da Hz. Peygamber o adamın ardından birisini gönderip bu müjdeyi ona ilette.⁵⁴⁶ Bu âyetin sebebi nüzûlü Ensar’dan gelen adamın Hz. Peygamber’e kendisini endişelendiren zikredilen sorusu olmuştur. Bundan anlaşılacağı üzere müfessir, sahâbenin Hz. Peygamber’e sorduğu soru üzerine vâki olan olayı zikretmiştir. Bunu yaparken de râvinin de olmasına dikkat etmiştir.

⁵⁴⁵ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, s. 172.

⁵⁴⁶ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 576.

“...Ey kendilerinin aleyhine aşırı giden kullarım! Allah’ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Şüphesiz Allah, bütün günahları affeder...” (Zümer 39/53) Said b. Cübeyr (r.a)’dan gelen bir rivâyete göre, müşriklerden olan bir grup Hz. Muhammed (s.a.v)’e gelip: “Senin yaptığın davet güzel. Söyle bakalım, bizim yapmış olduğumuz günahların da bir keffâreti (affi) var mıdır?” diye sordukları soru üzerine, Allah Teâlâ bu âyeti indirmiştir.⁵⁴⁷ Müfessir de söz konusu âyeti izah ederken vâki olan yukarıdaki olayı esbâb-ı nüzul niteliğinde vermiştir.

5.1.2. Âyetin Nüzûlüne Sebep Olan Şahısları Zikretmesi

“...Dünya hayatının geçici menfaatlerini elde etmek için iffetli olmak isteyen cariyelerinizi fuhşa zorlamayın. Kim onları buna zorlarsa bilinmelidir ki hiç şüphesiz onların zorlanmasından sonra Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhametlidir.” (Nûr 24/33) Meşhur tefsirci Süddî söz konusu âyet hakkında şunları söylemiştir: “Bu âyet münafıkların başkanı Abdullah b. Übey hakkında nâzil olmuştur. Onun Muâze isminde bir cariyesi vardı. Evine konuk geldiğinde, konuktan bir şey almayı umarak cariyesini ona verirdi. Cariye, Ebu Bekir (r.a)’ın yanına gelerek, onu şikâyet etti. Ebu Bekir (r.a) da bu işi Peygamberimiz (s.a.v)’e ilettili. Peygamber Efendimiz (s.a.v) ona cariyenin kendisiyle kalmasını emretti. Abdullah b. Übey de: “Muhammed’e karşı bana kim yardım eder. Cariyelerimizi de sahiplenmektedir!” diye bağırmaya başlar. Bunun üzerine Yüce Allah bu âyeti indirdi.”⁵⁴⁸ Müfessirimiz, bu hususta gelen başka rivâyetleri de zikrederek, Abdullah b. Übey’in bundan başka cariyelerinin olduğunu ve onları paralı zina etmeye zorladığını belirtmektedir.⁵⁴⁹

“...Yine onların iman edenlere sevgi bakımından en yakınının da “Biz hristiyanlarız” diyenler olduğunu mutlaka görürsün...” (Mâide 5/82). Müfessirin İmam Kurtubî’nin *el-Câmi’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân* adlı tefsirinden yaptığı alıntıya göre, bu âyetin Necâşî ve onun adamları hakkında nâzil olduğu söylenmektedir. Müslümanlar müşriklerin zulmünden kaçarak ilk kez onun devletine hicret etmişlerdir. Necâşî de onları hoş karşılayarak, kendi himayesine almıştır...⁵⁵⁰

“Onlardan “Bana izin ver, beni fitneye (isyana) sevk etme” diyen de vardır...” (Tevbe 9/49) bu âyetin iniş sebebiyle Muhammed b. İshak şöyle der: Allah’ın Resûlü (s.a.v.)

⁵⁴⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 224; Buhârî, Tefsîr, 1; Müslim, İmân, 193.

⁵⁴⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 176.

⁵⁴⁹ Muhammed Yûsuf, *a.yer.*

⁵⁵⁰ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, ss. 108-109; Kurtubî, *a.g.e.*, C. VI, s. 255.

Tebûk'e çıkmak için hazırlanırken Cedd b. Kays'a, "*Ey Cedd, Asfar oğullarına (Rumlar) karşı savaşılmaya hazır mısın?*" diye sorar. Cedd şu cevabı verir: "*Ey Allah'ın Resûlü, bana izin ver de kalayım, beni fitneye sokma. Allah'a yemin ederim ki, kavmim, benim kadınlara düşkün olduğumu iyi bilirler. Ben, Asfar oğullarının kadınlarını göreceğim olursam, onlara karşı kendimi tutamayacağımdan korkarım.*" Allah'ın Resûlü (s.a.v.) ondan yüz çevirip: "*Haydi sana izin verdim*" buyurur. Bu âyet Cedd b. Kays hakkında nâzil olmuştur.⁵⁵¹

5.1.3. Âyetin Nüzûlüne Sebep Olan Kabile ve Kavimleri Zikretmesi

Hucurât Sûresi'nin 6. âyetinin indirilmesine sebep olmak üzere şöyle rivayet ediyorlar: Allah'ın Resulü Velîd b. Ukbe'yi Beni Mustalikoğulları'na onlardan zekât toplamak için göndermişti. Ancak Velîd onlara yaklaştığı zaman, karşısına gelen atlıların kendisini öldürecekleri düşüncesiyle, korkmuş olarak geri döndü ve Allah Elçisine Mustalikoğulları'nın zekât vermediklerini, hatta kendisini öldürmek istediklerini söyledi. Resulullah da öfkelenip, onlarla savaşmayı düşünmüştü. Fakat yapılan araştırmanın sonucunda gerçek durum anlaşıldı ve Allah Teâlâ'nın: "*Ey iman edenler! Fâsıkın biri size bir haber getirirse onun iç yüzünü araştırın...*" (Hucurât 49/6) âyeti nâzil oldu.⁵⁵²

"Allah'ın onları hep birden dirilteceği, onların da bir iş üzerinde olduklarını sanarak size yemin ettikleri gibi Allah'a da yemin edecekleri günü düşün! İyi bilin ki, onlar yalancıların ta kendileridir." (Mücâdele 58/18) Rivâyet edildiğine göre bu âyetin nüzulüne sebep olan münafıklar ile ilgili şunlar zikredilmektedir: Hz. Peygamber (s.a.v) odalarından birinde sahâbîlerle birlikte oturuyordu. Resulullah, "Şimdi yanınıza şeytan gözlü birisi gelecek. Geldiğinde onunla konuşmayın." dedi. Derken sevimsiz/çirkin birisi çıktı geldi. Resulullah ona: "Sen ve arkadaşların bana niye sövüyorsunuz?" buyurdu. O da, tekrar gitti ve arkadaşlarını çağırıp geldi. Onlar da böyle yapmadıklarını söyleyerek yemin ettiler. Bunun üzerine Allah Teâlâ onların yalanlarının ortaya çıkararak bu âyeti indirdi.⁵⁵³

"Sözünüzü ister gizleyin ister onu açığa vurun; Şüphesiz Allah, sinelerin özünü hakkıyla bilir." (Mülk 67/13) Abdullah b. Abbas (r.a)'ın rivâyetine göre bu âyet müşrikler hakkında nâzil olmuştur. Müşrikler, Peygamberimiz (s.a.v)'in aleyhinde konuşup dil

⁵⁵¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, ss. 564-565. Kurtubî, *a.g.e.*, C. VIII, s. 158.

⁵⁵² Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, ss. 545-546; Ahmed b. Hanbel, C. IV, s. 279.

⁵⁵³ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 92.

uzatırken, “gizli konuşun ki, Muhammed’in Allah’ı işitmesin.” derlerdi. Bunun üzerine Yüce Allah, hiçbir şeyin kendisine gizli kalmayacağını onlara bildirerek bu âyeti nâzil kıldı.⁵⁵⁴

5.1.4. Âyetin Nüzûlüne Sebep Olan Olayı Zikretmesi

Müfessirimiz bazı âyetlerin nâzil olmasına sebep olan olayları genişçe anlatmaktadır. Bunun için de bazen sebebi nüzulle birlikte siyer ile ilgili tafsilatlı bilgiler vermektedir.

Birini zinada suçlayıp dört şahit getiremeyene seksen değnek vurmak, onun şahitliğini ebediyen kabul etmemek ve onu fâsık diye ilan etmek hakkında Nûr Sûresi’nin 3 ve 4. âyeti nâzil olduktan sonra Sa’d b. Ubâde (r.a) Peygamberimiz (s.a.v)’e: “Ey Allah’ın Resûlü, Allah’a yemin ederim ki, ben bunun hak olduğunu ve bu emrin Allah’tan geldiğini bilirim. Bana garip gelen tarafı, eğer ben bir kötü kadını erkek bacakları arasında iken görürsem, onu telaşlandırmadan, fark ettirmeden gidip dört tane şahit bulmam mı gerekir? Allah’a yemin ederim ki, ben onları getirene kadar, o adam işini bitirir!?” dedi. Aradan çok geçmeden Peygamberimiz (s.a.v)’e Hilâl b. Ümeyye (r.a) gelerek, kendi eşini bir erkekle zina ederken kendi gözleriyle gördüğünü ve kulaklarıyla işittiğini söyledi. Allah’a yemin ederek, yalan söylemediğini belirtti. Onun şahitleri olmadığı için âyetin hükmüne göre cezalandırılması gerekirdi. Ama bu olay üzerine Nûr Sûresi’nin 6-10. âyetleri⁵⁵⁵ nâzil olur.⁵⁵⁶

Muhammed Sâdık Nûr Sûresi’nin tefsirinde, İslam Tarihi ve Siyer kitaplarında “İfk Hadisesi” olarak tanınan olay hakkında genişçe bilgi vermekte ve bu olayın da Nûr Sûresi’nin 11-22. âyetlerinin nâzil olmasına sebep olduğunu söylemektedir.⁵⁵⁷

5.1.5. Birkaç Sebep Üzerine Bir Âyetin İnmesi

Muhammed Sâdık, bir âyetin birden fazla sebebi olduğu yerlerde onların hangisinin kabul edileceği veya ne yapılacağı konusunda şöyle demektedir: “Âyetin sebebi nüzülüyle ilgili iki rivâyet geldiyse ve onların biri sahih ikincisi sahih değilse, sahih olanı kabul edilir. Rivâyetlerin ikisi de sahih ise, onların üstünlük özelliklerine bakılır. En üstün olanı tercih edilir. Eğer ikisi de sahih ise, birinin diğerine göre hiçbir üstünlüğü yoksa onların ikisi de kabul edilir. Eğer ikisi de sahih, özellik açısından da, üstünlük açısından da aynı olup, ama

⁵⁵⁴ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 212.

⁵⁵⁵ “Eşlerine zina isnat edip de kendilerinden başka şahitleri olmayanlara gelince, onların her birinin şahitliği; kendisinin doğru söyleyenlerden olduğuna dair, Allah adına dört defa yemin ederek şahitlik etmesi, beşinci defada da; eğer yalancılardan ise, Allah’ın lânetinin kendi üzerine olmasını ifade etmesiyle yerine gelir.” (Nûr 24/6-7)

⁵⁵⁶ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, ss. 123-124.

⁵⁵⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, ss. 131-135.

ikisini kabul etmek mümkün olmadığında âyet nüzûlünün tekrarlandığı kabul edilir.”⁵⁵⁸ Bu hususu şimdiki vereceğimiz örneklerle daha iyi anlamak mümkündür.

“*Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: “Ruh, Rabbimin bileceği bir şeydir. Size pek az ilim verilmiştir.”* (İsrâ 17/85) Müfessirimiz bu âyetin Sebeb-i Nüzûl’üyle ilgili şu iki rivâyeti nakletmektedir.”⁵⁵⁹

Abdullah b. Abbas (r.a)’tan şöyle rivâyet edilmektedir: Küreyşliler Yahudilere: “Bize bir şeyler öğretin de şu adama soralım” dediler. Onlar da: “Ruh hakkında sorun” dediler. Kureyşliler de gelip Hz. Peygamber (s.a.v)’e ruh hakkında sordular da bunun üzerine “*Sana ruh hakkında soru sorarlar...*” (İsrâ 17/85) âyeti nâzil oldu.”⁵⁶⁰

Abdullah b. Mes’ûd (r.a)’dan gelen rivâyette de şöyle denilmektedir: Ben Allah’ın Resûlü (s.a.v)’yle birlikte Medine sokaklarında yürüyordum. Resûlullah (s.a.v) bir ağaç dalına yaslanmış dururken Yahudilerden bir grup yanıma geldi, birbirlerine: “Şuna ruh hakkında sorun.” dediler. Onlardan bazıları Hz. Peygamber’e gelip ruh hakkında sordu. Hz. Peygamber sustu, cevap vermedi. Ben kendisine vahiy gelmekte olduğunu anladım, durduğum yerde ayakta bekledim. Vahiy nâzil olup bitince Allah’ın Resûlü (s.a.v): “*Sana ruh hakkında soru sorarlar...*” (İsrâ 17/85) âyetini okudu.”⁵⁶¹

Müfessirimiz, bu âyetin nüzulüyle ilgili farklı rivâyetler geldiği için söz konusu âyetin iki defa, ilk defasında Mekke’de, ikinci defasında Medine’de nâzil olduğu kanaatinde olan âlimlerin olduğunu söylemektedir. Ayrıca, Yahudilerin ruhun mahiyetini Allah’tan başka kimsenin bilmediğini, bunu kutsal kitapları olan Tevrat’tan bildiklerini ve bu soruyu Hz. Peygamber’i yanıltmak için sorduklarını da belirtmektedir.”⁵⁶²

5.2. Mekkî ve Medenî

Muhammed Sâdık, *Tefsîr-i Hilâl* eserinin son cildinin son sayfalarında ve son sûrenin tefsirinden sonra bazı başlıklar altında Kur’ân İlimleri’nden genel olarak bahsetmektedir. “Kur’ân Nüzulünün Başlaması” başlığı altında sûrelerin Mekkî ve Medenî’liğini şöylece

⁵⁵⁸ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, ss. 174-175.

⁵⁵⁹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, s. 450; Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, s. 161.

⁵⁶⁰ Tirmizî, *Tefsîr*, 18.

⁵⁶¹ Buhârî, *Tefsîr*, 13; Tevhid, 28; Müslim, *Sıfatu’l-Münâfikîn*, 32-34; Tirmizî, *Tefsîr*, 18; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 389.

⁵⁶² Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, s. 450; Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, ss. 161-162.

açıklamaktadır: “Peygamberimiz (s.a.v)’in hicretinden önce nâzil olan sûrelere Mekkî, hicretinden sonra nâzil olan sûrelere de Medenî denir.”⁵⁶³ Müfessirimiz, Mekkî ve Medenî âyetlerle ilgili kendisinin *Kur’ân İlimleri* adlı kitabında diğer âlimlerden gelen bazı tanımları zikretse de sonunda bu tarifi zikrederek, üzerinde tüm âlimlerin ittifak ettiğini belirtmektedir.⁵⁶⁴

Sonra da Mekkî ve Medenî sûrelerin özelliklerini zikretmektedir: Mekkî âyetler genel olarak Allah’ın tek olduğu ve sıfatları, Kur’ân ve Peygamber’in hak olduğu, geçmiş kavimlerin kıssaları, Müslüman ahlakının nasıl olması gerektiği, ahiret ve inanç gibi konulardan bahseder. Mekkî âyetler genellikle kısa ve içinde كَلَّا ve يَا أَيُّهَا النَّاسُ gibi kelimeler yer almaktadır. Medenî âyetler ise şer’î hükümler, ibadetler, cezalar, münafıklar, cihat, savaş ve devletlerarası ilişkiler gibi konuları ihtiva eder. Onlar genelde uzun olur.⁵⁶⁵ Muhammed Sâdık, sûrelerin tefsiri sırasında söz konusu âyet ve sûrelerin özellikleriyle ilgili buna benzer açıklamaları tekrar etmektedir.

Müfessirimiz, *Tefsîr-i Hilâl* eserinde her sûre başında sûrenin ismi ve onun âyet sayısı ile birlikte Mekkî veya Medenî olduğunu da belirtmektedir. Mekkî ve Medenî sûrelerin özellikleriyle ilgili yukarıda zikrettiklerimize benzer bazı açıklamalarda bulunmaktadır. Mesela, Hac Sûresi’nin tefsirine giriş kısmında, Medenî sûrelerin özellikle şer’î hükümlerden söz ettiğini ve bununla birlikte Medenî sûrelerde Mekkî sûrelerde olduğu gibi iman, tevhit, tehdit, uyarı, öldükten sonra dirilme, ödül veya ceza gibi konulara da rastlanabileceğini söylemektedir.⁵⁶⁶

Ayrıca, Mekkî âyetlerin başka bir özelliği de, onların Peygamberimiz (s.a.v)’in kâfirlerle ettiği mücadelede Allah’ın onu desteklemesi, teselli etmesi ve kalbine huzur vermesi gibi hususları içermesidir.⁵⁶⁷

5.2.1. Mekkî ve Medenî Sûre ve Âyetlerin Özellikleri

Muhammed Sâdık’a göre, sûrelerin Mekkî veya Medenî olduğunu belirlemek için ilk olarak sahâbe ve tâbiûndan gelen güvenilir rivâyetlere bakılır. Fakat bununla birlikte onları birbirinden ayırt edebilmek için başka bazı hususlar da vardır ki, onlar âlimler tarafından

⁵⁶³ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 605.

⁵⁶⁴ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, s. 153.

⁵⁶⁵ Muhammed Yûsuf, *a.yer.*

⁵⁶⁶ Örnek için bak: Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 3.

⁵⁶⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 208.

belirlenen Mekke veya Medine’de nâzil olan âyetlerin kendine has özellikleridir. Muhammed Sâdık, İslam âlimlerinin Mekkî sûrelerle ilgili ortaya koydukları özellikleri şöylece sıralamaktadır:

- İçinde secde âyeti olan sûreler,
- İçinde كَلَّا lafzı olan sûreler,
- Hepsinin olmasa da çoğunun içinde يَا أَيُّهَا النَّاس cümlesi olan sûreler,
- İçinde nebîler ve geçmiş ümmetlerle ilgili kıssaların geçtiği sûreler (Bakara Sûresi müstesna),
- İçinde Âdem (a.s) ve Şeytan kıssasının geçtiği sûreler (Bakara Sûresi müstesna),
- Mukattaa harfleriyle başlayan sûreler (Bakara ve Âli İmrân Sûreleri müstesna),
- Genel olarak âyetleri kısa olan sûreler Mekkî’dir.

Medenî sûrelerin özellikleri ise şunlardır:

- Farz ibadetlerle ilgili âyetlerin olduğu sûreler,
 - Münâfıklar ile ilgili âyetlerin olduğu sûreler,
 - Ehli kitapla tartışmaların olduğu sûreler,
 - Hristiyan ve Yahudilere hitap eden âyetlerin olduğu sûreler,
 - Uzun âyetleri içeren sûreler,
 - Muamelat, aile, miras, savaş ve barış gibi konuları içeren âyetlerin olduğu sûreler
- Medenî’dir.⁵⁶⁸

5.2.2. Sûre veya Âyetlerin Mekkî veya Medenî Döneme Ait Olduğuna Dair

Görüşler

Muhammed Sâdık, *Kur’ân İlimleri* eserinde âlimlerin Kur’ân-ı Kerîm sûrelerini Mekkî, Medenî, bazı âyetleri Mekkî bazıları ise Medenî ve bu konuda ihtilafı olan sûreler olarak dört kısma ayırdıklarını söylemektedir.⁵⁶⁹

5.2.2.1. Medenî Olduğunda İttifak Edilen Sûreler

Müfessirimizin dediğine göre Medenî olduğunda ittifak edilen sûrelerin sayısı yirmidir.⁵⁷⁰ *Tefsîr-i Hilâl*’de de bu sûrelerin hepsi Medenî olarak zikredilmektedir. Onlar

⁵⁶⁸ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, ss. 156-157.

⁵⁶⁹ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, s. 157.

⁵⁷⁰ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, s. 158.

şunlardır: Bakara,⁵⁷¹ Âl-i İmrân,⁵⁷² Nisâ,⁵⁷³ Mâide,⁵⁷⁴ Enfâl,⁵⁷⁵ Tevbe,⁵⁷⁶ Nûr,⁵⁷⁷ Ahzâb,⁵⁷⁸ Muhammed,⁵⁷⁹ Fetih,⁵⁸⁰ Hucurât,⁵⁸¹ Hadîd,⁵⁸² Mucâdele,⁵⁸³ Haşr,⁵⁸⁴ Mümtehine,⁵⁸⁵ Cuma,⁵⁸⁶ Munâfikûn,⁵⁸⁷ Talâk,⁵⁸⁸ Tahrîm⁵⁸⁹ ve Nasr.⁵⁹⁰

Ayrıca Medenî olduğunda ittifak edilen bu yirmi sûre içinde zikredilmeyen⁵⁹¹ ama müellifin kendisinin *Tefsîr-i Hilâl*'de Medenî olarak zikrettiği sûreler de bulunmaktadır. Mesela, İnsan Sûresi onlardan biridir. Muhammed Sâdık bu sûrenin Kur'ân'da 29. cüzün içindeki tek Medenî sûre olduğunu belirtmektedir.⁵⁹²

Muhammed Sâdık sûrelerin Medenî olduğunu sûre tefsirinin başlığı yani sûre ismiyle birlikte zikretse de, bazen onun giriş kısmında sûrenin ne zaman nerede nâzil olduğuyla ilgili daha detaylı bilgi vermektedir. Mesela, Enfâl Sûresi'nin tefsirinin giriş kısmında, sûre ismiyle ilgili bazı hususları anlattıktan sonra, bu sûrenin Peygamberimiz (s.a.v)'in hicretinin ikinci senesinde nâzil olduğunu söylemektedir. Ona göre, Enfâl Sûresi hicretten on dokuz ay geçip Ramazan ayında, Bedir savaşından sonra inmeye başlamıştır. Bu sûre de diğer sûreler gibi tedricen, farklı farklı vakitlerde parça parça nâzil olmuştur.⁵⁹³

Müfessirimiz, eserin bazı yerlerinde âyetlerin indiği zamanı söyleyerek, onun Medenî olduğunu belirtmektedir. Örneğin, Kur'ân-ı Kerîm'in "*Kendilerine savaş açılan Müslümanlara, zulme uğramaları sebebiyle cihat için izin verildi. Şüphe yok ki Allah'ın*

⁵⁷¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 11.
⁵⁷² Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 306.
⁵⁷³ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 475.
⁵⁷⁴ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, s. 3.
⁵⁷⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, s. 440.
⁵⁷⁶ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, s. 512.
⁵⁷⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, s. 100.
⁵⁷⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, s. 538.
⁵⁷⁹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 470.
⁵⁸⁰ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 100.
⁵⁸¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 537.
⁵⁸² Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 46.
⁵⁸³ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 71.
⁵⁸⁴ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 96.
⁵⁸⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 118.
⁵⁸⁶ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 143.
⁵⁸⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 153.
⁵⁸⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 177.
⁵⁸⁹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 192.
⁵⁹⁰ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 554.
⁵⁹¹ Muhammed Yûsuf, *Kur'ân İlimleri*, s. 158.
⁵⁹² Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 321.
⁵⁹³ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, s. 440.

onlara yardım etmeğe gücü yeter.” (Hac 22/39). âyetini hicretten sonra nâzil olan ve Müslümanların zalim kâfirlere karşı savaşmaları için izin veren ilk âyet olduğunu ifade etmektedir.⁵⁹⁴

Buna başka bir örnek da şudur: Nur sûresi hicretin altıncı senesinde, Medine-i Münevvere’de Peygamber Efendimiz (s.a.v) başkanlığındaki Müslümanlar Benî Mustalik Gazvesi’nden dönerken nâzil olmuştur.⁵⁹⁵

5.2.2.2. Mekkî Olduğunda İttifak Edilen Sûreler

Muhammed Sâdık Kur’ân-ı Kerîm’in çoğu sûrelerinin Mekke’de nâzil olduğunu belirttikten sonra, bu hususta âlimlerin seksen iki sûrenin Mekkî olduğu konusunda ittifak ettiklerini söylemektedir.⁵⁹⁶

Ama bunun uygulama kısmına bakıldığında, müfessirimizin *Tefsîr-i Hilâl* eserinde Kur’ân’daki 114 sûrenin yirmi beşini Medenî, diğer seksen dokuzunun hepsini Mekkî olarak zikrettiği görülmektedir. Çünkü bazı sûrelerin içinde hem Mekkî ve hem Medenî âyetler bulunmaktadır. Sûrenin hangi türlü âyetleri daha çok içerdiğine ve diğer bazı özelliklerine göre onun Mekkî ve Medenî olduğuna hükmedilir. Mesela, Muhammed Sâdık A’râf Sûresi’nin bir veya birkaç âyetinin Medenî, diğer âyetlerinin tümünün Mekkî olduğunu söyleyip,⁵⁹⁷ onu Mekkî bir sûre olarak belirtmektedir.⁵⁹⁸

Muhammed Sâdık sûrelerin Mekke dönemine ait olduğunu çoğunlukta ilk başta sûre ismiyle birlikte zikretse de, bazen sûre tefsirinin giriş kısmında onun Mekkî olduğuna dair bazı bilgileri veya rivâyetleri zikretmektedir. Örneğin, En’âm Sûresi’nin 165 âyetten oluştuğunu ve Peygamberimiz (s.a.v)’e bunların hepsinin bir bütün olarak aynı gecede Mekke’de nâzil olduğunu, diğer sûreler gibi parça parça inmediğini söylemektedir. Bununla ilgili şu rivâyetleri delil olarak getirmektedir:

Esmâ bnt. Yezîd (r.a)’den gelen rivâyette şöyle denilmektedir: “En’âm Sûresi’nin tamamı Peygamber (s.a.v)’e bir defada nâzil oldu. Ben Allah’ın Resûlü (s.a.v)’nün devesinin yularını tutuyordum. Sûrenin ağırlığından neredeyse devenin kemikleri kırılacaktı.” Bunun ardından, Abdullah b. Abbas (r.a)’dan gelen başka bir rivâyette de En’âm Sûresi’nin

⁵⁹⁴ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 29.

⁵⁹⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 100.

⁵⁹⁶ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, s. 158.

⁵⁹⁷ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, s. 158.

⁵⁹⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, s. 296.

geceleyin Mekke’de, bir defada nâzil olduğu ve o sırada yetmiş bin meleğin tespih edip durduğu söylenir.⁵⁹⁹

5.2.2.3. Bazı Âyetleri Mekkî, Bazı Âyetleri Medenî Sûreler

Muhammed Sâdık, yukarıda zikrettiklerimizin yanında bazı sûrelerin içinde hem Mekkî hem Medenî âyetlerin bulunduğunu söylemektedir. Mesela, Hacc Sûresi’nin sadece dört âyetinin Mekkî, diğer âyetlerinin hepsinin Medenî olduğunu belirterek,⁶⁰⁰ onun çoğu âyeti Medenî olduğu için *Tefsîr-i Hilâl* eserinde da bu sûreyi Medenî olarak kaydetmektedir.⁶⁰¹

Konuyla ilgili başka bir örnek olarak A’râf Sûresi’ni de zikretmek mümkündür. Müellif, tefsirinde bu sûreyi Mekkî olarak zikretse de,⁶⁰² *Kur’ân İlimleri* kitabında söz konusu sûrenin bir görüşe göre bir, diğer görüşe göre birden fazla âyetinin Medenî olduğunu belirtmektedir.⁶⁰³

5.2.2.4. Mekkî veya Medenî Olduğunda İhtilaf Edilen Sûreler

Kur’ân İlimleri kitabında, sûrelerin Mekkî veya Medenî olduğunda âlimlerin ihtilaf ettiklerini söyleyen Muhammed Sâdık, onların sayısının on iki olduğunu belirtmektedir. Onlar da şunlardır: Fâtiha, Ra’d, Rahmân, Saff, Tegâbun, Mutaaffîn, Kadr (Kadir), Beyyine, Zilzâl, İhlâs, Felak ve Nâs.⁶⁰⁴ Müfessirimiz kendi tefsirinde bu sûrelerin bazısını Mekkî, bazısını ise Medenî olarak zikretmektedir. Mesela, Fâtiha Sûresi’ni Mekkî,⁶⁰⁵ Saff Sûresi’ni ise Medenî olarak kaydetmektedir.⁶⁰⁶

Bununla birlikte bazen bu konudaki farklı görüşleri de zikrederek, sonra da kendi tercihini beyan etmektedir. Mesela, Rahmân Sûresi hakkında şunları söylemektedir: “Birçok âlimler bu sûrenin Medine’de nâzil olduğunu söyleyeler de, Mekke’de nâzil olduğunu söyleyenler de az değildir. Herkesçe bilindiği üzere sûrenin Mekkî veya Medenî olduğunu

⁵⁹⁹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, s. 154; Ayrıca bkz: İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. III, s. 237.

⁶⁰⁰ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, s. 158.

⁶⁰¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 3.

⁶⁰² Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, s. 296.

⁶⁰³ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, s. 158.

⁶⁰⁴ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, s. 158.

⁶⁰⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 4.

⁶⁰⁶ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 133

ortaya çıkaran bazı özellikler vardır. İşte o özelliklere baktığımızda Rahmân Sûresi'nin Mekki olduğu daha çok belli olmaktadır.”⁶⁰⁷

5.3. Muhkem ve Müteşâbih

Muhkem kelimesi “oluşumu sağlam”, “delâleti açık/net”, “her taraftan birbirine uyumlu” ve “eksikliği olmayan” gibi mânâlara gelmektedir.⁶⁰⁸ Kur’ân-ı Kerîm’in muhkem âyetleri denildiğinde ise mânâsı açık ve muhatabı tarafından te’vil ve açıklama olmadan da anlaşılabilen âyetler kabul edilmektedir.⁶⁰⁹

Âl-i İmrân Sûresi'nin 7. âyetini⁶¹⁰ tefsir eden Muhammed Sâdık muhkem ve müteşâbih âyetler hakkında bazı gereken bilgileri vermektedir. Muhkemle ilgili yukarıda gelen bilgilerden bahsettikten sonra müteşâbihten söz etmektedir. Onun zikrettiği gibi müteşâbih kelimesi “benzeşen”, “birbirinden ayırt edilmesi zor olan”, “birden fazla mânâlara gelen”⁶¹¹ gibi anlamları taşımaktadır. Kur’ân-ı Kerîm hem muhkem hem müteşâbih âyetlere ayrılmakta olup, bu, *Ulûmü'l-Kur’ân*'da ayrı bir ilim olarak görülmektedir. Söz konusu âyet de bundan bahsetmektedir. Kur’ân'ın geneli muhkem âyetlerden oluşmaktadır. Ancak, hikmetini Allah'ın kendisinin bildiği, anlaşılması zor, birbirine benzeşen, farklı anlamlara götürülebilen müteşâbih âyetler de bulunmaktadır. Bunların sayısı az olsa da, insanların imanını sınamaya hizmet eder. İmanı zayıf olanlar, kalplerinde hastalık olanlar şeriatın ince meselelerini aydınlatan açık muhkem olan âyetler durduğu halde müteşâbih âyetleri te’vil edip yeni bir şey çıkarmaya çalışırlar. Sonra da müteşâbih âyetleri kendi iddialarına delil edinirler. Oysaki müteşâbih âyetlerin te’vilini herkes bilemez. “...onun gerçek manasını ancak Allah bilir...” (Âl-i İmrân 3/7) Bu sebepten dolayı Müslümanlar müteşâbih âyetlerin te’viliyle meşgul olmadan, bu işi Allah'ın kendisine bırakmaları gerekmektedir.⁶¹²

Kur’ân İlimleri adlı kitabında ise müteşâbihin tarifinde İslam âlimlerinin genelde ikiye ayrıldıklarını söylemektedir. Birinci gruptaki âlimler müteşâbih ilmini şöyle tarif

⁶⁰⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 3.

⁶⁰⁸ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, s. 346; Ayrıca bkz: Tuncay Başoğlu, “Muhkem”, *DİA*, C. XXXI, ss. 42-44.

⁶⁰⁹ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, s. 347.

⁶¹⁰ “O, sana Kitab’ı indirendir. Onun (Kur’an’ın) bazı âyetleri muhkemdir, onlar kitabın anasıdır. Diğerleri de müteşâbihtir. Kalplerinde bir eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onun olmadık yorumlarını yapmak için müteşâbih âyetlerinin ardına düşerler. Oysa onun gerçek manasını ancak Allah bilir. İlimde derinleşmiş olanlar, “Ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır” derler. (Bu inceliği) ancak akıl sahipleri düşünüp anlar.” (Âl-i İmrân 3/7)

⁶¹¹ Yusuf Şevki Yavuz, “Müteşâbih”, *DİA*, C. XXXII, ss. 204-207.

⁶¹² Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, ss. 310-311; Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, s. 348.

etmektedirler: “Müteşâbih ilmi, Allah’ın kendine has kıldığı ve bunu insanlardan kimseye belli etmeyen ilimdir.” Onlar buna, âhîret ilmi, kıyametin kopması, Deccâl’in ortaya çıkması ve sûrelerin başında gelen mukattaa harfleri gibileri örnek getirmektedirler.⁶¹³ İkinci grup âlimlerin yaptığı tanım da şundan ibarettir: “Müteşâbih, geniş mânâları içermiş olup, idrak edilmesi zor, anlaşılmasında te’vile ve başka unsurlara ihtiyaç duyulan, delaleti güçlü olmayan âyetlerdir.”⁶¹⁴

Muhammed Sâdık, müteşâbihi lâfızda müteşâbih, mânâda müteşâbih, hem lâfız hem mânâda müteşâbih olarak üçe ayırmaktadır. Bunları aşağıda verilecek örneklerle daha iyi anlamak mümkündür.⁶¹⁵

5.3.1. Lâfız Açısından Müteşâbih Olanlar

Arap dilinde az kullanılan, içinde garîb kelimeler olan âyetler de lâfızda müteşâbih âyetler arasında sayılmaktadır. Mesela, Kur’ân-ı Kerîm’in وَأَبَّاءُ فَالْكِهَّةُ وَأَبَّاءُ “Meyveler ve çayırklar bitirmektedir.” (Abese 80/31) âyetindeki أَبَّاءُ kelimesi müteşâbihtir. Bu âyetten başka yerde geçmemektedir. Bu nedenle onun mânâsını anlamak zordur. Müfessirimiz hatta Hz. Ömer (r.a) ile Hz. Ebû Bekir (r.a) gibi sahâbîlerin de bu kelimeyi anlamakta zorluk çektiğini söylemektedir. Bu kelimenin “otlak”, “ot” ve “saman” mânâlarının olduğunu ve bunların hepsinin yerine geçebildiği için أَبَّاءُ kelimesi kullanıldığını zikretmektedir.⁶¹⁶ Tefîr-i Hilâl’de ise bu kelimenin müteşâbih olduğunu zikretmeden sadece “...otlaklar” mânâsını vererek geçmektedir.⁶¹⁷

Müfessirimiz, فَأَقْبَلُوا إِلَيْهِ يَزْفُونَ “Kavmi koşarak ona doğru geldi.” (Sâffât 37/94) âyetini tefsir ederken müteşâbihten hiç bahsetmese de,⁶¹⁸ Kur’ân İlimleri adlı eserinde bu âyetin müteşâbih olmasıyla ilgili şunları zikretmektedir: “Âyette geçen يَزْفُونَ kelimesi de lâfızda müteşâbih olanlardandır. Aslında bu kelime rüzgârın hızlı esmesine ve devekuşunun hızlı koşmasına karşın kullanılır. Âyette müşriklerin İbrâhim (a.s)’e doğru telaş içinde koşarak gelmeleri, rüzgârın hızlı esmesine ve deve kuşunun hızlı koşmasına benzetilmektedir. Bu kelime çok nadir kullanıldığından çoğunluk tarafından anlaşılması zor olmaktadır. Söz konusu âyette aynen bu kelimenin kullanılması Kur’ân-ı Kerîm’in belâgat ve fesahattaki

⁶¹³ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, s. 349.

⁶¹⁴ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, s. 350; Yunus Abdurahimoğlu, Asife Ünal, *a.g.m.*, s. 410.

⁶¹⁵ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, s. 356.

⁶¹⁶ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, s. 356.

⁶¹⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 384.

⁶¹⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 131.

mu'cizesidir. Eğer bu kelimenin yerine başka bir kelime kullanılsaydı, mânâ tam olmazdı. Çünkü يَزْفُونَ kelimesinde hem telaşlanmak hem telaşlandırmak mânâları vardır. İbrâhim (a.s)'e doğru gelen müşriklerin kendileri telaşlanmakla beraber başkalarını da telaşlandırmışlardır.⁶¹⁹

5.3.2. Mânâ Açısından Müteşâbih Olanlar

Bu türlü müteşâbihler mânânın gizliliğindendir. Allah'ın sıfatları, kıyametin ahvâli, kabir ve cehennem azabı, cennetin mükâfatları ve mahşerdeki hesap gibi konularla ilgili âyetler mânâ açısından müteşâbih olanlardır.⁶²⁰

“Köre güçlük yoktur, topala güçlük yoktur, hastaya da güçlük yoktur...” (Nûr 24/61) Burada köre, topala ve hastaya neden güçlük olmadığı net söylenmediği için müfessirler ihtilafa düşmüşlerdir. Onların bir grubu, cihada çıkmamalarında güçlük yoktur derken, ikinci grup müfessirleri de, onların cihada çıkmamalarında güçlük olmadığı zaten Fetih ve Tevbe Sûresi'nde zikredilmiştir. Burada ise cihattan değil, yemek yemekten söz edilmektedir; yemek yemede onlara bir zorluk yoktur, demektedirler. Müfessirimize de ikinci grubun fikirleri daha uygun gelmiş ve onların söylediklerini tercih etmiştir.⁶²¹

Yüce Allah'ın “O gün amellerin tartılması da haktır...” (A'râf 7/8) sözünde, ahiret günündeki insanların amellerinin tartılmasından söz edilmektedir. Ama bu tartı işi nasıl olacak, tartıya ne konulacak, amel defteri mi veya amellerin kendisi mi, bunlar hissi mi, manevî mi, tartı bir tane mi veya birden fazla mı ve buna benzer bir sürü tartışmalar olmuştur. Fakat bizim bu tartının mahiyeti, sayısı, şekli ve nasıl gerçekleşeceği hakkında tartışmalara girmememiz ve düşünmememiz gerekir. Biz bu gibi tafsilatların ilmini Allah'a havale edip, âyet ve hadislerde nasıl geldiyse ona iman ederiz.⁶²²

5.3.3. Hem Lâfız Hem Mânâ Açısından Müteşâbih Olanlar

Muhammed Sâdık'ın buna misal olarak *Kur'ân İlimleri* kitabında getirdiği örneklerden biri de şu âyettir: “Allah'a ortak koşanları artık bulduğunuz yerde öldürün...” (Tevbe 9/5) Müellife göre, bu âyette geçen “Allah'a ortak koşanlar” ve “öldürün” lafızları umuma ıtlaktır. Eğer buna göre bakılırsa, savaş zamanında müşrik olarak bilinen herkesi bulunduğu yerde öldürmek gerekir. Ama Peygamberimiz (s.a.v)'in sünneti buradaki umumu hassa

⁶¹⁹ Muhammed Yûsuf, *Kur'ân İlimleri*, s. 357.

⁶²⁰ Muhammed Yûsuf, *Kur'ân İlimleri*, s. 363.

⁶²¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 202.

⁶²² Muhammed Yûsuf, *Kur'ân İlimleri*, s. 365; Ayrıca bkz: Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, s. 300.

çevirmiş ve müşrik bile olsa bayanları, keşişleri, yaşlıları, çocukları, hastaları ve Müslümanlara karşı savaşmayan köleleri öldürmeyi haram kılmıştır. Bununla birlikte de öldürmede aşırı gitmekten sakındırmıştır.⁶²³

Müellif, sûrelerin başında gelen hem lafızda hem mânâda müteşâbih olan mukattaa harflerini ayrı başlık altında müstakil zikretse de,⁶²⁴ genelde Ulûmü'l-Kur'ân eserlerinde bu başlığa örnek olarak zikretmektedirler.⁶²⁵ Biz de mukattaa harflerini ayrı olarak inceleyeceğimiz için burada bu kadarla yetineceğiz.

5.4. İ'câzu'l-Kur'ân

Tefsîr-i Hilâl'in son cildinin sonunda bazı başlıklar altında Genel Kur'ân İlimleri'nden bahseden Muhammed Sâdık, “Kur'ân'ın İnsanları Aciz Bırakması” ve “Kur'ân'ın Mu'cize Olması” başlığı altında İcâzu'l-Kur'ân'a dair bilgilere de yer vermektedir.⁶²⁶ Ayrıca *Kur'ân İlimleri* adlı eserinde söz konusu ilmi müstakil ele alarak, onunla ilgili genişçe açıklamalarda bulunmaktadır.⁶²⁷ Bu ilim şöyle tanımlanmaktadır: Mu'cize kelimesi Arap dilinde “aciz bırakan” manasına gelmekte olup, İslam âlimlerinin ıstılahında ise: “Peygamberlik davasını ileri süren kimsenin doğruluğunun Allah tarafından kanıtlanmasına delalet eden hârikulâde olaydır.”⁶²⁸ şeklinde tanımlanmıştır.

Muhammed (s.a.v)'e gelen şeriat, son şeriat olduğu için onun esas mu'cizesi maddi değil de manevi, muvakkat değil de sonsuz kılınmıştır. Kur'ân-ı Kerîm Peygamberimiz (s.a.v)'in esas mu'cizesidir. Bu mu'cize önceki peygamberlerin mu'cizesi gibi Peygamberimizin vefatıyla ortadan kalkmamıştır. Kıyamete kadar devam edecektir. Ama bu Allah'ın Muhammed (s.a.v)'e bundan başka mu'cize vermemesi anlamına gelmez. Allah ona da önceki peygamberlerine verdiği gibi birçok mu'cize vermiştir. Mesela, İsrâ Sûresi'nde geçen İsrâ ve Mi'rac olayı da bir mu'cizedir. Ama bu türlü mu'cizeler onun peygamberliğini

⁶²³ Muhammed Yûsuf, *Kur'ân İlimleri*, s. 366; Ayrıca bkz: Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, s. 519.

⁶²⁴ Muhammed Yûsuf, *Kur'ân İlimleri*, s. 370.

⁶²⁵ Örnek için bkz: Abdurrahman Çetin, *a.g.e.*, s. 280.

⁶²⁶ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, ss. 608-615.

⁶²⁷ Muhammed Yûsuf, *Kur'ân İlimleri*, ss. 183-195.

⁶²⁸ Muhammed Yûsuf, *Kur'ân İlimleri*, s. 183; Halil İbrâhim Bulut, “Mûcize”, *DİA*, C. XXX, ss. 350-352.

kanıtlama şeklinde görülmemiştir. Allah’a olan yakınlığının bir göstergesi olarak görülmüştür.⁶²⁹

Kur’ân’ın mu’cize olması, insanları onun gibi başka bir kitap yazmaktan aciz bırakmasındadır.⁶³⁰ Kur’ân-ı Kerîm kendinin hidayeti, kendine özel kaideleri, edebî üslubu ve manası ile beşeriyeti aciz bırakmış ve hala bırakmaktadır. Aklîselim olan her insan bu kitabı her okuduğunda onun gerçekten ilahi bir kitap ve büyük bir mu’cize olduğunu daha da çok anlar.⁶³¹

5.4.1. Kur’ân’ın Araplara Meydan Okuması

Kur’ân’ın nâzil olduğu dönemlerde Araplarda şiir yarışmaları olur ve okudukları şiirlerin belâgat ve fesahatıyla herkesi hayran bırakırlardı. Ancak en mahir dil ustası veya şairler de Kur’ân âyetleri karşısında âciz kalmışlardır. Kur’ân-ı Kerîm onların hepsine meydan okuyarak, kendisinin benzerini getirmelerini istedi ama onlar bunu yapamadılar.⁶³² Yüce Allah’ın şu âyetiyle bunu daha iyi anlamak mümkündür: “*De ki: “Eğer doğru söyleyenler iseniz, Allah katından, doğruya bu ikisinden daha çok ulaştıran bir kitap getirin de, ben ona uyayım.”*” (Kasas 28/49) Muhammed Sâdık’a göre bu âyet Kur’ân’dan 47 sûre nâzil olduktan sonra inmiştir. Bunu işiten Araplar Kur’ân’ın benzerini getirmeye çalışmışlar ama ne yapsalar da amaçlarına ulaşamamışlardır.⁶³³

Müfessirimiz Allah Teâlâ’nın “*Eğer doğru söyleyenler iseler, haydi onun gibi bir söz getirsinler!*” (Tûr 52/34) âyetini yorumlarken, tarihte gerçekleşen şu olayı da kaydetmektedir: “Tarihin eski dönemlerde Arap dili ve belâgatına hâkim olan, onu çok iyi bilen ve bu dilin çok ince esrarlarına da vakıf olan bir şaire belli bir süre tanıyarak, o süre içerisinde Kur’ân’a benzeyen veya ona yakın bir eser yazmasını istemişler. Ona belli bir yer tahsis ederek ve gereken her türlü şartları sunarak, istedikleri sonucu sabırsızlıkla beklemişler. Belirlenen süre dolunca ona tekrar geldiklerinde, o adamı Kur’ân okurken bulmuşlar.”⁶³⁴

⁶²⁹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, ss. 432-433; Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, ss. 184-185.

⁶³⁰ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, s. 185.

⁶³¹ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, s. 186.

⁶³² Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, ss. 187-188.

⁶³³ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, s. 189; Ayrıca bkz: Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 329.

⁶³⁴ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 618.

Allah Teâlâ'nın: “De ki: “Andolsun, insanlar ve cinler bu Kur'an'ın bir benzerini getirmek üzere toplansalar ve birbirlerine de destek olsalar, yine onun benzerini getiremezler.” (İsrâ 17/88) âyetini tefsir eden müfessirimiz şunları dile getirmektedir: “İnsanların ve cinlerin tümüne çok az ilim verilmiştir. Böyle olduğu için hepsi bir araya gelip birbirlerine yardım ederek çalışsalar bile Kur'an'ın benzerini getiremezler. Kur'an'ın sözleri gibi sözler bulamazlar, onun cümleleri gibi cümleler kuramazlar. Onlar hatta Kur'an'ı doğru düzgün anlamaktan da aciz kalırlar.”⁶³⁵

Kur'an'ın nâzil olduğu dönemden günümüze kadar ne âlimler ve şairler geçmiştir. Fakat kimse Kur'an âyetlerinin benzerini getirememiş, aksine Kur'an'ın bir mu'cize olduğunu kabul edegelmişlerdir.⁶³⁶

5.4.2. Kur'an'ın Dil ve Üslûb Yönünden İ'câzı

Kur'an'ın i'câzının diğer bir yönü de, dil kullanımı yani cümle ve kelimelerin intizamıdır. Kur'an'ın her kelimesi, âyeti ve sûresi hem lâfız, hem mana, hem ahkâm, hem verdiği haber cihetinden eşi-benzeri olmayan bir mu'cizedir. Kur'an-ı Kerîm'in her bir âyeti mu'cize, ibret, işaret, harf ve kelimelerden oluşan Allah Teâlâ'nın kudretine birer delildir. İlk dönemlerden itibaren Kur'an'ın belâgat, fesahat ve dildeki i'câzının karşısında aciz kalan insanların birçoğu iman ederek Müslüman oldular. Arap dilindeki Nahiv, Sarf, Beyan ve Bedi ilimlerinin uzmanları olan birçok âlim Kur'an'ın muvâcehesinde âciz kalmışlardır. Çünkü Kur'an-ı Kerîm Arap dili açısından büyük bir mu'cizedir. Kur'an'ı tedebbürle okuyan her insan ondaki manalara, hidayete, hikmete, belâgata ve fesahata âşina olur.⁶³⁷

Tefsîr-i Hilâl'den buna misal olarak şu âyeti ve onun yorumunu zikretmek mümkündür: “Mûsâ'nın annesine, “Onu emzir, başına bir şey gelmesinden korktuğun zaman onu denize bırak, korkma, üzülme. Çünkü biz onu sana döndüreceğiz ve onu peygamberlerden kılacağız” diye ilham ettik.” (Kasas 28/7). Muhammed Sâdık'ın söylediğine göre, Arap dilinin uzmanı olan âlimler bu âyeti Kur'an-ı Kerîm'in yüksek derecedeki belâgat ve fesahatına bir örnek olarak görürler. Çünkü Yüce Allah, bir âyetin içinde iki emir “emzir” ve “denize bırak”, iki teselli “korkma” ve “üzülme”, iki müjde “onu

⁶³⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, ss. 451-452.

⁶³⁶ Muhammed Yûsuf, *Kur'an İlimleri*, s. 191.

⁶³⁷ Muhammed Yûsuf, *Kur'an İlimleri*, s. 192.

*sana döndüreceğiz” ve “peygamberlerden kılacağız” şeklinde her şeyden çift kelimeler istimal etmiştir.*⁶³⁸

Başka bir örnek de şu âyettir: “*İşte o gün, yalanlayanların vay hallerine!*” (Tûr 52/11) Kur’ân-ı Kerîm’de kullanılan ibareler de birer mu’cizedir. Bu âyetteki “*yalanlayanlar*” ibaresi umuma has olup, çeşitli anlamları vermektedir. Bu yüzden de müfessirlerimiz, bu ibareden yola çıkan “Neyi?” sorusuna “Kur’ân’ı, peygamberi, ahireti, ölümden sonra dirilmeyi” gibi cevapları sunmuşlardır. Bu cevapların hangisi alınsa, yine de âyete uygun gelmektedir.⁶³⁹

5.4.3. Kur’ân’ın İlmî Yönden İ’câzı

Kur’ân-ı Kerîm insanları hidayete erdirmek için gönderilmiş bir kitap olup, onun amacı kâinat, tabiat ve ilmi meseleleri aydınlatmak veya onlardan haber vermek değildir. Ancak, bununla birlikte Kur’ân bazı ilmi bilgileri de zikretmektedir ki, bu da onun büyük bir mu’cize olduğuna delildir. Herkesçe bilindiği üzere kendisine Kur’ân nâzil olan Hz. Peygamberimiz (s.a.v) bir ümmî/okuma yazmayı bilmezdi. Ümmî olan birisinin ilmi gerçeklerden bahsetmesi de imkânsızdır. Ama buna rağmen Kur’ân’da öylesine büyük ilmi meselelere dokunulmuştur ki, onları o dönemin büyük ilim adamları bile anlayamamış, bunlar ancak ilim ve fen yükseklerine terakki edince anlaşılmıştır ki, hala da anlaşılmaktadır.⁶⁴⁰

Günümüzde “Kur’ân ve Sünnetteki İlmî Mu’cizeler” başlığı altında uluslararası kurumlarda epeyce çalışmalar, araştırmalar yapıp, kitaplar yazılmaktadır. Bu hususla ilgili birçok batı araştırmacıları kendi çalışmalarının sonunda İslam’ı kabul edip, onun hak din olduğunu tasdik etmektedirler.⁶⁴¹

“*İnkâr edenler, göklerle yer bitişikken, bizim onları ayırdığımızı ve diri olan her şeyi sudan meydana getirdiğimizi görmediler mi? Hâlâ inanmayacaklar mı?*” (Enbiyâ 21/30) Bu âyete göre gökteki cisimler ve yer ilk yaratılıştaki bitişik olup sonradan parçalara ayrılmıştır. Söz konusu âyetin Kur’ân mu’cizelerinden biri olduğunu günümüzdeki ilim de tasdik etmektedir. Eskiden bütün varlık bir gaz halinde olup sonradan parçalara ayrılmıştır ki, Güneş sistemi de bunun neticesinde oluşmuştur. Buna âlimler, yerde doksan iki maddenin

⁶³⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 366; Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, ss. 192-193.

⁶³⁹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, ss. 611-612; Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, ss. 193-194.

⁶⁴⁰ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, ss. 195-196.

⁶⁴¹ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, s. 196.

bulunduğunu ve aynı maddelerin altmış yedisinin güneşte de olduğunu kanıtlayarak delil getirmişlerdir. Aynı şekilde ay üzerinden de araştırmalar yapıp kanıtlanmıştır.⁶⁴²

Ayrıca âyetin “...diri olan her şeyi sudan meydana getirdiğimizi...” (Enbiyâ 21/30) kısmı, sonradan keşfedilmiş en büyük hakikatlerin biridir. Hayattaki bütün biyolojik değişiklikler susuz olmaz. Su hayatın devam etmesi, bütün kâinat ve nebatatın yaşaması için gereken en önemli şeydir. Yerin dörtte biri su ile kaplı olup, suyun buradaki özelliklerinden ve görevlerinden biri de havanın derecesini dengeli tutmaktır. Suyun bunun yanında birçok özellikleri olup, onların her biri Allah Teâlâ’nın suyu yaratıklar için ne kadar da gerekli kıldığına birer delildir.⁶⁴³

5.5. Fezâilü’l-Kur’ân

Muhammed Sâdık *Kur’ân İlimleri* eserinde Fezâilü’l-Kur’ân’dan bahsetmese de, daha önce de belirttiğimiz üzere *Hadis ve Hayat* kitabının 30. cildinin tamamını bu ilme hasretmiştir. Bu kitapta Kur’ân-ı Kerîm’le ilgili bazı bilgilerle birlikte onun okunmasının, ezberlenmesinin ve bazı sûrelerin faziletinden genişçe bahsetmektedir. Özellikle de şu sûrelerin faziletiyle ilgili ayrı ayrı başlıklar altında ilgili hadisleri nakletmekte ve açıklamalarda bulunmaktadır: Fâtîha, Bakara, Âl-i İmrân, Âyetü’l-Kürsî, Bakara’nın son iki âyeti, İsrâ, Zümer, Kehf, Yâsîn, Duhân, Fetih, Haşr, Mülk, Zilzâl, Kâfirûn, Nasr, İhlâs, Felak ve Nâs.⁶⁴⁴

Tefsîr-i Hilâl eserinde ise hepsinde olmasa da bazı sûre ve âyetlerin faziletiyle ilgili rivâyetleri zikretmekte ve hatta sûrede geçen duaların faziletinden de bahsetmektedir. Fezâilü’l-Kur’ân’la ilgili rivâyetleri çoğunlukla sûrelerin giriş veya son kısmında, yeri geldiğinde âyetin tefsirinde dile getirmektedir. Bu kısa bilgilerden sonra müellifimizin Kur’ân’ın fazileti ile ilgili rivâyetleri nasıl ele aldığını örneklerle birlikte incelemeye çalışalım.

5.5.1. Sûrelerin Faziletine Dair Rivâyetler

Müellif kendi tefsirinde, İbn Kesîr’in söylediğine göre Hz. Peygamber (a.s)’in “Kâf” ve “Kamer” sûrelerini Kurban ve Ramazan bayramı namazlarında veyâhut toplantılarda

⁶⁴² Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, ss. 633-634; Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, ss. 196-197.

⁶⁴³ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, s. 197.

⁶⁴⁴ Muhammed Yûsuf, *Hadis ve Hayat*, C. XXX, Taşkent: Hilâl-Neşir, 2014, ss. 161-214.

okuduğunu söylemektedir. Çünkü sûrede kötülere tehdit, iyilere vaatler, yaratılışın başlangıcı ve tekrar dirilme, tevhit ve Peygamberlik meseleleri ve başka büyük meseleler geçmektedir.⁶⁴⁵

Secde Sûresi tefsirinin sonunda sûrenin faziletiyle ilgili iki rivâyet zikretmektedir: Ebû Hüreyre (r.a)’den rivâyet edildiğine göre Peygamber Efendimiz (s.a.v), Cuma günleri sabah namazında bazen Secde ve İnsân sûrelerini okurdu.⁶⁴⁶ Yine başka bir rivâyete göre Hz. Peygamber (s.a.v) Secde ve Mülk sûrelerini okumadan yatmazdı.⁶⁴⁷

Yasin Sûresi tefsirine giriş kısmında söz konusu sûreyle ilgili bazı hadisleri nakletmektedir: “Her şeyin bir kalbi vardır. Kur’ân’ın kalbi de Yâsîn’dir. Ben onu ümmetimden her birinin kalbinde bulunmasını isterim.”⁶⁴⁸ Başka bir rivâyete göre ise geceleyin Allah rızası için Yâsin okuyanın günahları bağışlanacağı⁶⁴⁹ söylenmiştir.⁶⁵⁰

Asr Sûresi hakkında İmam Şafiî, “Şayet Kur’ân’da bu sûreden başka bir şey nâzil olmasaydı, insanlara yeterdi”⁶⁵¹ demiştir. Rivâyetlerde sahâbîlerin, bir araya geldiklerinde Asr sûresini okumadan dağılmadıkları⁶⁵² zikredilmiştir.⁶⁵³

Mülk Sûresinin tefsirine girmeden onun fazileti hakkında şu hadisi nakletmektedir: “Mülk sûresi kabir azabına karşı bir engel ve bir kurtarıcıdır, insanı kabir azabından kurtarır.”⁶⁵⁴ Söz konusu sûre tefsirinin sonunda da onun Kıyamet günü şefaathane⁶⁵⁵ ve mezara konulan meyyit için okunmasının faydalarına dair hadisleri⁶⁵⁶ zikretmektedir.⁶⁵⁷ Buraya kadar anlatılanlardan hareketle müellifin, sûrelerin faziletiyle alakalı hususta muteber hadis kaynaklarında yer alan rivâyetleri naklettiğini görmekteyiz.

⁶⁴⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 670.

⁶⁴⁶ Buhârî, Cuma, 10, Sucûdü’l-Kur’ân, 2; Müslim, Cuma, 64.

⁶⁴⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 537; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *Kitâbü’l-Müsnedü’l-Cami’*, thk. Haşim b. Abdullah el-Gamrî, Beyrut: Dârü’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 2013, Fezâilü’l-Kur’ân, 19.

⁶⁴⁸ Tirmîzî, Fezâilü’l-Kur’ân, 7; Ayrıca bkz: Dârimî, Fezâilü’l-Kur’ân, 21.

⁶⁴⁹ Dârimî, Fezâilü’l-Kur’ân, 21.

⁶⁵⁰ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 72; Muhammed Yûsuf, *Hadis ve Hayat*, C. XXX, s. 30.

⁶⁵¹ İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. VIII, s. 479.

⁶⁵² Elmalılı, *a.g.e.*, C. VIII, s. 6084.

⁶⁵³ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 533.

⁶⁵⁴ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 207; Hadisin kaynağı için bkz: Tirmîzî, Fezâilü’l-Kur’ân, 9.

⁶⁵⁵ Ebû Dâvûd, Salât, 327.

⁶⁵⁶ Tirmîzî, Sevâbü’l-Kur’ân, 9.

⁶⁵⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 218; Muhammed Yûsuf, *Hadis ve Hayat*, C. XXX, ss. 198-199.

5.5.2. Âyetlerin Faziletine Dair Rivâyetler

Tevhid akidesini anlatan ve daha çok Âyetü'l-Kürsî adıyla tanınan Bakara Sûresi'nin 255. âyetinin faziletiyle ilgili birkaç hadisi zikretmektedir. O rivayetlerden birisi şu hadistir: Übey b. Ka'b (r.a)'ın rivâyetine göre, Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: "Kim farz olan namazın peşinden Âyetü'l-Kürsî'yi okursa, onun cennete girmesine ölümden başka bir engel yoktur."⁶⁵⁸

Eserde, Kehf Sûresi'nin sonunda, bu sûrenin okunmasının ve bazı âyetlerinin ezberlenmesinin fazileti hadislerle birlikte zikredilmektedir. Kehf Sûresi'nin sonundan on âyet okunursa ya da başından on âyet ezberlenirse, Deccal fitnesinden emin olunacağı söylenmekte ve bu sûreyi Cuma günü okumanın faziletiyle ilgili şu hadis getirilmektedir: Abdullah b. Umar (r.a)'dan gelen rivâyete göre Resulullah (s.a.v): "Kim Cuma günü Kehf Sûresi'ni okursa, Ahiret gününde onun adımlarından çıkan nur gök ile yeri aydınlatır ve onun iki Cuma arasındaki günahları affedilir."⁶⁵⁹

Bakara Sûresi'nin son iki âyetinin faziletiyle ilgili Allah Resûlü (s.a.v) şöyle demektedir: "Bakara Sûresi'nin sonunda iki âyet vardır. Kim bunları bir gecede okursa, onlar ona yeter."⁶⁶⁰

Enbiyâ Sûresi'nin 87. âyetinde geçen *إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ* duasının fazileti ile ilgili İmam Ebû Dâvûd'dan gelen rivâyette Peygamber Efendimiz (s.a.v), sıkıntıya düşen bir adamın bu duayı okursa kurtulacağını söylemiştir.⁶⁶¹ Yûnus (a.s) da balık karnında iken bu duayı okuduğu için kurtulmuştur. Bundan yola çıkan İslam âlimleri de söz konusu duayı, sıkıntı anında okunması gereken dualar içinde zikretmişlerdir.⁶⁶²

Muhammed Sâdık'ın zikrettiğine göre, Peygamberimiz (s.a.v) "*Size ne oluyor da münaфіklar hakkında iki gruba ayrıldınız?...*" (Nisâ 4/88)) âyeti hakkında: "*Şüphesiz bu*

⁶⁵⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 262; Hadisin kaynağı için bkz: Nesâî, *Amelü'l-Yevm ve'l-Leyle*, 30.

⁶⁵⁹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, s. 525.

⁶⁶⁰ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 305; Muhammed Yûsuf, *Hadis ve Hayat*, C. XXX, s. 183; Hadisin kaynağı için bkz: Buhârî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, 10; Müslim, *Müsâfirîn*, 255.

⁶⁶¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, s. 660.

⁶⁶² Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 144.

âyet temizleyicidir (arındırıcıdır). Çekiş demirin pasını nasıl giderirse, o da manevi pasları giderir” demiştir.⁶⁶³

5.6. Nüzûlü'l-Kur'ân

5.6.1. Vahiy

Muhammed Sâdık'a göre vahiy, Allah Teâlâ'nın kendisinin seçmiş olduğu bazı kullarına, kendisinin irade ettiği hidâyeti hızlı ve gizli bir şekilde bildirmesidir.⁶⁶⁴

Vahiy kelimesi sözlükte “gizlice ve hızlı bir şekilde söylemek, ilham etmek, işaret etmek” anlamına gelmektedir.⁶⁶⁵ Müfesssirimiz de bu kelimenin Kur'ân-ı Kerîm'de çeşitli anlamlarda, yani insana⁶⁶⁶ veya hayvana ilham etmek,⁶⁶⁷ hızlı bir şekilde ima veya işaret etmek,⁶⁶⁸ şeytanın vesvese vermesi ve kötülüğü güzel göstermesi,⁶⁶⁹ Allah'ın meleklerle emretmesi⁶⁷⁰ şeklinde yer aldığını belirtmektedir.⁶⁷¹ *Tefsîr-i Hilâl* eserinin bazı yerlerinde de vahiy kelimesinin neden farklı anlamlarda geldiğiyle ilgili âyetin tefsiriyle birlikte açıklamada bulunmaktadır. Mesela, Yüce Allah'ın: “*Mûsâ'nın annesine, “Onu emzir...” diye (vahyettik) ilham ettik.*” (Kasas 28/7) sözünü tefsir ederken âyette geçen vahiy kelimesi ile ilgili şunları söylemektedir: Âlimlerimiz bu âyette geçen vahiy kelimesinin ilham manasında geldiğini belirtirler. Çünkü Mûsâ (a.s.)'nın annesi peygamber olmadığı için ona vahiy gelmediği kesindir. Ayrıca, Kur'ân-ı Kerîm'de vahiy kelimesi farklı anlamlarda gelmektedir. Mûsâ (a.s.) çok kritik ve tehlikeli bir zamanda dünyaya geldiği için, onun annesi ne yapacağını bilemiyordu. Firavun'un askerleri yeni doğmuş bebeğin erkek olduğunu anlarılarsa, onu annesinden alıp öldürebilirlerdi. İşte o an Allah Teâlâ Mûsâ (a.s.)'nın annesine ne yapması gerektiğini ilham etti.⁶⁷²

⁶⁶³ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 593; Hadisin kaynağı için bkz: Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, thk: Halil Me'mûn Şihâ, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2010, Fezâilü'l-Medîne, 10; Ebû'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Sami b. Muhammed es-Selame, C. II, Riyad: Dâru't-Taybe, 1997, s. 371.

⁶⁶⁴ Muhammed Yûsuf, *Kur'ân İlimleri*, s. 15.

⁶⁶⁵ Yusuf Şevki Yavuz, “Vahiy”, *DİA*, C. XLII, s. 440.

⁶⁶⁶ Kasas 28/7; Ayrıca bkz: Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 366.

⁶⁶⁷ Nahl 16/68-69; Ayrıca bkz: Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, ss. 354-355.

⁶⁶⁸ Meryem 19/11; Ayrıca bkz: Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, s. 531.

⁶⁶⁹ En'âm 6/112; Ayrıca bkz: Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, ss. 247-248.

⁶⁷⁰ Enfâl 8/12; Ayrıca bkz: Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, s. 464.

⁶⁷¹ Muhammed Yûsuf, *Kur'ân İlimleri*, ss. 12-15.

⁶⁷² Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 366.

Kur’ân-ı Kerîm’in “Allah, bir insanla ancak vahiy yoluyla yahut perde arkasından konuşur. Yahut bir elçi gönderip, izniyle ona dilediğini vahyeder...” (Şûrâ 42/51) âyetini tefsir eden Muhammed Sâdık, Allah’ın bir peygambere vahiy göndermesi gizli ve hızlı bir şekilde olacağını ve vahiy alan peygamber de bunu hemen anlayacağını ya da Hz. Mûsâ (a.s) ile konuştuğu gibi perde arkasından yahut bir melek aracılığıyla olacağını zikretmektedir. Müfessirimiz, Allah’ın Hz. Peygamberimize melek aracılığıyla vahiy göndermesinin dört şekilde gerçekleştiğini söylemektedir:

1. Melek gizlice gelir ve vahyi Peygamberimiz (s.a.v)’in kalbine yerleştirirdi.
2. Melek, Peygamberimiz (s.a.v)’e insan suretinde gelir ve vahyi ilettikten sonra geri dönerdi.
3. Melek göndermeden çingirak sesine benzeyen bir sesle gelirdi.
4. Melek, Peygamberimiz (s.a.v)’e kendinin aslî suretinde gelirdi.⁶⁷³

Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf, *Tefsîr-i Hilâl* eserinde âyetleri tefsir ederken yukarıda zikrettiklerimizden başka vahiyle ilgili bazı bilgiler vermektedir. Mesela, vahiy geldiğindeki Peygamberimiz (s.a.v)’in üzerinde gerçekleşen haller ve birtakım değişiklikler⁶⁷⁴ ve Hz. Cebrâil’in aslî suretinde⁶⁷⁵ ve sahâbeden Dıhye el-Kelbî kılığına girerek⁶⁷⁶ gelmesiyle ilgili birtakım bilgileri zikretmektedir.

5.6.2. Nüzûlü’l-Kur’ân’ın Başlaması ve Kur’ân’ın Toplanması

Muhammed Sâdık *Tefsîr-i Hilâl* adlı eserinde sûrelerin tefsirini bitirdikten sonra müstakil başlıklar altında bahsettiği bazı Kur’ân ilimlerinden, “Kur’ân’ın Nüzûlünün Başlaması” ve “Kur’ân’ın Toplanması” olarak iki ayrı başlık da bulunmaktadır. Burada konuyla ilgili bilgilerden genişçe söz etmese de, kısaca gereken bilgileri vermektedir.

Müellif, ilk olarak Peygamber Efendimiz (s.a.v)’in kırk yaşına gelince üzerinde gerçekleşen halleri, Hira dağındaki mağaraya inzivaya çekilmesi ve böylece Allah onu peygamberliğe hazırlaması, ilk nâzil olan Alak Sûresi’nin ilk beş âyeti, ilk vahiy alan Hz. Peygamber (s.a.v)’in eve dönmesi ve eşi Hz. Hatice (r.a) tarafından teselli edilmesi, Hz. Hatice (r.a)’nin gidip amcası Varaka b. Nevfel’e olanları anlatması ve onun da bu durumu bir peygamberlik müjdesi olarak gördüğünü söylemesinden bahsetmektedir. Sonra da o

⁶⁷³ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, ss. 363-364.

⁶⁷⁴ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 124; C. VI, s. 290.

⁶⁷⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, ss. 629-631; C. VI, s. 397.

⁶⁷⁶ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 629.

günden itibaren Kur'ân nüzulünün başladığını, Kur'ân'ın ilk on üç sene Mekke'de ve son on sene Medine'de, hepsi olarak yirmi üç senede nazil olup tamamlandığından söz etmektedir.⁶⁷⁷

Nüzûlü 23 senede tamamlanan Kur'ân sûrelerinin Mekkî ve Medenî olarak ikiye ayrıldığını ve onların özelliklerini zikreden müfessir, Hz. Peygamber (s.a.v)'in okuma yazmayı bilmeyen bir ümmî olduğunu ve gelen vahyin kalbine Allah tarafından yerleştirildiğini, sonra onu sahâbîlere okuyarak yazdığını söylemektedir. Onun dediği gibi, Ebû Bekir (r.a), Ömer (r.a), Osman (r.a), Ali (r.a), Zeyd b. Sâbit (r.a) ve Übey b. Ka'b gibi sahâbîler onun vahiy kâtipleri arasındadır.⁶⁷⁸

Müellif, Kur'ân-ı Kerîm'in toplanmasını kısaca şöyle anlatmaktadır: “Peygamber Efendimiz (s.a.v) hayatta olduğu zamanlar, vahiy gelebileceği ümidi taşıyarak Kur'ân-ı Kerîm toplatıp kitap şekline getirmemiştir. Ama Peygamberimiz (s.a.v)'in vefatından sonra Hz. Ebû Bekir (r.a)'in halifeliği dönemde Hz. Ömer (r.a)'in tavsiyesiyle Kur'ân âyetleri bir araya toplama kararı alındı. Zeyd b. Sâbit (r.a) ve Hz. Ömer (r.a) başta olmak üzere sahâbîlerden oluşan heyet bu görevi başarıyla yerine getirdiler. Kur'ân'ı antilop derisinden olan sahifelere yazarak, onu belinden bağlayıp Hz. Ebû Bekir (r.a)'in evine koydular. Bu Mushaf, Hz. Ebû Bekir (r.a) vefat edince Hz. Ömer (r.a)'in evinde, ondan sonra onun kızı ve Peygamberimiz (s.a.v)'in eşi olan Hz. Hafsa (r.a)'da kaldı...”⁶⁷⁹

5.7. Kısasu'l-Kur'ân

Muhammed Sâdık, Kısasu'l-Kur'ân'la ilgili *Kur'ân İlimleri* kitabında hiç bahsetmese de, *Tefsîr-i Hilâl* eserinde genişçe bilgi vermektedir. Kur'ân'da geçen kıssaların tefsirini yapmadan önce, kıssalar hakkında kısa giriş şeklinde bilgi vermektedir.⁶⁸⁰ Kıssalarla ilgili âyetler bitince, eğer ilgili kıssa hakkında sahih kaynaklarda bilgiler varsa, onları tafsilatlı bir biçimde anlatmaktadır.⁶⁸¹ Bu yöntem okuyucunun Kur'ân'ı daha iyi anlamasında fayda sağlamaktadır. Müfessirimizin bazı görsel kayıtlarında “İnsanların dilinde Kur'ân kıssalarıyla ilgili bazı yanlış, aslı olmayan bilgiler dolaşmaktadır. Ben de o yanlış bilgilere

⁶⁷⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 604.

⁶⁷⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 605.

⁶⁷⁹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, ss. 605-606.

⁶⁸⁰ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, s. 513.

⁶⁸¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, ss. 509-513.

aldanmamaları için *Tefsîr-i Hilâl* eserinde kıssalarla ilgili âyetleri tefsir ederken geniş ve sahih bilgiler vermeye çalıştım”⁶⁸² diye söylemiştir. Bu da onun bu hususta ne kadar titiz davrandığını göstermektedir. Muhammed Sâdık bu eserde kıssalarla ilgili İsrailiyattan ve başka inançlardan gelen yanlış bilgiler hususunda da uyarılarda bulunmaktadır. Bazen ise Kur’ân’da gelen kıssalardan gözetilen amaçları da açıklamaktadır.⁶⁸³

Herkesçe bilindiği üzere Kur’ân’da en çok söz konusu vak’a Mûsâ (a.s) ile ilgili kıssalardır. Müfessir de bununla ilgili âyetleri yorumlarken bazı detaylı bilgilere de yer vermektedir. Mesela Yüce Allah’ın Kur’ân’daki “...*Sâmirî de aynı şekilde attı.*” (Tâhâ 20/87) âyetinin tefsirinde Sâmirî ismindeki şahsın asıl Semeralı olduğunu ve İsrail oğullarına yol gösterici bir rehber olduğunu söylemektedir.⁶⁸⁴

“*Sâmirî, şöyle dedi: “Ben onların görmediği şeyi gördüm. Elçinin izinden bir avuç avuçladım da onu attım. Böyle yapmayı bana nefsim güzel gösterdi.”* (Tâhâ 20/96) Muhammed Sâdık, müfessirlerin bu âyet hakkında birçok rivâyetlerde bulunduklarını ve onların âyetle ilgili söylediklerini şöylece aktarmaktadır: “Sâmirî’nin onların görmediklerini gördüğü şey, Cebrâil (a.s)’in Hayat atına binerek gelmesidir. Elçiden murat Cebrâil (a.s), avuçladığı toprak da Cebrâil (a.s)’in atının bastığı yerden aldığı topraktır. O toprağı attığı yer ise İsrâiloğulları’nın ziynet eşyalarının toplanıp eritildiği yerdir. O toprak Cebrâil (a.s)’in atının ayakları değdiği toprak olduğundan, yapılan heykelcikten buzağının sesine benzer sesler çıkmıştır.” Müfessirimiz de bu konuda şöyle demektedir: Sâmirî’nin söylediklerinden, bir hileci yakalandığı sırada kendisini nasıl tutacağı buradan ortaya çıkmaktadır. Sâmirî, “ben hiçbir şey yapmadım. Kötü niyetim bile yoktu. Sadece gönlümden geçeni yaptım, onlar kendilerince bana tabi oldu” demek istedi.⁶⁸⁵

Bazen de kıssada geçen şahısların isimlerini ve ilgili bazı bilgileri de zikretmektedir. Örneğin, Firavun’un kibrinden ve halkına yaptığı zulümlerden bahseden Kasas Sûresi’nin 4. âyetini tefsir ederken, Firavun kelimesinin bir insan ismi olmadığını, Mısır krallarına karşın söylenen unvan adı olduğunu söylemektedir. Ona göre, Mûsâ (a.s) döneminde Mısır kralı

⁶⁸² Muhammed Yûsuf, “Anbiyalar Qissasi-Muqaddima (Enbiyalar Kıssası-Mukaddime)”, 16 Haziran 2015, <https://www.youtube.com/watch?v=co08RN9wtpw>, (Er.t. 27.06.2018).

⁶⁸³ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, ss. 209-213.

⁶⁸⁴ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, s. 601.

⁶⁸⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, ss. 604-605.

olarak tahtta bulunan şahıs II. Ramses olmuştur. Bu Firavun'un zulmettiği İsrâiloğulları da daha önce Yûsuf (a.s) döneminde öz vatanlarından Mısır'a hicret edip gelmişlerdir.⁶⁸⁶

Allah Teâlâ'nın "...O da işe koyuldu ve deveyi kesti." (Kamer 54/29) sözüne yorum yaparken de, zarar verilmesi yasaklanan deveyi kesen Semûd kavminden olan adamın ismi Kader b. Salif olduğunu ve onun çok zalim ve fitneci olduğunu zikretmektedir.⁶⁸⁷ Semûd Kavmi'yle ilgili olan Kur'ân-ı Kerîm'in "*Semûd (kavmi) de uyarıcıları yalanladı.*" (Kamer 54/23) âyetinin tefsirinde ise söz konusu kavmin adının nereden geldiği ve onların nerede yaşadığıyla ilgili bilgi vermektedir. Müfessir, Semûd Kavmi hakkında şunları söylemektedir: "Bu kabile eski Arap kabilelerinden biri olup, nesebi Nuh (a.s)'a dayanan büyük dedeleri Semûd ismiyle adlandırılmıştır. Semûd Kavmi Hicaz bölgesindeki Vâdilkurâ denilen vadinin Hicr bölgesinde yaşamıştır. Bu kavme peygamber olarak gönderilen Sâlih (a.s), onları putları terk edip, yalnız Allah'a inanarak ibadet etmeye davet etmişri. Ama Semûd ahalisi imana gelmemişler ve bununla da kalmayıp peygamberi yalanlayıp, mu'cize getirmesini istemişlerdir..."⁶⁸⁸

Enbiyâ Sûresi'nin 74-75. âyetlerinin tefsirlerinde şunları zikretmektedir: "Allah Teâlâ, Lût (a.s)'ı İbrâhim (a.s) ile kurtararak, dünyanın en bereketli yerine getirir. İbrâhim (a.s) Filistin'e, Lût (a.s) ise oradan bir günlük yol uzaklığındaki Sodom köyüne yerleşir."⁶⁸⁹ Lût kavminin yaşadığı mekân, şimdiki Ölüdeniz'in dibinde kalmıştır. Daha önce orada deniz yoktu, Lût kavminin yaşadığı güzel bir mesken vardı. Ama bu kavim Allah'a isyan edip, emirlerine karşı geldikten sonra Allah'ın azabına uğramışlardır. Günümüzde Ölüdeniz'deki arkeolojik araştırmalarda Lût kavmine ait eşyalar bulunmuştur.⁶⁹⁰

Müfessirimiz, Kur'ân'da geçen bazı kıssalar hakkında ilgili âyetlerin yorumunda gereken bilgileri verdiyse de, ayrıca müstakil bir başlık altında zikrettiği de olmuştur. Mesela, Yûnus (a.s) ve onun kavmi hakkında Sâffât Sûresi'nin 148. âyetine⁶⁹¹ yorum yaparken Semûd kavminin, Allah'ın azabına şahit olduktan sonra yürekten tövbe ederek sağ kalmış tek kavim olduğunu söylemektedir.⁶⁹² Daha sonra ise Kalem Sûresi'nin son iki

⁶⁸⁶ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 363; Mısır Firavun'larıyla ilgili geniş bilgi için bkz: Ömer Faruk Harman, "Firavun", *DİA*, C. XIII, ss. 118-121.

⁶⁸⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 660.

⁶⁸⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 658.

⁶⁸⁹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, s. 652.

⁶⁹⁰ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 598.

⁶⁹¹ "Nihayet onlar iman ettiler. Biz de onları bir süreye kadar geçindirdik." (Sâffât 37/148)

⁶⁹² Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 145.

âyetinin tefsirine geçmeden önce “Yûnus Aleyhisselâm Kıssası” başlığı altında Yûnus (a.s) kıssasını kısaca baştan sona kadar anlatmaktadır.⁶⁹³ Bundan başka Allah’ın gönderdiği peygamberlerden olan Nûh (a.s) hakkında da Nûh Sûresi’nin tefsirine girmeden “Nûh Aleyhisselâm Kıssası” başlığı altında akıcı bir dille bilgi verilmektedir.⁶⁹⁴

Müellif kıssaları yorumlarken aslı esası olmayan veya İsrailiyat’tan gelen yanlış bilgilerden ve aşırı yorumlardan kaçınmaktadır. Mesala, Yâsîn Sûresi’nde geçen bir şehir halkına gönderilen üç peygamber kıssasını açıklarken şunları zikretmektedir: “Âyette geçen şehrin hangi şehir olduğu ve oraya hangi Peygamberler gönderildiği hakkında Kur’ân’da ve sahih hadislerde açık bir bilgi bulunmadığından, bu âyeti olduğu gibi kabul etmek gerekir. Birçok tefsirde bu şehrin adının Antakya olduğu, ona peygamberler değil de Îsâ (a.s)’ın Sâdık, Masdûk ve Şem’ûn adındaki elçilerinin geldikleri zikredilir. Ama bu bilgilerin aslı esası yoktur. Günümüzde olduğu gibi klasik dönem muhakkik tefsir âlimlerinin bazıları, bunları İsrâiloğulları’ndan gelen uydurma bilgiler olduğunu belirtmektedirler.”⁶⁹⁵

“...Onlar mağaralarında üç yüz yıl kaldılar ve dokuz yıl daha ilave ettiler...” (Kehf 18/25) ayetini yorumlarken de şunları zikretmektedir: “Bazı müfessirlere göre, Ashâb-ı Kehf mağarada şemsî yıl hesabına göre üç yüz yıl, kamerî yıl hesabına göre üç yüz dokuz yıl kalmışlardır. Çünkü onlar “Şemsî yüz sene, kamerî yüz üç seneye denk gelir” kaidesinden yola çıkmışlardır. Ama bu onların kendi yorumlarıdır. Kur’an’da ve Sünnet’te Ashâb-ı Kehf’in mağarada kaldıkları sürenin bu türlü hesaplara yorumlanmasına dair net bir bilgi bulunmamaktadır. O yüzden ayette nasıl geldiyse öyle kalması daha uygundur.”⁶⁹⁶

5.8. Nesh

Muhammed Sâdık bu ilmi teori olarak *Kur’ân İlimleri* kitabında incelerken, nesh kelimesinin sözlükteki ve ıstılahtaki anlamlarından, neshedilen hükümlerin çeşitlerinden ve onların hikmetinden, Kur’ân’ın Kur’ân’la neshedilmesinden ve bu ilimle ilgili başka bazı hususlardan da genişçe bahsetmektedir.

⁶⁹³ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, ss. 233-234.

⁶⁹⁴ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, ss. 262-264.

⁶⁹⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 77.

⁶⁹⁶ Muhammad Yusuf, *a.g.e.*, C. III, s. 481.

Ona göre “nesh” kelimesinin iki anlamı vardır. Birincisi, bir şeyin asıl halini saklamakla beraber onun nüshasını bir yerden başka bir yere geçirmektir. İkinci anlamı ise bir şeyi ortadan kaldırmak, iptal etmek ve değiştirmektir.⁶⁹⁷ Nesh’in ıstılahtaki anlamından veya tanımından söz etmek gerekirse, tarihten günümüze kadar çeşitli tanımlar yapılmıştır. Ancak İslam âlimlerinin çoğu şöyle tarif etmiştir: “Nesh, dinî bir hükmü daha sonra gelen dinî bir delille kaldırmaktır.”⁶⁹⁸

Nesh, şeriatın emir ve nehiylerini içine alan cüz’î ve fer’î hükümlerinde olur. Allah’a, peygambere, ahirete iman etme gibi akideyle ilgili ve namazın, orucun farz olması gibi konularda nesh olmaz. Ayrıca vaatle bulunma ve uyarı amacı taşıyan metinlerde, tarihte geçen ümmetlerle ilgili haberlerde nesh söz konusu değildir. Çünkü bu türlü metinlerin muhtevası neshe hiç gerekçe duymayan konulardan oluşmaktadır.⁶⁹⁹ Bundan dolayı nesh konusu ilahi/dini metinlerde aranmaktadır.

Muhammed Sâdık İslam’daki neshi ve ondaki hikmeti, bir doktorun toplumdaki ağır hastalığı yavaşça, kendi usulüyle tedavi etmesine benzeterek şunları söylemektedir: “Allah Teâlâ yolundan sapmış, hidayetin gerçeğini unutmuş olan toplumun hastalıklarını, ağır bir hastayı kendine has tıbbî bakımdan tedavi edercesine tedavi eder. Doktor ana hastalığı iyileştirmeye çalışırken, geçici olarak etraftaki küçük hastalıklara karşı ilaçlarla yetinir. Zamanı geldiğinde ise esas tedaviyi uygular. Allah Teâlâ da cahiliyet hastalıklarından insanları ıslâh ederken ilk olarak geçici bir hükmü cari kılmış, vakti geldiğinde ise o hükmün yerine esas hükmü getirmiştir. Allah Teâlâ neshle insanları zor olan hükme yavaşça alıştırmıştır. Bu hükümlerin hepsi insanların iyiliği ve saadeti içindir. Allah Teâlâ bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırırsa, elbet onun yerine daha hayırlısını veya benzerini getirir.”^{700,701}

Yüce Allah’ın “...Peygamber ile baş başa konuşacağınız zaman, baş başa konuşmanızdan önce bir sadaka verin...” (Mücâdele 58/12) âyetini yorumlayan müfessirimiz, âyetle ilgili Hz. Ali (r.a)’nin şu sözlerini zikretmektedir: “Kur’an’da bir âyet var. Ona ne benden önce birisi amel etmiştir, ne de benden sonra birisi amel edecektir. Bir

⁶⁹⁷ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, s. 307; Yunus Abdurahimoğlu, Asife Ünal, *a.g.m.*, s. 410.

⁶⁹⁸ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, s. 309; Ayrıca bkz: Abdurrahman Çetin, *a.g.e.*, s. 289; Abdurrahman Çetin, “Nesih”, *DİA*, C. XXXII, ss. 579-581.

⁶⁹⁹ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, s. 311.

⁷⁰⁰ Bakara 2/106.

⁷⁰¹ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, ss. 311-312.

dinarım vardı. Onu on dirheme böldüm, ayet nesh oluncaya kadar Peygamberle baş başa görüşeceğim zaman önce sadaka verir ardından baş başa görüşürdüm. Sonra âyet neshedildi, yani amel etme ortadan kaldırıldı.” Muhammed Sâdık bu âyeti neshedenin hemen sonraki âyet⁷⁰² olduğunu, Allah Teâlâ’nın da kendi kulları için kadar merhametli davrandığını ve her zaman kolaylığı istediğini belirtmekte; neshin hikmetlerinden bahsetmektedir.⁷⁰³

Konuyla ilgili diğer bir örnek olarak içkinin haram kılınma aşamalarına bakmak mümkündür. Müellif de bu hususta Nisâ Sûresi’nin 43. âyetinin ve Mâide Sûresi’nin 91-92. âyetlerinin yorumunda genişçe söz etmektedir. Bilindiği üzere câhiliye döneminde toplum arasında içkiye meyilli olanlar çok yaygındı. Muhammed Sâdık’ın söylediği gibi, Kur’ân-ı Kerîm insanları bu hastalıktan iyileştirmek için kendine özel yöntem olarak tedricilik uygulamıştır. İçkiyle ilgili ilk olarak Nahl Sûresi’nin 67. âyeti nâzil olup, burada içkinin güzel rızık olmadığı söylendi.⁷⁰⁴ Sonra da içkide büyük günah ve zarar olduğunu belirten Bakara Sûresi’nin 219. âyeti nâzil oldu.⁷⁰⁵ Daha sonra Nisâ Sûresi’nin 43. âyetiyle sarhoş adamın namaza yaklaşması yasaklandı. Bu âyet nâzil olduktan sonra içki içenlerin sayısı epeyce azaldı. Çünkü beş vakit namazın arasında içki içmeden namaza gelmek çok zordu.⁷⁰⁶ En sonunda ise Kur’ân’ın “*Ey iman edenler! İçki, kumar... birer pisliktir. Onlardan kaçının ...*” (Mâide 5/90-91) âyetleri nâzil oldu ve içki kesin olarak yasaklandı.⁷⁰⁷ Allah Teâlâ böylece dört âyet ile yüzyıllarca tedâvisi bulunmayan hastalığı iyileştirmiş oldu. İlk inen üç âyet ise son dördüncü âyetle neshedilmiştir.⁷⁰⁸

5.9. Mübhemâtü’l-Kur’ân

Kur’ân ilimlerinde önemli bir yere sahip olan alan da, Kur’ân’ın mübhem hususlarının açıklanmasıdır. Terim olarak, Kur’ân-ı Kerîm’de geçen yer, zaman veya şahıs kendi ismiyle

⁷⁰² “Baş başa konuşmanızdan önce sadakalar vermekten çekindiniz mi? Bunu yapmadığınıza ve Allah da, sizi affettiğine göre artık namazı kılın, zekâtı verin, Allah’a ve Resûlüne itaat edin...” (Mucâdele 58/12)

⁷⁰³ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, ss. 88-89.

⁷⁰⁴ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, ss. 353-354.

⁷⁰⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, ss. 212-213.

⁷⁰⁶ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, ss. 547-548.

⁷⁰⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, ss. 116-121.

⁷⁰⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 548.

belirtilmeyip, onun yerine kullanılan zamir, kapalı kelime ve ifadelerle zikredilen hususlara mübhemâtü'l-Kur'ân denir.⁷⁰⁹

Bu konuda orta bir yol izlemeye çalışan Muhammed Sâdık, Kur'ân'daki mübhem olan hususları ele alırken, mevcut görüşleri aktarmakla beraber, fazla ayrıntılara da girmemektedir. Bazen de farklı görüşleri zikrettikten sonra, kendi fikrini veya görüşlerin hangisini seçtiğini belirtmektedir.

“*Âd ve Semûd kavimlerini, Kuyu sahiplerini (Ress halkını) ve bunların arasında pek çok nesilleri de helâk ettik.*” (Furkan 25/38) “Ress” kelimesi Araplarda içi kapatılmış, yıkılmaya yüz tutmuş harap bir kuyuyu ifade etmek için kullanılmıştır. Bu yüzden *Tefsîr-i Hilâl*'de da Kuyu sahipleri diye tercüme edilmiştir. Kuyu sahiplerinin kimler olduğuna dair rivâyetlere göre, suç işleyen kavmin adamları kuyu etrafında oturduklarında, kuyu aniden düşürmüş ve etrafındaki adamlar da düşerek helak olmuşlardır. Bazı müfessirler bu kavmin Sâlih (a.s.)'in kavmi olduğunu, bazıları ise Şuayb (a.s) kavmi olduğunu kendilerince delil olarak kabul ettikleri rivayetlerle desteklemektedirler.⁷¹⁰

Müfessir, Yüce Allah'ın “*Andolsun, biz bunu insanlar arasında, düşünüp ibret alsınlar diye tekrar tekrar açıkladık...*” (Furkan 25/50) sözündeki mübhem olan “*bunu*” lafzından ne kastedildiği konusunda çeşitli fikirlerin bulunduğunu söylemektedir. Onun zikrettiğine göre alimlerin bazıları “*bunu*” lafzından yağmur ve rüzgâr anlamlarını, diğer bazıları ise “*bunu*” lafzından Kur'ân-ı Kerîm olduğunu kastetmişlerdir. Biz de burada ikinci gurubun fikrine katılmaktayız. Çünkü cümlenin siyak ve sibakı bunun isabetli olduğunu göstermektedir. Sonraki âyette her bir halka uyarıcı gönderildiği söylendiyse, ondan sonraki âyette de onunla cihat etme hakkında söz edilmiştir. Bu da “*bunu*” kelimesinden Kur'ân kastedildiğini göstermektedir.⁷¹¹

Bazen de Kur'ân âyetlerinin mübhem olan hususlarında birkaç görüşün olduğunu söylemekte, ama onların hepsini zikretmeden, sadece âlimler tarafından makbul görülen görüşü zikretmekle yetinmektedir. Örneğin, “*...Hani bir topluluk size el uzatmaya kalkışmıştı da, Allah onların ellerini sizden çekmişti...*” âyetindeki Müslümanlara el uzatmaya kalkışanların kimler olduğu hususunda şöyle demektedir: “Onların kimler

⁷⁰⁹ Abdurrahman Çetin, *a.g.e.*, s. 282.

⁷¹⁰ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 229.

⁷¹¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 236.

olduğuyla ilgili çeşitli rivâyetler vardır. Ama muhakkik âlimlerimiz, o kavmin Hudeybiye vakasında Allah'ın Resulü (s.a.v)'nü ve Müslümanları gaflete düşürüp, öldürmeye kalkışan müşrikler grubu olduğunu belirtmektedirler.”⁷¹²

Kur'ân-ı Kerîm'in “*Soran birisi, gerçekleşecek azabı sordu.*” (Meâric 70/1) âyetini yorumlayan Muhammed Sâdık'a göre, Allah Teâlâ Muhammed (s.a.v)'i peygamber olarak gönderdiğinde, o müşrikleri Allah'ın azabından korkmaya çağırırdı. Bunu duyan müşrikler birbirlerine “Muhammed'e sorun bakalım, bu azap kimin ve kime, ne zaman inecek?” derlerdi. Müşriklerden olan Nadr b. Hâris de Hz. Peygamber (s.a.v)'e gelip bu soruyu sormuş ve bunun üzerine söz konusu âyet nâzil olmuştur.⁷¹³ Buradan anlaşılacağı üzere âyette geçen “*Soran birisi*” ifadelerinden kastın tarihi bilgilerden ve rivâyetlerden hareketle Nadr b. Hâris olduğu söylenebilir.

5.10. Hurûf-i Mukattaa

Kur'ân-ı Kerîm'de yüz on dört sûre varsa, onların yirmi dokuzu kelimelerle değil de harflerle başlamıştır.⁷¹⁴ Bu harfler *Ulûmü'l-Kur'ân* eserlerinde “hurûf-i mukattaa”, hurûf-i heca” veya “fevâtihu's-süver” şeklinde zikredilmektedir.⁷¹⁵

Kur'ân-ı Kerîm, bazı sûrelerin başına Arap alfabesindeki harflerin bazılarını getirerek, Arapların tarih boyunca hiç yapmadığı, düşünmediği ve bilmediği müteşâbih bir dil kaidesini dile getirmiştir. Bu sebeple de bu harfler müteşâbihin en meşhurlarından olarak da zikredilir. Söz konusu mukattaa harflerinden ne murat edildiğine dair tarihten günümüze kadar birçok te'viller ve bunun neticesinde ihtilaflı görüşler ortaya çıkmıştır. Bunun esas nedeni bu harfler hakkında Peygamber Efendimiz (s.a.v)'den ve sahabeden hiçbir rivâyetin olmadığıdır. Hiç şüphe edilmemelidir ki onlar bu harflerden muradın ne olduğunu bilmiş ve bunun için de birbirlerine sormamış ve rivâyette de bulunmamışlardır.⁷¹⁶

Müfessirlerin birçoğu bu harflere bir anlam veremeyip, ancak tahminlerde bulunmuşlardır. Hatta onların bazıları tahmin etmekten da sakınarak hiç yorum yapmamışlardır. Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf mukattaa harfleri hakkında Bakara

⁷¹² Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, ss. 27-28.

⁷¹³ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 251.

⁷¹⁴ Yunus Abdurahimoğlu, Asife Ünal, *a.g.m.*, s. 410.

⁷¹⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 14; Muhammed Yûsuf, *Kur'ân İlimleri*, s. 370.

⁷¹⁶ Muhammed Yûsuf, *Kur'ân İlimleri*, s. 373.

Sûresi'nin söz konusu harflerden oluşan ilk âyetinin tefsirinde genel bilgi vermektedir.⁷¹⁷ Sonraki sûrelerin mukattaa harflerinin bazılarını yorumladıysa da, birçoğuna yorum yapmadan, daha önceki veya başka sûrelerde tafsilatlı bilgi verdiğini söyleyerek geçmektedir.⁷¹⁸

Müfessirimiz Sâd Sûresi'nin ilk âyetinin yorumunda, Kur'ân'da geçen hurûf-i mukataanın hikmetini şöyle açıklamaktadır: “Allah'ın mukatta harfleriyle yemin etmesi, o harflerle ilahi kitap nâzil kıldığı içindir. İnsanların dünya ve ahiret saadetine ulaşmaları için gönderdiği Kur'ân-ı Kerîm'deki âyet ve kelimeler bu harflerle yazılmıştır. Ancak aynı harflerle Kur'ân'a benzer başka bir kitap hiç kimse tarafından yazılamamıştır ve yazılamayacaktır. Bu ise Kur'ân'ın büyük bir mu'cize olduğunu gösterir.”⁷¹⁹

Bazen de mukattaa harfleri hakkında birkaç farklı yorumları getirerek, sonra da kendi tercihini belirtmektedir. Mesela, Tâhâ Sûresi'nin ismi ve onun ilk âyeti olarak sayılan “Tâhâ” lafzı hakkında İslam âlimlerin şöyle dediklerini aktarmaktadır: “Âlimlerin bazıları, “Tâhâ, hece harflerindendir. Onun manasını sadece Allah bilir” derse; bazıları da, “Tâhâ, Allah'ın güzel isimlerinden biridir” der. Diğer gruplar da, “Tâhâ, Peygamberimiz (s.a.v)'in isimlerindendir” der veya “Tâhâ” lafzına “Ey insan” mânâsını verirler. Müfessirimiz yorumların sonunda, “Tâhâ lafzından ne murat edildiğini sadece Allah'ın kendisi bilir” diye kendi görüşünü belirtmektedir.⁷²⁰

5.11. Münâsebâtü'l-Kur'ân

Münâsebâtü'l-Kur'ân, Kur'ân-ı Kerîm'deki âyetler ve sûrelerin arasındaki münâsebeti veya anlam ilişkisini inceleyen bilim dalıdır.⁷²¹ Kur'ân ilimleriyle ilgili eserlerde buna “münâsebâtü'l-âyât ve's-süver” veya “et-tenâsüb beyne'l-âyât ve's-süver” de denmektedir.⁷²²

Kur'ân-ı Kerîm'in birçok sûresinin bir değil birkaç konuları ele aldığı herkesçe bilinmektedir. Sûrelerde farklı konular ele alınıp, onların yan yana dizilmesi, bu konular

⁷¹⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. I, s. 14.

⁷¹⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, s. 4; C. IV, s. 360.

⁷¹⁹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 153.

⁷²⁰ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, s. 565.

⁷²¹ Mehmet Faik Yılmaz, “Münâsebâtü'l-Âyât ve's-Süver”, *DİA*, C. XXXI, s. 569.

⁷²² Abdurrahman Çetin, *a.g.e.*, s. 328.

arasında mutlaka bir bağ olmasındandır. Müfessirimiz Muhammed Sâdık da tefsirinde münâsebet hususuna büyük önem atfederek hassasiyetle üzerinde durmaktadır. Mesela, Nûr Sûresi'nde bir konuyu ele alan 1-26. âyetlerinin tefsirini yapmakta ve hemen sonraki âyetlerin tefsirine geçmeden onların arasındaki bağları beyan etmektedir: “Nûr Sûresi'nin başından buraya kadar toplumda ortaya çıkabilecek kötülükler; zina, zinayla suçlamak, iftira atmak, bu suçların cezası ve akıbeti hakkında söz edilmiştir. Sonraki âyetlerde ise bu kötülüklerin önlemini alma ve İslam toplumunda onların ortaya çıkmasına karşı tedbir alma yolları zikredilecektir.”⁷²³

Bazen sûreler arasındaki münâsebeti de sûrelerin giriş veya son kısmında izah etmektedir. Örneğin, Necm Sûresi'nin tefsirine giriş kısmında, sûrenin içerdiği konulardan kısaca bahsetmekle birlikte kendinden önceki Zâriyât ve Tûr sûreleriyle olan münâsebetini de dile getirmektedir: “Zâriyât, Tûr ve Necm sûreleri arasında üslûb ve konu yönünden bir benzerlik olduğunu birçok müfessir âlim söylemiştir. Necm Sûresi de önceki iki sûre gibi akide meselesini el almaktadır. Sûrede, özellikle Muhammed (s.a.v)'in hak peygamber olduğu, vahyi Cebrâil (a.s) aracılığıyla kabul ettiği, o kutsal görevi yerine getiren meleği asıl haliyle gördüğü hakkında söz edilmektedir. Bunun yanında dinsiz ve müşrik olanların akıllarını kullanmadıkları ve ahiret ile ilgili âyetler gelmektedir.”⁷²⁴

Muhammed Sâdık tefsirinde çoğunlukla âyetleri ayrı ayrı ele alarak yorumlamaktaysa da, âyetler arasındaki uyumu korumaya özen göstermektedir. Mesela, “İnsan, “Öldüğümde gerçekten diri olarak çıkarılacak mıyım?” der.” (Meryem 19/66) âyetini tefsir ederken, inkâr edenlerin öldükten sonra dirilmeye inanmadıklarını ve bu sorunun bir kâfire ait olduğunu söylemektedir. Sonra da bu sorunun en iyi cevabının hemen sonraki âyette⁷²⁵ geldiğini söyleyerek, sonraki âyetin tefsirine geçmektedir.⁷²⁶

5.12. Aksâmu'l-Kur'ân

Kur'ân-ı Kerîm'de birçok yeminler vardır ki, bunlarda Yüce Allah bazen kendi ismiyle yemin etmekte, bazen ise peygamberlere, Kur'ân'a, kıyamet gününe, meleklerle, kâinatta ve

⁷²³ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 150.

⁷²⁴ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 554.

⁷²⁵ “İnsan, daha önce hiçbir şey değil iken kendisini yarattığımızı düşünmez mi?” (Meryem 19/67)

⁷²⁶ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, s. 625.

tabiatta bulunan önemli varlıklara yemin etmektedir.⁷²⁷ Müfessirimiz de Kur’ân’ın bu hususuyla ilgili Nâziât Sûresi tefsirine giriş kısmında bazı bilgileri vermektedir. Onun dediği gibi, Arap dilinde yeminin birçok çeşitleri vardır. Açık bir şekilde bizzat yemin lafızlarıyla veya yemin harfleri olan (و), (ب) ve (ت) harfleriyle yemin edilir. Kur’ân’ın birçok sûresi de yeminle başlamaktadır ki, Nâziât Sûresi de bunlardandır. Bu gibi hususlarda yemin lafzı kullanılmasa da yemin harflerinin kullanılması yeterli sayılmaktadır. Örneğin, وَالنَّازِعَاتِ demek النَّازِعَاتِ “Nâziât”a andolsun demektir.⁷²⁸ Genelde bir sözün tekidi için, dikkati çekmek için veya çok önemli bir meseleyi açıklamadan önce yemin edilir. Allah Teâlâ kendisinin yarattığı şeylerin bazılarıyla yemin ederek, onların önemini artırmaktadır.⁷²⁹

Sâffât Sûresi’nin tefsirinde de, sûrenin ilk üç âyetinde⁷³⁰ geçen yeminlerle ilgili şunları zikretmektedir: “Burada Yüce Allah çeşitli görevlerde olan belli bir melekler grubuna yemin etmektedir. Bu da bu meleklerin Allah’ın huzurunda önemli yere sahip olduklarını bildirir ve onların önemini artırır.”⁷³¹

Muhammed Sâdık, Kur’ân-ı Kerîm’in “*Batmakta olan yıldız andolsun.*” (Necm 53/1) âyetini yorumlarken, buradaki yıldız olan yeminden kastın, insanların yıldızlara bakarak tefekkür etmeleri, böylece Allah’ın kudretinin farkına varmaları ve sonraki âyete dikkat çekmek için olduğunu söylemektedir.⁷³²

5.13. Tekrâru’l-Kur’ân

Kur’ân-ı Kerîm, on dört yüzyıldır dünyada en çok okunan, ezberlenen, incelenen ve tekrar edilen bir kitaptır. Bu onun Allah’ın gönderdiği gerçek ilahi kitap olduğuna açık bir delildir. Bu kitap ne kadar çok okunsa, ezberlense de insanlar ondan hiç uzaklaşmamakta, bıkmamakta, aksine insanların ona olan sevgisi daha artmakta, onun emirlerine kulak asan insanlar daha da çoğalmaktadır. Kur’ân’ın başka özelliklerinden biri de onun içindeki tekrarlardır. Kur’ân’da bazen bir kelimenin veya âyetin bir veya birçok yerde tekrar edildiği görülmektedir. Kur’ân’ın tekrar edilmesi insana ne kadar kendisini sevdriyorsa, bu tekrarlar

⁷²⁷ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 9. B, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, s. 168.

⁷²⁸ وَالنَّازِعَاتِ غَرَفًا “Andolsun (kâfirlerin ruhlarını) şiddetle çekip çıkaranlara” (Nâziât 79/1)

⁷²⁹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, ss. 359-360.

⁷³⁰ “Saf bağlayıp duranlara, haykırarak sevk edenlere ve zikri (Allah’ın kelâmını) okuyanlara andolsun.” (Sâffât 37/1-3)

⁷³¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 110.

⁷³² Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 626.

da insanın Kur'ân'ı anlamasında, mahiyetini kavramasında yardımcı olmaktadır ve kendisine daha da çok dikkat çekmektedir.⁷³³

Bu itibarla tekrârı'l-Kur'ân'ın öneminin idrakinde olan Muhammed Sâdık da, eserinde konuya temas ederek yeri gelince bu tekrarların hikmet ve esrarını izah etmeye çalışmaktadır. Şimdi meseleyi nasıl ele aldığını aşağıdaki örneklerle görmeye çalışalım:

Kur'ân-ı Kerîm'in "*Allah, sözün en güzelini birbirine benzeyen ve tekrarlanan bir kitap olarak indirmiştir.*" (Zümer 39/23) âyetini tefsir eden müfessir, Kur'ân'ın sözün en güzeli olduğunu, onun âyetlerinin güzellikte, anlamlılıkta, doğrulukta ve hükümde birbirine benzeştiğini söylemektedir. Ona göre, bu kitaba tekrarlanan denilmesi, içindeki hükümlerinin, hikmetlerinin, vaazlarının, uyarılarının ve vaatlerinin tekrar tekrar zikredilmesindendir.⁷³⁴

Bazen sûredeki tekrarların hikmetini ve ilgili bazı hususları sûre tefsirinin sonunda açıklamaktadır. Mesela, Rahmân Sûresi'nin sonunda, söz konusu sûre içinde 31 kez tekrar edilen *فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ* âyeti⁷³⁵ ile ilgili Neseî'nin şu fikrini zikretmektedir: "*فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا* âyeti bu sûrede 31 kez tekrar edilmekte, onların sekizi Allah'ın sanatı, kudreti, yaratıkların yaratılması ve onların yeniden tekrar dirilmesi konularından sonra gelmektedir. Onların yedisi cehennem ve ondaki zorlukların mevzularından sonra, sonraki sekizi cennet ve onun ehli hususundan sonra, diğer sekizi ise derecesi biraz aşağıda olan cennet ve onun vasfından sonra gelmektedir. Kim ki bunların evvelki sekizine kalben inanıp, ona göre amel ederse, Allah Teâlâ ona cennet kapılarını açıp, cehennem kapılarını kapatacaktır."⁷³⁶

فَقُلْ كَيْفَ نَدْرَ "Kahrolası, ne biçim ölçtü biçti" (Muddessir 74/19) âyeti sonraki âyette⁷³⁷ de *نَمْ* ekiyle birlikte tekrar edilmiştir. Müfessirimize göre, buradaki aynı âyetin tekrar edilmesi tekit etmek/vurgulamak amaçlı ve o kâfirin halinin çok kötü olduğunu belirtmek içindir.⁷³⁸

وَيَلَّ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ "O gün vay yalanlayanların hâline!" (Mürselât 77/19) âyeti hakkında da şunları söylemektedir: "Bu âyet Mürselât Sûresi'nde on dört kez tekrar edilmektedir. Bu Arap dilinin fesahatı ve belâgatındaki yüksek dereceli bir usûldür. Çünkü bu âyet boşuna

⁷³³ Abdurrahman Çetin, *a.g.e.*, s. 324.

⁷³⁴ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 209.

⁷³⁵ "O hâlde, Rabbinizin hangi nimetlerini yalanlıyorsunuz?" (Rahmân 55/77)

⁷³⁶ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 22, Ayrıca bkz: Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseî, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâikü't-Te'vîl*, C. IV, İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984, s. 214.

⁷³⁷ Muddessir 74/20.

⁷³⁸ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 303.

tekrarlanmamaktadır. Yüce Allah, sevgili Peygamberi (s.a.v)’e indirdiği bu sûrede, kâfirler belki bu sefer imana gelirler diye, onlara kendilerinden önceki kavimlerin durumunu hatırlatmaktadır. İnsanın bir damla iğrenç sudan, yani nutfeden yaratıldığına ve bunu ana rahminde zararlardan korunduğuna işaret edip, böbürlenerek nankörlük etmemeleri gerektiğine vurgu yaomaktadır. Böylece Allah Teâlâ kendi kudretini sûrenin sonuna kadar çeşitli misallerle hatırlatmaktadır.”⁷³⁹

5.14. Kur’ân’ın İsimleri

Çoğumuzca bilindiği üzere dünyadaki en doğru hidâyet kitabı olan Kur’ân, sûre ve âyetlerde çeşitli isimlerle zikredilmektedir. Muhammed Sâdık’a göre, İslam’dan önceki Araplar yazdıkları eserleri kısa ve hatta bir kelimeyle adlandırdıkları için Allah Teâlâ da bunun aksini yaparak, kendisinin gönderdiği kitaba çeşitli isimleri irade etmiştir. Onların en meşhurları Kur’ân ve Kitap’tır.⁷⁴⁰ Müfessirimizin zikrettiği Kur’ân isimlerinin bazılarını şöyle sıralamak mümkündür:

Kur’ân: Allah Teâlâ, kendi kelâmını İsrâ Sûresi’nin 9. âyetinde Kur’ân ismiyle şöyle buyurmaktadır: “*Gerçekten bu Kur’an en doğru olan yola götürür.*” Muhammed Sâdık bu âyetin yorumunda, Kur’ân’ın, insanı bu dünyadaki her türlü hayatında en doğru yola götüren bir kitap olduğunu ve bundan başka hiçbir kitabın, anayasanın veya eserin bu kitap gibi en doğru yolu gösteremeyeceğini söylemektedir.⁷⁴¹

Kitap: Müfessirimize göre, Yüce Allah’ın “*Allah’a hamdolsun ki O, kuluna Kitab’ı indirdi...*” sözündeki Kitab’dan maksat Kur’ân-ı Kerîm’dir.⁷⁴² Buradan görüldüğü üzere Kur’ân’ın diğer bir adı da Kitap’dır.⁷⁴³ Kitap denilmesinin sebebi de onun satırlardan, harflerin birikiminden oluşan kelimelerden ve onların tertiple bir araya geldiği cümlelerden oluştuğu içindir.⁷⁴⁴

Zikir: Bu da Kur’ân isimlerindendir. Muhammed Sâdık bu kelimenin iki anlamının olduğunu yani *hatırlatma* ve *şeref* manalarını verdiğini söylemektedir. Hatırlatma manasında Kur’ân’ın “*İşte bu, Bizim indirdiğimiz mübarek bir hatırlatmadır...*” (Enbiyâ 21/50)

⁷³⁹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. VI, s. 337.

⁷⁴⁰ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, s. 36.

⁷⁴¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, s. 404.

⁷⁴² Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, s. 467.

⁷⁴³ Ayrıca bkz: Hicr 15/1; Neml 27/1.

⁷⁴⁴ Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, s. 36.

âyetinde,⁷⁴⁵ Şeref manasında da “Şüphesiz bu Kur’an, sana ve kavmine bir öğüt ve bir şereftir...” (Zuhrûf 43/44) âyetinde⁷⁴⁶ geçmektedir.

Furkân: Kur’ân’ın başka bir ismi de Furkân’dır. Müfessirimizin de söylediği gibi, sözlükte “iki şeyin arasını ayırmak” manasına gelmektedir. Kur’ân da hakla batılın ve doğruyla yanlışın arasını ayırdığı için ona Furkân denilmiştir.⁷⁴⁷

5.15. Sûrelerin İsimleri

İncelemekte olduğumuz tefsirin müellifi olan Muhammed Sâdık, her sûrenin tefsirine başlamadan önce o sûrenin ismi hakkında kısaca mâlûmat vermektedir. Söz konusu sûrenin isminin manasını açıklamakta, bu ismi nereden aldığını ve eğer var ise muhtelif isimlerini zikretmektedir.

Mesela, Furkân Sûresi’nin tefsirine girmeden bu sûre “Furkân” ismini nereden aldığını ve bu kelimenin manasının ne anlama geldiğini açıklamaktadır. Söz konusu sûrenin isminin ilk âyetinde geçen “Furkân” kelimesinden alındığını ve “ayırır ve fark ettiren” anlamlarına geldiğini söylemektedir. Bununla birlikte “Furkân” kelimesinin Kur’ân’ın isimlerinden biri olduğunu yukarıda zikretmiştik. Dolayısıyla Kur’ân, hak ile batılı, doğru ile yanlış ayıran bir kitap olduğunu da belirtmiştik.⁷⁴⁸

Nûr Sûresi’nin tefsirine girerken de, söz konusu sûrenin “Nûr” ismini içindeki “Allah göklerin ve yerin nurudur...” (Nûr 24/35) âyetten aldığını söylemektedir. Manasını ise şöyle açıklamaktadır: “Nûr, Allah Teâlâ’nın güzel isimlerinden biridir. Nûr hem maddi hem de manevidir ve o Allah’tandır. Zaten her şeyin ortaya çıkması Allah’a bağlıdır. Bütün varlık, eğer Allah isterse var olur, istemezse var olmaz. Gündüz güneşten çıkan ışınlar, gece aydan çıkan ışınlar da Allah’tandır.”⁷⁴⁹ Müfessirimiz, Nûr Sûresi’nin 35. âyetin tefsirinde de sûre ismiyle ve “Nûr” kelimesinin manasıyla ilgili bazı hususları açıklamaktadır: “Sûre ismini bu âyetten almaktadır. Hatta bu âyetin kendisine de “Nûr Âyeti” denilmektedir. Âyette Allah Teâlâ kendisine Nûr demektedir. Fakat bu nûr, sizin ve bizim bildiğimiz maddi, gözleri

⁷⁴⁵ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. III, s. 644.

⁷⁴⁶ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. V, s. 385.

⁷⁴⁷ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 208; Ayrıca bkz: Muhammed Yûsuf, *Kur’ân İlimleri*, s. 39.

⁷⁴⁸ Muhammed Yûsuf, *a.yer.*

⁷⁴⁹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 100.

etkileyen, bir saniyede 186000 mil hızla hareket eden bir ışık değildir. Allah Te  l  'nın hiçbir sıfatı siz ve bizim düşündüğümüz gibi değildir. O, kendisinin benzeri olmayan zattır.”⁷⁵⁰

Tevbe S resi'nin ismiyle ilgili şunları söylemektedir: “S rede t vbeyle ilgili âyetlerin olduğu sebebiyle bu isimle adlandırılmıştır. Bu s renin meşhur olan ikinci adı “Ber et”tir. Çünkü söz konusu s re “ber et” sözüyle başlar. Bunun yanında, âlimlerimiz bu s renin “M ba'sıra”, “M řerride” ve “S ret 'l-Azab” gibi isimlerinin olduğunu da ileri sürmüşlerdir.”⁷⁵¹

⁷⁵⁰ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. IV, s. 178.

⁷⁵¹ Muhammed Yûsuf, *a.g.e.*, C. II, s. 512.

SONUÇ

Zengin bir tarihî geçmişe sahip, eskiden Mâverâünnehir denilen, Orta Asya Türk cumhuriyetlerinden biri olan Özbekistan, İslam kültür ve medeniyetine ev sahipliği yapmıştır. Bugünkü Özbekistan topraklarında İmam Buhârî, İmam Tirmizî, İmam Mâtürîdî, Hâce Bahâeddin Nakşibend gibi İslâm âleminin meşhur din âlimleri yetişmiştir.

Arkasında büyük bir miras bırakmış Muhammed Sâdık da bu topraklarda son iki yüzyıl içinde yetişen en büyük İslam âlimidir. Onun doğumu çok zor zamanlara denk gelmiş, açlık ve kıtlığın hâkim olduğu, ateizmle yoğrulan, dine yer vermeyen komünizmin siyaseti altında büyümüştür. Ama bunlara rağmen İslamî ilimlerde çok ileri noktaları kat edebilmiştir. Gizlice de olsa babasından Kur'ân-ı Kerîm ve Arapça dil bilgisi kitaplarını okuyup İslam ilimlerinin temelini atmış, o bölgenin önde gelen âlimlerinden ders almış ve ilme olan azminden dolayı kendini iyice yetiştirmiştir. Zamanla orta ve yüksek, yurtiçi ve yurtdışı okullarını bitiren âlim Orta Asya Müslümanları ve Özbek Halkı için büyük hizmetlerde bulunmuş, çok önemli eserleri müstakil telif etmiş ve kaleme almıştır. Müellifin tefsir alanından başka Kelâm, Fıkıh, Siyer ve İslam Tarihi gibi ilimlerle ilgili eserleri de bulunmaktadır. Kendisi Orta Asya âlimlerinin itiraf ettikleri gibi hem eski hem yeni klasik eserleri iyi bildiğinden, dünyaca düzenlenen seminer ve konferanslara iştirak ettiğinden, günümüzde dünya çapında Müslümanları temsil eden birçok kuruma üye olduğundan ve dünyaca ünlü Ehl-i Sünnet âlimleriyle sık görüşüp hep istişare ettiğinden dolayı onun yazdığı eserler çok geniş bir ufukla yazılmıştır. Bunu *Tefsîr-i Hilâl* eserinde de görmek mümkündür.

Bu çalışma Türkiye’de yeteri kadar tanınmayan Özbek âlimi Muhammed Sâdık’ı ve onun ana eseri *Tefsîr-i Hilâl*’i tanıtmak amaçlı hazırlanmıştır. Çağımızdaki klasik tefsir yöntemiyle ele alınan *Tefsîr-i Hilâl* eseri altı ciltten oluşmakta ve içinde yüz on dört sûrenin tamamının tefsiri bulunmaktadır. Müellifimiz bu tefsiri günümüz Özbek Kiril Alfabetiyle, herkesin anlayabileceği basit bir dil ve sâde yöntemle yazmaya çalışmıştır. Onun bu eseri başta olmak üzere diğer tüm eserleri hem halk, hem ilim yolundaki talebeler, hem ilgili alanların uzmanları için vazgeçilmez eserler olmuştur. Günümüzde *Tefsîr-i Hilâl* eseri Orta Asya’daki Özbeklerin yaşadığı her bölgede okunmakta ve tefsir alanında esas eser olarak bilinmektedir.

Şunu da belirtmek gerekir ki, Muhammed Sâdık tefsir alanında Kur'ân'ın geleneksel yorumuna bağlı kalmış ve bunun beraberinde Kur'ân'ın modern yorumundan da kaçınmamış ve 114 sûrenin tamamını bu iki yoldan giderek kaleme almıştır. Tefsir alanında meşhur olan birçok klasik kaynak eserden istifade etmiştir. Geleneksel ve modern tefsir ve diğer eserlerden istifade eden müellif, toplam 154 eserden istifade ettiğini kendisi de belirtmektedir. Altı ciltlik bu tefsirde rivâyet yöntemini ihmal etmeksizin dirâyet yöntemine de başvurarak âyetlerin tefsiriyle birlikte ilmî gelişmeleri ve değişen sosyal ve siyasî şartları da değerlendirerek, siyer ve genel İslam tarihi gibi ilimlerle ilgili bilgileri aktarmaktadır. Özellikle de Orta Asya şartlarını göz önünde bulundurarak, oradaki Sovyetler Birliği'nin komünist rejiminden yeni çıkan Müslümanların dini ve manevi ihtiyaçlarını karşılayacak ve onların kafalarında oluşan sorulara cevap olabilecek gereken bilgileri vermeye gayret ettiği görülmektedir.

İsrâiliyât ve batıl düşünceler Muhammed Sâdık'ın tefsirinden uzaktır. Bazı tefsirlere sızan İsrâiliyât bilgileri ve batıl düşünceleri yok etmek için özellikle de Kur'ân'da geçen kıssaları genişçe anlatmıştır. Hatta bazen İsrâiliyât'tan gelen bazı yanlış bilgileri zikrederek, onların batıl olduğunu vurgulamıştır.

Onun bütün eserleri Hanefi mezhebi esasında yazıldıysa da, kendisi hiçbir zaman mezhebî bir taassubun içine girmemiştir. Bunu *Tefsîr-i Hilâl* başta olmak üzere diğer eserlerinin hepsinden anlamak mümkündür. Yazdığı tefsirin bazı yerlerinde diğer mezheplerin görüşlerine yer vermiş ve arkasından “bizim mezhepte ya da Hanefî mezhebinde” ifadeleriyle Hanefi mezhebindeki âlimlerin görüşlerini belirtmiştir. Hatta dört hak mezhebi, Müslümanları bir araya getiren birleştirici bir unsur olarak görmüştür. Onun *Mazhablar-Birlik Ramzi (Mezhepler-Birliğin Sembolü)* ismiyle kaleme aldığı eseri de bunun kanıtıdır.

Müellif, tefsirinde fikhî hükümlere yer vermekte, fakat fikhî tartışmaların ayrıntısına fazla girmemektedir. Fıkıh'la ilgili âyetleri hikmetleri açısından ele aldığı da görülmektedir. Ayrıca âyetlerden genel hükümleri çıkarmayı da ihmal etmemektedir.

İtikatta Mâtürîdî mezhebi mensubu olan Muhammed Sâdık'ın *Tefsîr-i Hilâl* adlı eseri incelendiğinde Ehl-i Sünnet mezhepleri arasında bir ayırım yapmadığı görülmektedir. Eserinde yeri geldiğinde itikadî konulara genişçe yer vermektedir. İtikadî yorumlarından ise kendisinin Mâtürîdî mezhebine mensup olduğu hemen fark edilir.

Kelâm ile ilgili âyetleri yorumlarken ele aldığı konuyu genişçe izah eden bilgiler vermektedir. İsimlerini nadiren zikretse de daha çok İmam Mâtürîdî ve İmam Eş'arî'nin görüşlerine yer vermektedir. Bunun yanı sıra hadislerden, sahâbî kavlından ve müçtehit imamların yorumlarından bolca istifade etmektedir.

Kur'ân'ın nüzul ortamını da göz önünde bulundurarak, kendi tefsirinde bu gibi rivâyetlerden bolca istifâde etmiştir. Esbâb-ı nüzûle dair nakledilen bilgilerin kabulü konusunda ihtiyatlı davranarak sika râvilerin rivâyetlerini kabul etmiştir. Bunların yanında diğer Kur'ân ilimlerinden bahsederek bilinmesi gereken bilgileri yerine göre zikretmiştir. Sûrelerin başında onların Mekkî veya Medenî olduğunu belirtmektedir. Numarası da gösterilen âyetlerin Arapça'sıyla birlikte Özbekçe meâli verilmekte, sonra da tefsir edilmektedir.

Tefsir-i Hilâl eseri Arap dilinde değil de Özbek dilinde ve Kur'ân'daki âyetlerin anlaşılmasını oldukça kolaylaştırmak amaçlı yazıldığı için dil ve belâgat yönüne çok girmemiştir. Eserin eleştirilebilecek yönü, kullanılan kaynaklara dipnot verilmemesidir. Bu da okuyucuya kolaylık sağlamak amaçlı yapılmıştır.

Muhammed Sâdık'ın, günümüz Özbekçesi'yle yazdığı bu tefsiri, Orta Asya Müslümanları tarafından çok itibar görmektedir. Aslında sadece *Tefsîr-i Hilâl* değil, diğer tüm eserleri okunmakta ve değer verilmektedir. Âlim, bıraktığı büyük mirasıyla Orta Asya'daki İslam ilimlerinin tekrardan canlanmasına sebep olmaktadır. Müellifin bu eseri incelenirken vaktin dar olması nedeniyle çalışmamızda yeterince geniş anlatılmamıştır. Bu yüzden sadece Yüksek Lisans çalışmasıyla yetinmeyip, doktora çalışması seviyesinde araştırılmalıdır ki, o da yapılmaktadır. Onun tefsiri dışındaki alanlarla ilgili diğer eserleri de araştırmacılar tarafından incelenebilir seviyededir.

EKLER

EK 1: MUHAMMED SÂDİK'IN OĞLU VE KIZIYLA GÖRÜŞME

Yüce Allah'ın yardımıyla tarafımızca müfessirin oğlu İsmail Muhammed Yûsuf ve kızı Adinahan Muhammed Yûsuf'la buluşulup, babaları Muhammed Sâdık ve onun ilmî faaliyeti, şahsiyeti ve ailesiyle ilgili bir mülakat yapılmıştır. Müellifle ilgili birçok hususu aydınlatan bu mülakat, çalışmamızın orijinalliğini artırması ve merak eden okurların bilgi alması için ayrı başlık altında verilmektedir.

1. Muhammed Sâdık'ın Oğlu İsmail Muhammed Yûsuf'la Görüşme

Sorular *İslam'a Adanmış Bir Ömür* kitabında ve başka kaynaklarda bulunmayan bilgiler üzerinde hazırlandı. Sohbet başlamadan kendimi tanıttım ve tezin içeriği, müfessirin hayatıyla ilgili ulaştığım kaynaklar hakkında konuşuldu. Sonra da müellifle ilgili kardeşi Muhammed Emin tarafından kaleme alınan *İslam'a Adanmış Bir Ömür* kitabından söz edilerek sorulara geçildi.

Amcamız Muhammed Emin'in söylediğine göre babanız Muhammed Sâdık her eğitim yılında takriben 300 kitap veya dergi okurmuş. Bu konuda siz ne dersiniz?

Babamın eğitim aldığı zamanlar biz daha çocuktuk. Onun için bu konuda bir şey söylemek bize yakışmaz, amcam daha iyi bilir. Babamın eğitim yıllarında beraber olmuşluğu var. Bu yüzden de sorunuzun cevabını amcamın söylediklerinden almanız daha isabetli olduğu kanaatindeyim.

Babanız Muhammed Sâdık'ın ailesi hakkında “İslam'a Adanmış Bir Ömür”⁷⁵² kitabından birçok şeyi öğrendik. Şu anki ailesindekiler ve onların durumları hakkında; amca, hala, kardeş ve yeğenleriniz hakkında anlatır mısınız?

O zaman yaşı büyüklerden başlayalım. Şu anda ailemizin en büyüğü emekli olan, dedemizin Andican'daki evinde oturan amcam Muhammed Emin'dir. Bazen Taşkent'e de gelip gitmekte olan amcamın bir kızı ve dört oğlu olup, oğullarının en küçüğü Andican'da babasının yanındadır. Kızı ise evlidir. İki çocuğu Muhammed Ali ve Muhammed Nâfi ise bizde (Hilal Yayınevi'nde) çalışmaktadır. Özellikle Muhammed Ali

⁷⁵² Muhammed Emin, *a.g.e.*, s. 2.

Arap Dili uzmanı olduğu için, bizdeki Arapça metinler bölümünde çalışıyor. Arapça bir kitap ya da eser yayınlanması gerekirse, o eserin içindeki metinleri kontrol etme, yanlışları varsa düzeltme işleriyle ilgilenmektedir. Elbet bundan başka birçok faaliyetlerde de bulunmaktadır.

Amcamdan sonraki büyüğümüz olan halam da onların evine bitişik, komşu evde oturmaktadır. Üç oğul ve bir kızı vardır. Büyüğü Abdullah Kâri (Qôri)⁷⁵³ Hilal-Neşir Yayınevi'nin Andican'daki şubesinde bizim vekilimiz ve aynı zamanda şube başkanı olarak çalışmaktadır. Sonraki oğlu Ubeydullah ise şu an Ürdün'de ilmî iş üzerinde, yüksek lisans eğitimini sürdürmektedir. Sonraki ticaretle uğraşan oğlu Babür ise, Andican'da halamın yanında kalmaktadır. Halamın kızı ise evlidir.

Kendi ailemizi tanıtmam gerekiyorsa, ailede bir oğul ve iki kız olarak üç kardeşiz. Benden sonraki kız kardeşlerimin isimleri Adinahan (Özb. Odinahon) ve Eminehan'dır (Özb. Ominahon, Arapça'daki Âmine isminden alınmıştır). Adinahan İslom.uz internet sitesindeki bayanlara has olan Muslimaat.uz sitesinin yöneticisidir. Bunun yanında Hatice-i Kübra adındaki kız Kur'an kursunda müderrisedir. Kendisi çoğunluğun bildiği üzere, kıraat ilmi uzmanıdır. Bu alanda iki tane kitabı da yayınlanmış bulunmaktadır. Günümüzde kız-kadınların dini eğitimini ve onların İslami ahlaklarını yükseltmeyle ilgili çalışmalarda bulunmaktadır. Küçüğümüz Eminehan Taşkent'deki İmam Buhârî adındaki İslam Enstitüsü'nden mezun olmuştur. Sonra Mısır Arap Devleti'ne kocasıyla birlikte, bilim kalitesini yükseltmek (mesleki geliştirme) amaçlı gidip yakın günlerde geri dönmüştür.

Babamın torunlarına gelirsek, benim dört çocuğum var. Onların dördü de Mısır'da eğitim almaktadır. Ben de şu an onlara gidip geliyorum.⁷⁵⁴ Büyüğü Muhammed Fatih 21 yaşında, ondan sonrakileri Muhammed Umar ve Muhammed Yûsuf'tur. En küçüğü de Hatice'dir (Özb. Hadiçahon). Şuan onların hepsi Mısır'da Arap Dili ve Kıraat ilmine dair eğitim görmektedir. Kız kardeşimin (Adinahan) iki çocuğu, büyük kızı Sabirahan ve oğlu Abdurrahman da Mısır'da eğitim görmektedirler. Küçük kızı ise Taşkent'te kendisiyle

⁷⁵³ “Qôri” kelimesi, Orta Asya'da Kur'an'ın tamamını ezberleyenler için söylenen “Hafız” kelimesinin yerine kullanılır.

⁷⁵⁴ İsmail Muhammed Yûsuf ile İstanbul'daki Atatürk havalimanında buluştum. Mısır'dan Özbekistan'a dönüyordu. Uçuş Kahire-İstanbul ve İstanbul-Taşkent olarak aktarmalı olduğundan, Atatürk havalimanında altı saatlik boş zamanında onunla buluşarak sorulara cevap alınmıştır.

birliktedir. Küçük kız kardeşim Aminahan'ın da Muhammed Said isminde bir çocuğu vardır. Onlar daha önce de dediğim gibi Taşkent'tedirler.

Demek ki, Müfessir Muhammed Sâdık'ın sekiz torunu varmış, öyle mi?

Evet, şimdilik sekiz torunu var (diye cevap veriyor gülümseyerek...).

Babanızla geçirdiğiniz anılardan veya babanızın size verdiği ve her zaman hatırladığınız nasihati nedir?

Çocukluğumuzdaki sohbet veya nasihatlerden bir şey söylemek biraz zor olsa gerekir. Ama genel olarak şunu söyleyebilirim ki, babam kendi hayatında düzenli olduğu için yakın akraba, ailesi ve çocuklarından da düzenli olmalarını isterdi. Bize verdiği tavsiyelerden en önemlisi de her şeyin kendi zamanında yapılmasıydı. Eğitim zamanında ilim almamızı, tatil zamanlarında tatil yapmamız gerektiğini söylerdi. Başka işlerde de aynı şekilde davranmamızı tavsiye ederdi. Okuma yazmayı öğrendikten sonra yanına çağırarak, yaptıklarımızı kontrol ederdi. Günlük yapacaklarını önceden planlardı ve bize de böyle tavsiyede bulunurdu. Çocukluğumdaki babamdan kalan anılar hakkında bunları söyleyebilirim... Bundan başka da çok iyi bir huyu vardı. Bizim hayatımızdaki doğru yanlışları anlamamız ve onların en doğrusunu seçebilmemiz için bize ortam yaratırdı. Yani babamın söylediklerini bazen yapıp bazen de kendi kafamıza göre davranarak, bazı yanlışlara düştüğümüz zaman onun neticesi ne olacağını görebilmemiz için bir şey yapmadan kendi halimize bırakırdı. Babam, iyi işlere ve ilim almaya teşvik etmek için de bunun gibi yöntemleri kullanırdı. Her zaman ilim almaya ve çok kitap okumaya teşvik ederdi. Bu konuda bizim için babamın kendisi güzel bir örnek olabilmiştir.

Sizin evlenme düşüncünüz Türkiye'de olmuş. Türkiye'de ne kadar süre kalmıştınız? Türkiye'de de eğitim görmüş müydünüz?

Türkiye'de uzun süre kalmadık. Suudi Arabistan'da bir yıl kadar kaldığımızda, oradaki dini eğitim bize uymadığı ve ikamet meselesinde olsun, dini eğitim meselesinde olsun şartlar kısıtlı olduğu için, babam bizi yurtdışına çıkarmak zorunda kalmıştı. Çünkü Suudi Arabistan'da, özellikle Mekke'de dini eğitim almak için Mekke emiri tarafından izin verilmesi gerekiyordu. Durum böyle olunca, Türkiye'ye geldik. Burada belli bir süre, takriben on - on beş gün kaldıktan sonra, babamın kendisinin eğitim aldığı Libya devletine geldik. Oraya gelmeden önce babam, oradaki tanıdıklarıyla ve İslamî Davet

kurumundakilerle konuştu, onlarla istişare etti. Onlar da, bizim oraya gelmemizi tavsiye etti. Oraya geldiğimizde bizim eğitimimiz ve babamın kendi ilmi faaliyetleri için şartların yeterli olduğunu belirterek orada kalmamızı istediler. O zamanlarda Türkiye’deki çocuklar için dini eğitim biraz zor olmuştu. Çünkü biz çok küçüktük, zaten size Türkiye’nin durumu bellidir. Dini eğitim okulları da, diğerleri de vardır. Müslüman olan dindar halk da var, İslam’dan tamamen uzakta olanlar da vardır. Genel olarak o zamanlar İslamî muhit biraz düşük olduğundan ve Türkiye’deki bazı tanıdık dostların tavsiyesinden dolayı Libya’ya gitmiştik. Aslında babam bizi oraya yerleştirip sonra geri dönecekti ama oradaki şartları ve özellikle de o dönemin Libya Cumhurbaşkanı Muammer Kaddafi’nin özel tavsiyesinden dolayı orada kalmaya karar verdi. Babam da kendisinin bildiği ve tanıdığı İslamî Davet kurumunda faaliyetini sürdürmeye başladı. Bizim için İslamî Davet Kurumu tarafından bir ev ayrıldı... Bunlardan sonra Türkiye’ye bazı eşyalarımızı almaya geldik. Bundan başka bazen yaz tatilinde bir veya iki haftaya gelip gitmiştik, ama hiçbirinde çok kalmamışızdır.

Tefsîr-i Hilâl hakkındaki fikirlerinizi ve onun özelliklerinden konuşabilir misiniz? Günümüzdeki İslam dünyasında veya Orta Asya’da yazılan başka tefsirlerden farkı nedir?

Bu konuda benim eseri yazan müfessirin oğlu olduğum halde bir şey demem belki biraz uygun değildir... Orta Asya’da yazılan başka tefsirlere de kıyas yapmak da biraz farklı şeydir. Çünkü diğer tefsirler *Tefsîr-i Hilâl* gibi sonuna kadar yazılıp tamamlanmamıştır. Şu anlık memleketimizde tam tefsir olarak sadece *Tefsîr-i Hilâl* eseri bulunmaktadır. Bundan başka Özbekistan Dini İdare başkanı ve müftüsü Usmanhan Alimov tarafından *Tafsir-i İrfân* adındaki daha tamamlanmamış tefsir ve Şeyh Abdulaziz Mansur’un yazdığı “*Kur’ân-ı Kerîm Manaları Tercümesi*” eseri bulunmaktadır. Bu da tefsir değil, Kur’ân-ı Kerîm âyetlerinin meali ve onun izahıdır. Bu yüzden de bu eserler birbirine kıyaslanamaz. Eğer dünyaca yazılan başka tefsirlere bakmamız gerekirse, yazılan tefsirler çok olduğundan, onlara da kıyaslamak kolay değildir. Onun yerine sadece *Tefsîr-i Hilâl*’in yöntemiyle ilgili söz etmek mümkündür. Herkesçe bilindiği üzere bu eser birçok tefsirlerin en kaymaklı yerlerinden istifade edilerek, Hazretin⁷⁵⁵ uzun

⁷⁵⁵ Özbekistan’da hatta tüm Orta Asya’da Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf’u tanıyanlar, onun ilmine saygı göstererek Hazret, Şeyh veya Şeyh Hazretleri diye hitap eder. Onun ailesi de çoğunlukla Hazret diye hitap etmiştir.

süredir aldığı ilimlerin ve bilgilerin süzgeçinden geçilelerek yazılmıştır. Bunu sadece ben söylemiyorum, zaman zaman bu tefsirle ilgili Arap Dilindeki başka tefsirleri okuyan ehli ilimden, ilim yolundaki talebelerden veya normal okuyuculardan da buna benzer itiraflar gelmektedir. Camilerde vaaz-irşatta bulunan çok sayıda vâiz hocalarımız da *Tefsîr-i Hilâl*'dan istifade etmektedirler. Bu tefsirde ilk olarak âyeti âyetle, sonra da sünnetle, sahâbe ve tabiin rivâyetleriyle, sonra da müfessir âlimlerimizden gelen yorumlarla tefsir etmeye gayret göstermiştir. Onun başka bir yönü de ilmî yorumlar yapılması, yani Kur'ân'da geçen bazı gerçeklerin sonradan icat edilmesi ve onların örneklerinin getirilmesidir. Bunların hepsi de kendi dilimizde, Özbekçe'de ve kolay anlaşılır şekilde yazılmıştır. *Tefsîr-i Hilâl* okurlarının arasında basit okuyucudan ilim adamlarına kadarki seviyeler bulunmaktadır. *Tefsîr-i Hilâl*'ın bazı cüzleri Rus Diline çevrilmiştir. Onun çevirisi de diğer bazı Rusça tefsirlerden kendi özelliğini ortaya çıkarmakta ve Rusça konuşan Müslümanlar tarafından takdir edilmektedir.

Hocamızın Tefsîr-i Hilâl eserini kaleme almasının sebebi nedir? Ne amaçla bu eseri kaleme almıştır?

Bu soruya net bir cevap veremiyorum, çünkü bu tefsir yazılırken ben çok küçüktüm. Ama şunu söyleyebilirim ki, ilim yoluna çıkan her talebenin ilk arzusu Kur'ân'a hizmet etmek olur. Şer'î ilimleri okuyan her Müslüman İslam'a olan hizmetini Kur'ân'la başlar. Çünkü Kur'ân tüm İslam ilimlerinin hatta her şeyin temelidir. Hazretimiz de eğitimini tamamlayıp memlekete döndüğünde, talebelere ders verme ve müftülük vazifesini icra etme sırasında Kur'ân tefsirine olan ihtiyacı hissetmiştir. Günümüzdeki Özbekçe'yle yeni bir tefsir yazılması gerektiğini anlayınca, *Tefsîr-i Hilâl*'i yazmaya başlamıştır. Aslında daha önceden, ders okuturken veya başka yerlerde bir âyeti anlatırken hatta Namaz kitabını yazarken kısmen olsa da tefsire başlamıştı. Günümüzde de Hazretimizin kitaplarının içinde en önemlisi *Tefsîr-i Hilâl*'dir. Yazılmasının esas sebebi Kur'ân'ın her şeyin esası olduğu, her hizmetin bu kitapla başlayacağı ve halkın ona olan büyük ihtiyacı olmuştur.

İlk olarak Kur'ân'ın 30. cüzü tefsir edildi. Halkın ilgisi ve talebi biraz yükseldikten sonra 29, sonra 28. cüzü tefsir edildi. Sonradan yurt dışına çıkmak zorunda kaldı. Hazret bunu da kendisi için bir fırsat bilerek başladığı işi tamamlamaya çalıştı. *Tefsîr-i Hilâl* en mukaddes topraklarda, Mekke-i Mükەرreme'de yazılıp tamamlandı.

Evet, sizin dediğiniz gibi ilk olarak Kur’ân’ın son üç cüzü, sonra da sonraki cüzleri tefsir edilmiştir. Tefsîr-i Hilâl Mekke’de yazılıp tamamlandı mı, ya da Libya’da mı?

Bu soruya kesin bir cevap veremeyebilirim. Bence Mekke’de tamamlanmış olsa gerek. Aslında onu yazdığı elyazmalarından öğrenebiliriz, çünkü Hazret yazdığı her çalışmasının sonuna o günkü tarihi belirtirdi. Mekke’de tamamlanmış olsa gerek dediğimin nedeni, biz Libya’ya geldiğimizde babam belli bir süre çalışmalarını elle yazardı. *Tefsîr-i Hilâl*’dan sonra yazılan *Hadis va Hayot* eserinin baştaki sayfaları da elle yazılmıştı. Ama yine bir bakılabilir, çünkü *Tefsîr-i Hilâl*’ın tüm el yazmalarının elimizde olduğunu söyleyebilirim. Sadece Taşkent’te ilk yazılan elyazmaları olan 28, 29 ve 30. cüzlerinin bazı sayfaları var, bazıları yoktur. Bazıları elle, bazıları da o zamanlar bilgisayarın yerine kullanılan daktiloyla yazılmıştır. Eserin daktiloyla yazılan nüshaları da elimizde bulunmaktadır.

Eğer yanılmıyorsam o vakitler makineyle yazma işlerinde, babanıza siz yardımcı olmuştunuz...?

Hayır, o zamanlar ben yazmamıştım, Mâverâünnehir Yayınevi vardı. Amcam Muhammed Emin Hacıakemiz⁷⁵⁶ de bu yayınevinin yöneticisiydi. *Tefsîr-i Hilâl*’i da orada çalışan daktilo uzmanları yazmıştır. Daha sonraki yazılarda babamın kendisi yazmaya başladı. Ben sadece bilgisayarın bazen teknik sorunlarında yardımcı olurdum.

Hazrete ait el yazılardan yazmakta olduğum tez için bazı nüshalarını alabilir miyim?

Tabi alabilirsiniz, günümüzde onlardan bazıları Hilâl-Neşir Yayınevi’nin baş kitap dükkânında gösteri sergisi olarak halka sunulmaktadır. İsteyen kitapseverler istediği zaman görebilir.

Şeyh Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf Tefsîr-i Hilâl’ı yazarken birçok eserlerden istifade etmiştir. Sizce onun istifade ettiği kaynaklar hangi eserlerdir?

⁷⁵⁶ Özbeklerde ilim-irşat yolundaki din adamlarına “Hâciake veya Kâriake” demek yaygındır. Bu bir saygı göstergesidir. Özbekçe’deki kullanım şekli “Hoci aka ve Kori aka”dır. Türkçe kelime anlamı olarak “hacı abi ve hafız abi” demektir. Bu kelimelerin karşılığı olarak Türkiye’deki din adamlarına ve din hocalarına söylenilen “Sayın Hocam” kelimelerini söyleyebiliriz.

O eserleri saymak biraz zor olsa gerek, ama benim bildiğim büyük tefsirlerden; İbn Kesir kesin olmuştur, Sâbûnî'nin “*Safvetü't-Tefâsir*” ve “*Revâiü'l-Beyân Tefsîru Âyâtî'l-Ahkâm Mine'l-Kur'ân*” eseri, Seyyid Kutup “*Fî Zilâli'l-Kur'ân*” eserlerinden istifade etmiştir. Bundan başka Türk müfessirlerinden Elmalılı Hamdi Yazır'ın tefsir kitabı da olmuştur. Bu kitap sürekli istifade edilmese de babamın kitap raflarında bulunmuştur. Tefsirin bazı yerlerinde bu kitaptan da istifade edildiği düşüncesindeyim. Celâleyn tefsiri kesin olmuştur. Keşşaf tefsirinden de az da olsa istifade edilmiştir. Çünkü bu tefsir daha çok dil yönünden yazıldığından ve dil uzmanlarına hitap ettiğinden dolayı ancak halkın faydalanabileceği ve anlayabileceği yerlerinden istifade edilebilmiştir diye düşünüyorum. Aslında *Tefsîr-i Hilâl*'in son sayfalarında, kullanılan kaynaklar listesi vardır. Oradan da bakılabilir.

Sizin bildiğiniz üzere tefsirlerin birçoğunda âyeti âyetle, hadisle, sahâbe ve tâbiûn kavliyle tefsir etme yöntemi kullanılmıştır. Tefsîr-i Hilâl'de rivâyet ve dirâyet tefsir yöntemlerinden hangisi daha çok kullanılmıştır? Benim tespit ettiğim kadarıyla ilk önce âyetlere biraz yorum ve açıklamalar yapılmış, sonra da o yorumlara delil olarak âyet, hadis veya bazı rivâyetler zikredilmiştir. Bu konuda siz neleri söyleyebilirsiniz?

Aslında bu soruyu Taşkent ziyaretine gelen, Ankara'daki profesör hocalardan biri de sormuştu. Şimdi o hocamızın ismi maalesef aklıma gelmiyor (diyor düşünerek). Bir keresinde Türkiye'ye geldiğimizde onunla kendisinin seferde olması nedeniyle görüşemedik. Onun sorusu “Alauddin Mansur'un yazdığı tefsirle, *Tefsîr-i Hilâl*'in hangisi *bi'l-me'sûr* yöntemine daha yakındır?” şeklinde olmuştur. Alauddin Mansur'un yazdığı eser tam tefsir değil de Kur'ân manaları izahı denilebilir. *Tefsîr-i Hilâl*'de elbet *bi'l-me'sûr* tefsirine önem gösterilmiştir. Ama sizin de dediğiniz gibi günümüzdeki halkın dini seviyesini de ölçerek *dirâyet* yöntemine de başvurulmuştur. Yani ikisini de yerli yerinde kullanmaya gayret gösterilmiştir.

Yazılan tefsirlerin çeşitleri çoktur. Bazıları Fıkıh ilmi üzerinde yazıldıysa, diğerleri Kelam, Siyer, Tasavvuf ve benzeri ilimler üzerinde yazılmıştır. Tefsîr-i Hilâl eserinde bunların hangisine daha çok önem gösterilmiştir?

Tefsîr-i Hilâl'de sizin söylediklerinizin hepsi vardır. Bir de o zamanın durumunu düşünersek, Sovyet Rejimi hâkim olduğu için halk arasında Allah'ı inkâr eden, İslam dinini hiç önemsemeyenler epeyce yaygındı. Bu tefsirde onlara reddiye olarak ilmî ve

Kur'ân'ın icazı yönünden ve buna benzer yorumlar getirilmiştir. Aynı zamanda ahkâm âyetlerine fikhî yorumlar yapılmıştır. Yani sadece bir yönden yazıldığını söylemek zordur.

Gerçekten de öyledir, bu tefsirde her alana hitap eden yorumlar bulunmaktadır. Okurları hangi seviyeden olursa olsun herkes için anlaşılır biçimde yazılmıştır. Bu kitabı okurken bir şeyi anlamadan başka bir kitaba başvurmaya gerek kalmaz, çünkü hepsine gereken açıklamalar bulunmaktadır. Mesela, fıkhi bir âyeti anlamak için fıkıh kaynaklarına başvurmadan âyetin tefsirinden her şeyi anlamak mümkündür.

Evet, öyledir. Mesela, Arap dünyasında yazılan veya yazılmakta olan tefsirlere baktığımızda birçoğu akademik amaçlı yazılmış veya müfessirin kendisi hangi alan uzmanıysa o alana daha yatkın bir tefsir ortaya çıkmıştır. Ama babamın akademik bir amacı olmadığından tüm eserlerini halkın ihtiyacına göre yazmıştır. Böyle olmasına rağmen bu tefsiri birçok sahîh kaynak ve bilgilerin esasında yazıldığı için ilim adamları da istifade etmektedir. Bu eser imkân olduğu kadar herkesin bilmesi gereken, faydalı ve güncel bilgiler esasında yazılmaya gayret gösterilmiştir.

Hocamız Muhammed Sadık Muhammed Yûsuf bu eseri ya da diğer eserleri yazarken esasen kimlerle danıştı ve kimlerden tavsiyeler alırdı?

Hazretin başka âlimlerle yaptığı danışmalar ve onların tavsiyeleriyle ilgili kesin bilgi veremeyeceğim. Ama çoğunluğun bildiği gibi Suudi Arabistan'da olduğu zaman oradaki âlimlerle görüşür, konuşur ve irtibat halinde olurdu. O zamanlar Muhammed Ali Sâbûnî de orada olduğu için onunla da birçok kez görüşmüştür. Bize, görüşmede ne hakkında konuştuklarından çok bahsetmezdi. Ama meclis ve seminerden geldiğinde bazı âlimlerle görüştüğünü veya onları ziyaret ettiğini söylerdi. Bunlar hakkında “İslam’a Adanmış Bir Ömür” kitabında da bilgi verilmiş olsa gerek. Hatta dedemiz Muhammed Yûsuf da Hac ziyaretine geldiğinde Muhammed Ali Sâbûnî’yle görüştüğüyle ilgili bilgiler vardır.

Şeyh Hazretlerinin tertibe ve düzene çok önem verdiğini söylemiştiniz, günlük veya haftalık düzeninden bahseder misiniz?

Hazretin yaptıkları ve yapacakları Kur'ân ve Sünnet çerçevesi olduğu için günlük ve haftalık düzeni de ona göre kurulmuştu. Bu da aslında yeni bir şey değil, önceden

Kur’ân ve Hadislerde zikredilen şeylerdir. Müslümanın üzerinde diğer Müslümanların, aile-akrabalarının hatta kendi bedeninin de hakkı olduğu söylenmiştir. Hazret de her şeyin hakkını vermeye çalışmıştır. Çoğu insanlar, Hazret sadece ilimle meşgul olmuştur diye düşünebilir. Aslında öyle değildir. Babam her şeyi zamanında ve mekânında yapmaya çalışırdı. Hayatındaki işlerini onların önemine göre sıralamıştı. En önemlisi ilim ise onu ilk sıraya koymuştu. Günlük düzeni hakkında konuşmak gerekirse, kendisi her gün sabah ezanı okunmadan kalkardı. Mesela, ben ezandan sonra kalktığını hiç hatırlamıyorum. İstisnai bir durum olmadıkça hep ezandan önce kalkardı. Kendi öğrencilerine de Peygamber Efendimiz (s.a.v)’in *اللَّهُمَّ بَارِكْ لَأُمَّتِي فِي بُكُورِهَا* “Allah’ım onun (günün) erken zamanında ümmetime bereket ver”⁷⁵⁷ dediği hadisi hatırlatarak sabah erken kalkmalarını teşvik ederdi. Kendisi erken kalktığında az olsa da teheccüd namazını kılar ve bazı zikirlerini çeker sonra eser yazma, telif ve tercüme etme işlerine geçerdi. İlim yolundaki talebelerine ve çocuklarına da teheccüd namazı veya nafile ibadetlerin yerine ilimle meşgul olmayı tavsiye ederek, “Siz ilim verecek insanlarsınız, onun için sizin virdiniz de ilim almak olması gerekir” derdi. Sonra sabah namazını kılar ve namazdan sonraki bazı virdlerini yerine getirirdi. Çoğunlukla bizim taraflarda sabah namazından sonra davet edildiği toplantı veya törenlere (sünnet, nikâh düğünleri yemeği veya çeşitli dini törenler v.b.) giderdi. Neredeyse her gün Özbekistan’ın çeşitli bölgelerinde bunun gibi şeyler olurdu. Özbekistan’a yeni döndüğünde (2001) halkın içinde çözülmesi gereken meselelerin çok olduğu nedeniyle günde bir veya iki yere de giderdi. Ama yavaşça onları bir düzene soktu, bir günde birden fazla yere gitmemeyi kendisine adet edindi. Gittiği yerlerde çeşitli davetiyeler gelse de, özrünü söyleyerek kendi işine geri dönerdi. Çünkü zamana çok önem verir, her işi ölçerdi. Etrafındaki insanlardan da zamana önem vermeleri gerektiği talebinde bulunurdu. Zamanın Allah tarafından kullara verilen bir nimet olduğunu ve onun değerinin bilinmesi gerektiğini söylerdi. Sadece tatil günlerinde halkın ihtiyacı çok olduğu için günde iki yere giderdi. Hazretin törenlere gitmesinin esas amacı da gittiği yerdeki Müslümanlara bir şey öğretmek, İslam’ı anlatmak, vaaz-nasihatte bulunmak, Kur’ân’dan ve Hadisten konuşmaktı.⁷⁵⁸ Normalde bir din adamı hangi törene giderse, o törenle ilgili bir konu üzerinde konuşma yapardı. Ama Hazret toplantıları bir

⁷⁵⁷ İmam el-Hâfız Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *Sünenü’l-Tirmizî*, thk. Muhammed Nâsırüddin Elbânî, Riyad: Mektebetü’l-Meârif, Büyû’, 6.

⁷⁵⁸ Orta Asya halklarında düğün ve buna benzer törenlerde cami cemaati, aksakallılar ve din adamları yemeğe davet edilir. Din adamları da bunu bir fırsat bilerek, oradaki adamlara dini vaaz nasihatle bulunurlar.

fırsat görerek, törenle ilgili gereken bilgileri verdikten sonra güncel veya Müslümanların ihtiyacındaki şeyler üzerinden vaaz-nasihatlerde bulunurdu. Halkın arasında yaygın olan yanlışları düzeltmeye çalışırdı. Mesela, nikâh törenine gittiğinde düğün masraflarında israf edilmemesi, iki tarafın gereksiz yere kendilerini zor duruma sokmaması ve buna dair bazı batıl inançların düzeltilmesi gerektiğini söylerdi. Ailedeki tarafların İslam'daki hak hukukları hakkında konuşurdu. (Aile hakkında “Bahtiyar Aile” adında bir kitabı da bulunmaktadır).

Gittiği yerden döndüğünde ise ailesiyle birlikte kahvaltı yapardı. Çoğunlukla sabah saat 8’de evde olurdu. Kendisi bunu “benim üzerimdeki ailemin hakkı” derdi. Kahvaltıdan sonra telif veya tercüme işlerine başlardı. Günlük çalışma planını doldurduktan sonra Hilâl-Neşir Yayınevi ve İslom.uz sitesindeki işleri gözden geçirirdi. Öğlen namazını kıldıktan sonra da haftasına iki gün, Salı ve Perşembe günleri İmam Buhârî hadislerinden dersleri olurdu. Mevsime göre Pazartesi ve Çarşamba günleri ikindi veya akşam namazından sonra Altın Silsile kitabından veya buna benzer dersleri olurdu. Çoğunlukla ikindiden sonra misafir kabul ederdi. İslamî bir konuda sorusu olanların sorusunu cevaplardı. Gelecek olan ziyaretçilerin çoğu da Hazretin zaman konusunda çok titiz olduğunu bildikleri için belirlenen vakitlerde gelirlerdi. Cuma günü akşam kendi çevresinden olan arkadaş ve yakınlarıyla ders yapardı. Diğer günler akşam namazından sonra haberleri takip ederek biraz dinlenirdi. Diğer boş vakitlerinde de bilgisayarda oturarak İslom.uz sitelerine gelen şeriatla ilgili sorulara cevap verirdi. Bundan başka haftada üç gün hatta bazen dört gün akşam namazından sonra spora vakit ayırırdı. Çarşamba ve Pazar günü yüzmeye giderdi. Bazen bir gün ya da iki gün basketbol maçına giderdi. Haftada bir gün, Cumartesi günü çoğu zaman dinlenirdi... Kime olursa olsun, büyük veya küçük yaşta olsun kimseyi ayırmadan, incitmeden herkese eşit davranırdı. Birisine bir söz verdiyse, verdiği sözü yerine getirirdi...

“İslam’a Adanmış Bir Ömür” kitabından Türkiye’nin önder liderlerinden olan Necmettin Erbakan’la irtibatta bulunduğunu öğrenmiştik. Onunla olan yakınlığı ve Türkiye’deki diğer âlimlerle olan arkadaşlıkları hakkında bize neleri söyleyebilirsiniz? Hangi din adamlarıyla irtibatta olmuştur?

Bu soruya cevap verecek kadar bilgim yoktur. Çünkü biz o zamanlar okulda eğitim alıyorduk. Hazret Türkiye’ye çok gelmezdi. Çoğunlukla başka ülkelerden davetiyesi

gelen konferanslara giderdi. Bazı zamanlar başka ülkelere giderken Türkiye'yle aktarma yaparak gittiğinde biraz kalmışlığı vardır. Direkt Türkiye'ye çok nadiren gelirdi. Aslında bu hususta babamın kardeşi Muhammed Emin hacıake daha iyi bilir. Çünkü onun Türkiye'de belli bir süre yaşamışlığı vardır. Babam Türkiye'ye geldiğinde onun evinde kalırdı.

Erbakan'la ilgili görüşmelerinin tafsilatını da bilmiyorum. Gidip geldiğinde bize sadece onunla buluştuğunu ve selamını getirdiğini söylerdi. Âlimlerden kimlerle görüşüp tanıştıkları konusunda kesin bir bilğim yok, geçen sene geldiğimizde onlardan bazı hocalarla görüştük, ama çok da irtibat halinde olmadığımız için şimdi isimlerini hatırlayamıyorum.

Elimizdeki bilgilere göre Muhammed Sâdık'ın bazı eserleri yabancı dillere de çevrilmiştir. Şu anda hangi dillere tercüme edilmiştir veya edilmektedir?

Rus dilinde konuşan Müslümanların sayısı daha çok olduğu için esasen Rus diline tercüme edilmiştir. Şimdilik 15 tane kitabımız Rus diline tercüme edilmiştir. Bundan başka dillere tercüme etmeyle ilgili, Hazret hayatta olduğu zamanlarda kendisinden izin isteyenlere “Çevirip, yayınlatabilirsiniz. Bunun için sizden hiçbir hak istemiyorum. Sadece kitap yayınlanınca bana da bir tane getirirseniz sevinirim” diyerek kendi onayını bildirmiştir. Ama birçok çeviriler başlanıp tamamlanamamıştır. Günümüzde Kazak diline çevirmek için üç-dört kişiden oluşan grubumuz çalışmaktadır. Hatta bazı kitapları tercüme edilmiştir. Kırgız diline de bazı önemli kitapları tercüme edilmiştir. Kırgızca'ya Libya'da beraber okuduğumuz Rıskulbek isimli arkadaşımız tercüme etmektedir. Tacik diline de bir veya iki kitabı çevrilmiştir. En önemli kitaplarından olan *Açık Mektup* adındaki kitabı İngiliz ve Alman dillerine çevrilmiştir. Bu kitap şu an Türk diline de Muhammed Adıl (Kendisi Özbekistan'lı, İstanbul'da Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi'nde İslam Hukuku alanında yüksek lisans eğitimini devam ettirmektedir) tarafından tercüme edilmektedir.

Kun.uz haber ajansına verdiğiniz röportajda “Ölüm ve Onunla İlgili Meseleler” adında bir kitap yazmakta olduğunuzu söylemiştiniz. Bu kitap hakkında da bilgi verir misiniz? Kitabınız yayınlandı mı?

Evet, yazılıp tamamlanmıştır. Ama bazı düzeltilecek veya düzenlenmesi gereken yerleri vardır. Benim kitap yazma konusunda daha önce tecrübem olmadığından biraz uzun sürmektedir. Çünkü ben çoğunlukla Hilâl-Neşir yayınevinin idari işleriyle ilgileniyorum. Şu anda da orada idari başkan olarak faaliyet göstermekteyim. Yayınevimize olan talep ve kitaplar gittikçe artmaktadır. Biz her yönden geliştirmeye, faaliyetlerimizi daha da genişletmeye gayret etmekteyiz. Bu yüzden de kitap yazmak için vakit ayırmak biraz zor olmaktadır. Ama inşallah seferden dönünce başladığım kitabı tamamlamaya çalışacağım. Sizlerden de bunun için duada bulunmanızı istiyorum...

Hocam soracağım son soruma da geldik... Kendinizin şimdiki yapmakta ve yapacak olduğunuz faaliyetlerle ilgili bilgi verebilir misiniz?

Esas faaliyetimiz Hilal Yayınevinde olmaktadır. Burada sadece kitap yayınlamak değil, başka faaliyetlerimiz de vardır. Onlardan biri “Altın Silsile”⁷⁵⁹ projesidir. Şu anda bu eseri grup çalışması, editör ve alan uzmanlarıyla birlikte yayına hazırlamaktayız. Yine başka faaliyetimiz, bizim yaşadığımız bölgeleri de içine alan “İslam Ansiklopedisi” kitabı üzerindedir. Bu proje Hazret hayatta iken başlamıştı, hala devam etmektedir. Bunun için bilgi toplanmaktadır. Elbet bu işte bizden öncekilerin tecrübelerinden ve yazılan kitaplardan istifade etmekteyiz. Yani başka ülkelerde de yazılan Ansiklopedi kitaplarından, esasen İSAM Ansiklopedisinden istifade edilmektedir. Çünkü bazı yazılmış eserlere başvurmadan, onu tekrar baştan yazmak doğru değildir. Doğru olanı onları olduğu gibi kullanmak ya da eklenmesi gereken bilgileri ekleyip istifadeye sunulmasıdır. Kimsenin yapmadığını yapmaya çalışmak gibi kibirlerden kaçınmak gerektiği düşüncesindeyim. Hazret de aynı görüşte olmuştur. Yazacağı esere başlamadan önce konuyla ilgili çalışma yapıp yapılmadığını ve halka ne kadar faydalı olabileceğini araştırırdı. Bunlardan başka daha gerçekleştirmediğimiz faaliyetlerimizden biri babamın daha yayınlanmamış olduğu, takriben 16-17 tane kitabı vardır. Bunu da söz konusu olan uzmanların kontrolünden geçirerek, eklenmesi gerekenleri ekleyerek ve alınması gerekenleri alarak yayınlamayı düşünüyoruz.

⁷⁵⁹ Kütüb-i Tis’a (dokuz hadis kitabı) kitapları Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf başkanlığındaki grup tarafından tercüme ve şerh edilmiştir. İlk altı cildi basılmış bulunmaktadır. Devamı da yayına hazırlanmakta olup hepsi takriben elliden fazla ciltten oluşacağı tahmin edilmektedir.

Bundan başka Hazretin talebeleri ve ülkemizdeki diğer ehli ilim hocalarımız tarafından yazılmakta olan eserleri yayınlamaktayız. Bu da bir Allah'ın bize takdim ettiği fazlı-keremidir. Çünkü eserin yayınlanmasında olsun, editörlük çalışmalarda veya onların tasarımında olsun tecrübelerimiz arttı, artık birçok yazarlarımız kendi eserlerini bizim yayınevimizden yayınlanmasını istemektedir. Bu yüzden de yayınevimizi daha genişletmeyi ve geliştirmeyi düşünmekteyiz.

İslom.uz İslamî sitemiz ve onun içindeki diğer siteler (kuran.uz, hadiz.uz, fıkıh.uz v.b.) üzerinde yeni ıslahatlar yapmayı düşünüyoruz. Bu siteleri ilk başta gönüllü olarak çalışan kardeşlerimizin yardımıyla yürütmekteydik. Bildiğiniz üzere gün geçtikçe internet alanı çok hızla ilerliyor. O ilerledikçe bu sitelerimizdeki hizmetlere olan talepler artıyor. Bu yüzden de söz konusu alanın uzmanları olanları işe dâhil etmeyi düşünüyoruz.

Sayın Hocam bizim için vakit ayırarak, verdiğiniz sorulara usanmadan ve çekinmeden ince ayrıntılarına kadar cevap verdiğiniz için teşekkürler! Allah razı olsun! Allah'ın rızası için çıktığınız hayat yolculuğunda, babanız Şeyh Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf'un yolunda Allah'tan büyük başarıları diliyoruz. Allah bu yolda muvaffak eylesin!

Sizden de Allah razı olsun, başladığınız bu işte Allah sizi de muvaffak eylesin. Müslümanlara ve kendinize faydalı kılsın. Yapmakta olduğunuz işi Allah kendi rızası için yapılanların arasında kabul eyleyerek, Ahiret tartısında ağır kılsın. Gelecekte sizin evlatlarınızı da İslam'a hizmet edenlerden eylesin. Allah'ım hepimizi kendi yolunda hizmet eden, mutlu insanlardan eylesin! ...Âmin!

(Atatürk Havalimanı, İstanbul, Türkiye, 31.01.2018, 14:30 - 17:30)

2. Muhammed Sâdık'ın Kızı Adinahan Muhammed Yûsuf'la Görüşme

Sorular İslam'a Adanmış Bir Ömür kitabında ve başka kaynaklarda bulunmayan bilgiler üzerinde hazırlanmıştır. Fakat farklı cevap ümidiyle İsmail Muhammed Sâdık'a verilen bazı sorular tekrar edilmiştir.

Çocukluğunuzdaki babanızla geçirdiğiniz anılardan bahseder misiniz?

Ben küçükken hep babamla olmayı isterdim. Her gün Dini İdare'ye giderdi, ben ise onun işten dönmesini sabırsızlıkla beklerdim. İşten döndükten sonra da evde amcam Muhammed Emin'le birlikte masadaki çeşitli konuları (ilmi, dini, siyasi) içeren dergi ve gazete haberlerine bakardı. Masasında çoğunlukla birçok dergi ve gazeteler bulunurdu.

Babanızın size verdiği ve her zaman hatırladığınız nasihati nedir?

“Allah rızası ya da İslam için her zaman hizmete hazır olun. Hizmetin büyük veya küçüğü olmaz” dediği sözleridir.

Hocamız Muhammed Sâdık'ın Tefsîr-i Hilâl eserini kaleme almasına ne sebep olmuştu? Ne amaçla bu eseri kaleme almıştı?

Babamı tanıyalı hep İslam adına hizmet etmiştir. İlim öğrenmiş, onunla amel etmeye ve başkalarına öğretmeye çaba göstermiştir. Daha önce Özbekistan'da olsun, Sovyetler Birliği ülkelerinde olsun, Kur'an-ı Kerim'in tamamı için yazılan bir tefsir bulunmamıştır. Olsa da halkın anlayabileceği seviyede değildi. Müslümanların ihtiyacı gereği onların sorunlarına çözüm bulabilecek bir tefsir kitabı yazılması gerekiyordu. Bunun için de ilk eserine Kur'an'la başladı. Müftü olduğu zamanlarda Kur'an'ın son 28, 29, 30. cüzlerinin tefsirini yazdı. Kur'an'ın diğer cüzlerini de Müslümanlar için mukaddes olan bölgede, mübarek Mekke şehrinde yazıp tamamladı.

Tefsîr-i Hilâl eserini yazarken esasen hangi kaynaklardan istifade etmiştir?

Tefsir alanında meşhur olan birçok kaynak eserlerden istifade etmiştir. Ama özellikle İbn Kesir ve Taberi tefsirlerinden istifade ettiğini düşünüyorum.

Tefsîr-i Hilâl eserinin özellikleri hakkında neleri söyleyebilirsiniz?

Babam yazdığı her eserde akademik seviyeye değil de, halkın anlayabileceği seviyeye önem verirdi. Bu eser, Özbek halkının coğrafi şartlarını da göz önünde bulundurarak, hiçbir maddiyat ya da makam için değil, sadece Allah rızası için yazılmıştır. Kur'an'da geçen Fıkıh, Akaid, Kelam, Tarih ve Siyer alanlarıyla ilgili birçok konu genişçe açıklanmış ve gerekli bilgiler verilmiştir. Özellikle Siyer-i Nebi çok güzel açıklanmıştır. Normalde bazı tefsirler okunurken başka kitaplara da başvurulabilir. Mesela, muhkem âyetlerini kavrayabilmek için Fıkıh kitaplarına, dinlerle ilgili âyetler için Dinler Tarihi kitaplarına bakılması gerekebilir. Ama *Tefsîr-i Hilâl* kitabında bu türlü

problemlerle karşılaşmazsınız. Okurken takıldığınız veya anlamadığınız yer olursa, onun cevabını sayfanın devamından ya da sonraki sayfalarından bulabilirsiniz. Birçok tefsirler okunmuş, derlenmiş ve en sahih rivâyetlerle yazılmış bir tefsirdir. Bu eserin başka bir özelliklerinden biri de dindar ve dinsiz toplumların karşılaştırılmasıdır. Dinle yaşamının faydaları ve dini terk ederek yaşamının zararları âyetlerle, hadislerle ve mantıki fikirlerle geniş olarak anlatılmıştır.

Hocamız Muhammed Sâdık bu eseri ya da diğer eserlerini yazarken esasen kimlerle münakaşa ederdi?

Dünyaca meşhur âlimlerden Şeyh Ebü'l-Hasan en-Nedvî ile, o babamın en yakın hocalarındandı. Hatta ondan hadis ilminde icazet de almıştır. Bir de Orta Asya'dan Arabistan'a gelmiş olan Muhammed Sait Buhârî'yle birçok münâzaralarda bulunduğuna şahitlik ettim.

Halk tarafından “Hazret veya Şeyh”⁷⁶⁰ isimleri verildiğine karşı tepkisi nasıldı?

Hocamız bunun gibilere dikkat etmezdi. Babama takılan Şeyh sıfatının ilmi cihetten söylendiği kanaatindeyim.

Gün veya haftalık düzeni nasıldı? Çoğunlukla nelerle meşgul olurdu?

Çoğunlukla kitap yazmak, eser telif etmek ve islom.uz internet sitesinin “Zikir ehline sorun” bölümünden gelen sorulara cevap vermekle meşgul olurdu. Bunu kendine öncelikli ve günlük yapılması gereken vazife edinmişti. Seferde de olsa günlük vazifesini tamamlamaya çalışırdı.

Kendiniz hakkınızda, özellikle de aldığınız eğitim ve faaliyetleriniz hakkında bilgi verir misiniz?

Özbekistan'da doğdum ama çocukluğum daha çok yurt dışında geçti. Arabistan'da kaldığımız seneler, Kur'an kursuna gittim. Hafızlığımı da orada başladım. Okul eğitimi için bazı nedenlerden dolayı Libya'ya geldik ve eğitimime orada devam ettim. Babamın da mezun olduğu Trablus şehrindeki İslâmî Davet Üniversitesi'nden mezun oldum. Eğitim zamanlarında ne kadar dini aktiviteler olsa hepsine katılmaya çalıştım. Babam da

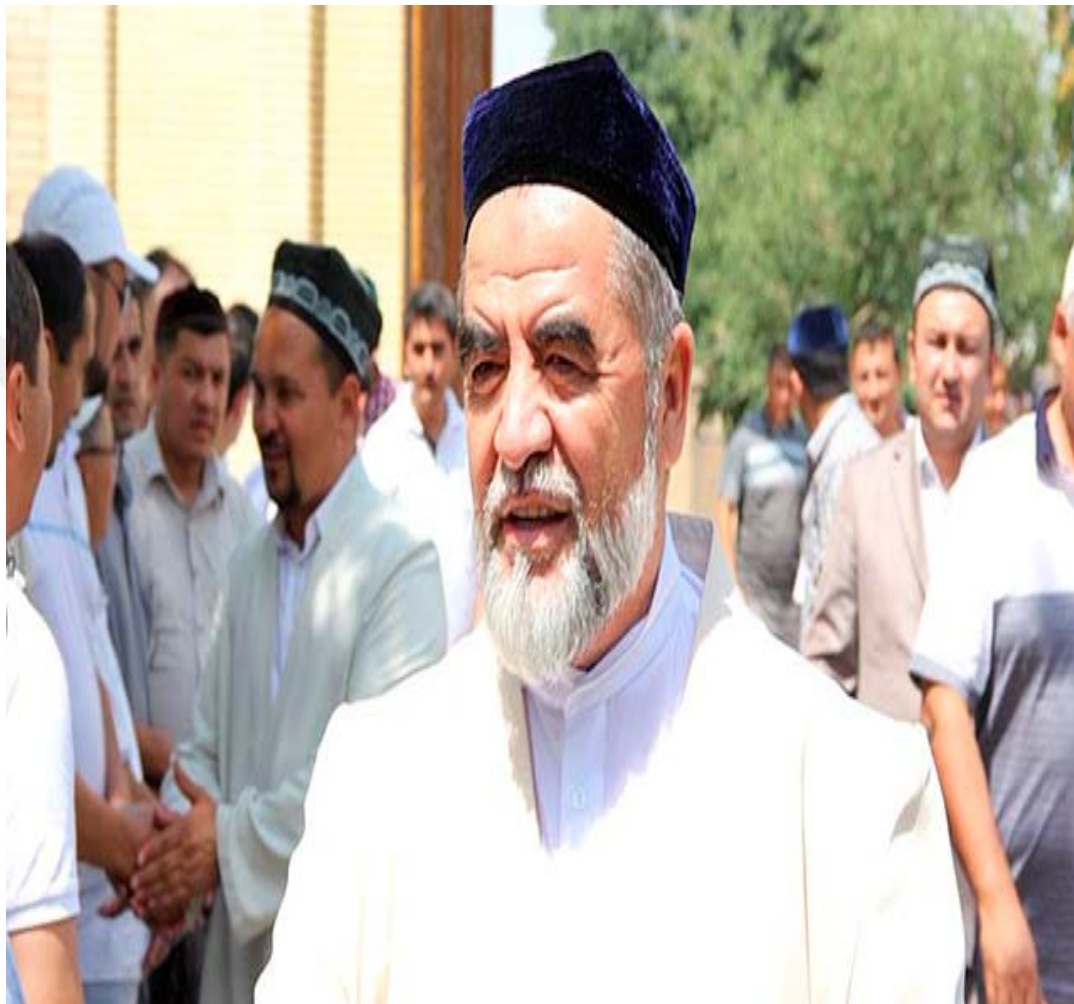
⁷⁶⁰ Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf Orta Asya'da daha çok Şeyh Hazretleri ifadeleriyle tanınmaktadır.

o aktivitelere katılmamı tavsiye ederdi. Arabistan’da başladığım hafızlığı Libya’da tamamladım. Özbekistan’a döndüğümüzde, “Hatice-i Kübra” adındaki Kız-Kur’an kursunda göreve başladım. Bizim taraflarda Kıraat ilminden icazeti olanlar yoktu. Hele icazete sahip olan bir kadın hiç yoktu. Bu nedenle kıraat icazeti için ailemle birlikte Mısır’a geldik. Oradaki kıraat okulunun hocalarıyla ders alma ve icazet konusunda konuştum. İlk seferki görüşmelerde o kadar da dikkate almadılar. Benim ısrarla o okula girmeye çalışmama rağmen netice olumsuzdu. Çünkü kolay kolay girilmeyen kıraat okulunun kendine özgün şartları vardı. Oraya girmek isteyen de çoktu. Bunları düşünerek artık ülkeme dönmeye karar kıldım ve babamı arayarak bunları izah ettim. Bunun yerine fıkıh ilmini öğrenmek istediğimi söyledim. Babam ise biraz sessizce düşündü ve şöyle dedi: “Kızım, sen hocalarla tekrar konuş ve bu icazet bizim için ne kadar önemli olduğunu tafsilatlı bir şekilde anlat. Ülkemizde kıraat icazetini alan birkaç kişi olsa da bayan hoca olmadığını ve eğer senin icazet almana yardımcı olurlarsa, büyük sevap işlere vesile olacaklarını belirt”. Ben babamın söylediği gibi yaptım. Allah’a şükürler olsun ki, okula kabul edildim ve Kıraat okuluna derslerini aksatmadan gitmeye başladım. Dersten gelince ünlü kurra hafızların kayıtlarını sürekli dinleyerek, kulağımı alıştırmaya çalıştım. Boş vakitlerde de *Tefsîr-i Hilâl* ve *Safvetü’t-Tefâsir* kitaplarını okudum. Dört ay içinde iyice çalışarak, Kur’ân-ı Kerîm’in tamamını ezberden hocaya dinlettim ve icazetimi alarak oradaki hocalarımı da çok sevindirdim. Çünkü ben bir buçuk senelik okulu dört ayda tamamlamıştım. Günümüzde Hadice-i Kübra kız Kur’an kursunda müderrise ve muslimat.uz internet sitesinin kurucusu ve yöneticisi olarak faaliyet göstermekteyim.

(Üsküdar, İstanbul, Türkiye, 31.01.2018, Akşam namazından sonra)

EK.2 MUHAMMED SÂDIK MUHAMMED YÛSUF'UN FOTOĞRAFLARI

Ek 1: Muhammed Sâdik Muhammed Yûsuf.

Kaynak: <http://qalampir.uz/news/bugun-shayx-muxammad-sodiq-muxammad-yusuf-xonadonida-quvonchli-kun-18669> (28.07.2018)

Ek 2: Muhammed Sâdık müftü olduğu zamanlarda, Sovyetler Birliği'nin son devlet başkanı Mihayel Sergeyeviç Gorbaçov'la.

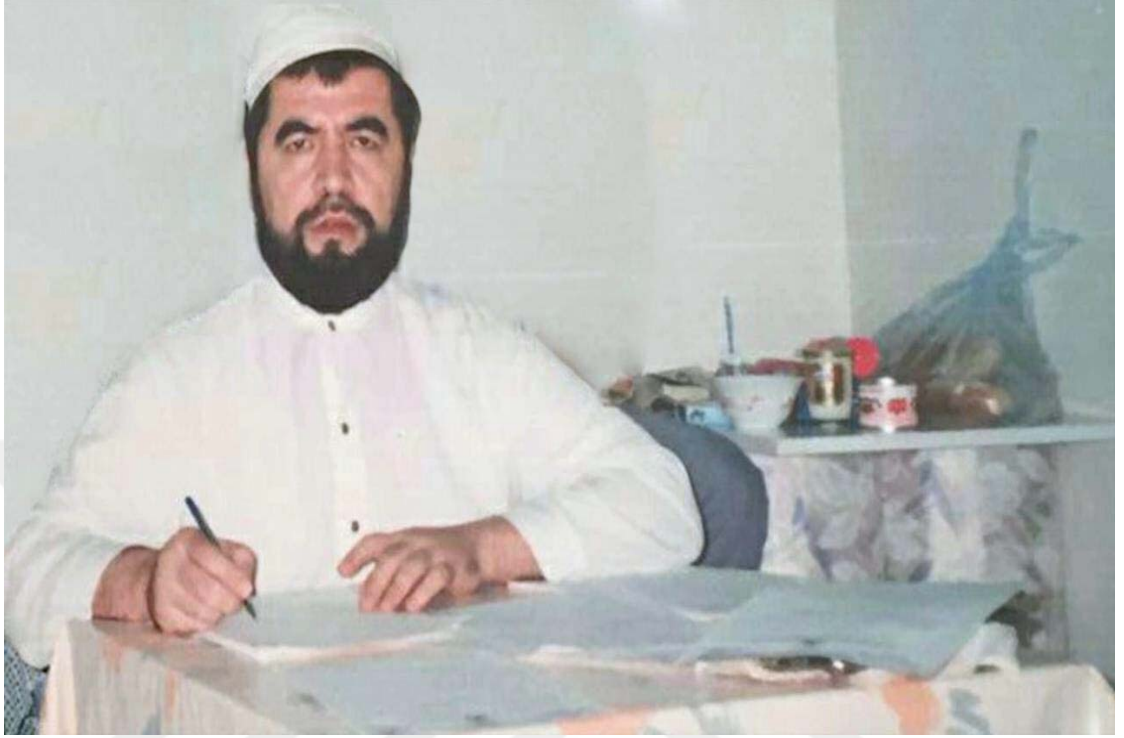
Kaynak: <http://ziyouz.uz/matbuot/qayta-qurish-davri-matbuoti/shayh-muhammad-sodiq-muhammad-yusuf-qurultoy-minbarida-1990/> (28.07.2018)

Ek 3: Dünya Müslüman Âlimler Birliği Başkanı Yûsuf el-Karadâvî ve Muhammed Said Ramazan el-Bûtî'yle.

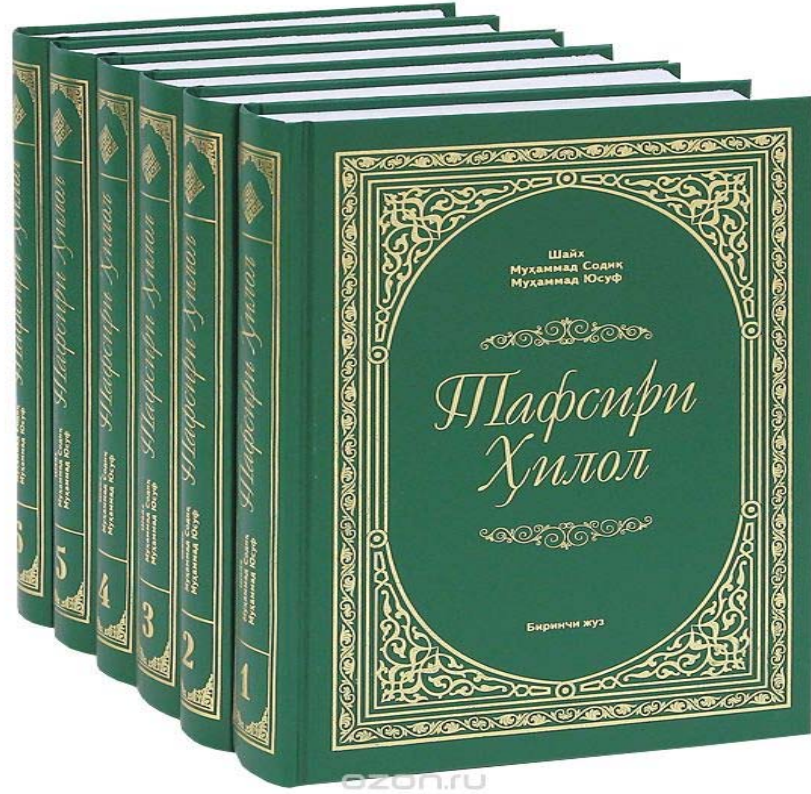
Kaynak: Muhammed Emin, *a.g.e.*, ss. 160-161.

Ek 4: Mekke-i Mükەرreme’de *Tefsîr-i Hilâl* eserini kaleme alırken ve *Tefsîr-i Hilâl*’in ilk elyazmaları.

Kaynak: Müellifin kızı Adinahan Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf tarafından e-mail yoluyla gönderilmiştir.

Ek 5: Muhammed Sâdık öğrencilerine icazet verirken ve Tefsîr-i Hilâl eserinin günümüzdeki son baskısı.

Kaynak: <https://www.ozon.ru/context/detail/id/19073628/> (28.07.2018)

KAYNAKLAR

- ABDURAHİMOĞLU, Yunus, Asife Ünal, “Şeyh Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf ve Kur’ân İlimleri”, *International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS)*, S. 2, August, 2016, ss. 404-411.
- ABDÜLMECİD, Hasanhan Yahya, “O’zbek Tilidagi Qur’on Tafsirlari va Tarjimalari Haqida (Özbek Dilindeki Kur’ân Tefsirleri ve Tercümeleri Hakkında)”, 29 Mayıs 2016, <http://quran.uz/tafsir/tafsirlar/tafsir-hilol/1891-ozbek-tilidagi-quron-tafsirlari-va-tarjimalari-haqida.html>, (Er.t. 17.07.2018).
- ABDÜLMECİD, Hüseyinhan Yahya, “Shayh Muhammad Sodiğ Muhammad Yusuf”, *Âmina Dergisi*, ed. Adinahan Muhammed Yûsuf, Hatıra Sayısı, Mart 2016, ss. 3-4.
-, “Shayh Muhammad Sodiğ Muhammad Yusuf (Şeyh Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf)”, 28 Nisan 2017, <http://islom.uz/view/shai-h-muxammad-sâdık-muxammad-yûsuf>, (Er.t. 31.10.2017).
-, “Büyüklik Sırrı”, *Taşkent, Bekacan: Ailevi Gazete*, S. 25, Mart 2018, ss. 8-28.
-, Müfessirin talebesi Hüseyinhan Yahya Abdülmecid ile Röportaj, İstanbul (Fatih), 29.04.2018.
- ADAM, Baki, *Dinler Tarihi: El Kitabı*, 2. B, Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- ADİNAHAN, Müfessirin kızı Adinahan Muhammed Yûsuf ile Röportaj, İstanbul (Üsküdar), 31.01.2018.
- ALAM, M. Meraj, “Hindistan’ın Öncü Şahsiyetleri”, (*Fikre Sanata Ruha*) TOHUM, S. 160 (2018), ss. 64-69.
- ALTUNTAŞ, Halil, Muzaffer Şahin, *Kur’an-ı Kerim Meâli*, 7. B, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.
- el-ÂLÛSÎ, Şihâbüddîn Mahmûd (ö. 1270/1854), *Rûhu’l-Me’ânî fî Tefsîri’l-Kur’ânî’l-Azîm ve’s-Seb’i’l-Mesânî*, C. I-XXX, Beyrut, 1985.
- BABADCANOV, B. M., A. K. Muminov, A. fon Kügelgen, *Disputi Musulmanskih Religioznih Avtoritetov v Sentralnoy Azii v XX Veke (Kasahstanskoye Vostokovedniye İssledovaniya)*, Almatı: Dayk-Press, 2007.
- BAŞOĞLU, Tuncay, “Muhkem”, *DİA*, C. XXXI, 2006, ss. 42-44.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakatü’l-Müfessirin*, sđl. Abdulaziz Hatip, 1. B, C. I-II, İstanbul: Semerkand Yayınları, 2014.
- BİRİŞİK, Abdülhamit, “Ebü’l-Hasan en-Nedvî”, *DİA*, C. XXXII, 2006, ss. 515-518
-, “Tefsir”, *DİA*, C. XL, 2011, ss. 281-290.
- el-BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl (ö. 256/870), *Sahîhü’l-Buhârî*, thk: Halil Me’mûn Şihâ, Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, 2010.
- BULUT, Halil İbrahim, “Mûcize”, *DİA*, C. XXX, 2005, ss. 350-352.

- CERRAHOĞLU, İsmail, *Tefsir Usûlü*, 9. B, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.
-, *Tefsir Tarihi*, 6. B, Ankara: Fecr Yayınları, 2014.
- ÇAĞRICI, Mustafa, “Ahlak”, *DİA*, C. II, 1989, ss. 1-9.
- ÇELİK Ali, “Kur’an ve Sünnet Bütünlüğü”, *Diyanet İlmi Dergi*, C. XXXIII, S. 2, 1997, ss. 27-38.
- ÇETİN, Abdurrahman, “Nesih”, *DİA*, C. XXXII, 2006, ss. 579-581.
-, *Kur’ân İlimleri ve Kur’ân-ı Kerim Tarihi*, 2. B, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012.
- ed-DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. el-Fazl (ö. 255/869), *Kitâbü’l-Müsnedü’l-Cami’*, thk. Haşim b. Abdullah el-Gamrî, Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 2013.
- DEMİRCİ, Muhsin, *Tefsire Giriş*, 2. B, İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
-, *Tefsir Tarihi*, 26. B, İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- DUALI, Şir Muhammed, “Rusya Müslümanları Örneğinde Din ve Vicdan Özgürlüğü Sorunu”, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür, ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, C. IX, S. 1, 2012, ss. 81-104.
- DUMAN, M. Zeki, “Tabiûn Döneminde Tefsir Faaliyeti (Meşhur Müfessirler, Kaynakları ve Bu Tefsirin Değeri)”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 4, 1987, ss. 209-238.
- EBÛ DÂVÛD, Süleymân b. el-Eş’as es-Sicistânî (ö. 275/889), *Süneni Ebî Davud*, Muhammed Nâsirüddin Elbânî, Riyad: Mektebetü’l-Maarif, h. 1424.
- ELMALILI, Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1361/1942), *Hak Dini Kur’an Dili: yeni mealli Türkçe tefsir*, C. I-IX, İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1935-1939.
- ERŞAHİN, Seyfettin, “Özbek Âlim Muhammed Sadık Muhammed Yusuf’un “İslâm’da İnsan Hakları” Adlı Eseri Üzerine”, *İslâmî Araştırmalar*, C. XIV, S. 2, 2001, ss. 337-343.
- GİYASOV, Müfessirin Talebesi Abdulhadiy Gıyasov ile Röportaj, İstanbul, 10.05.2018.
- HAMİD, Abdussettar, “Sahâbî Tefsiri Üzerine”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev. Ömer Dumlu, S. 7, 1992, ss. 359-374.
- HANBEL, Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî (ö. 241/855), *Müsnedü’l-İmam Ahmed b. Hanbel*, C. I-LIX, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1999.
- HARMAN, Ömer Faruk, “Firavun”, *DİA*, C. XIII, 1996, ss. 118-121.
- HATİBOĞLU, İbrahim, “İsrâiliyat”, *DİA*, C. XXIII, 2001, ss. 195-199.
- HAYÎT, Baymirza, “Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslâmın Bugünkü Durumu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Samsun, S. 2, 1987, ss. 20-31.
- İBN KESÎR, Ebü’l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer (ö. 774/1373), *Tefsirü’l-Kur’ani’l-Azim*, thk. Sami b. Muhammed es-Selame, C. II, Riyad: Dâru’t-Taybe, 1997.
- İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvînî (ö. 273/887), *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Nâsirüddin Elbânî, Riyad: Mektebetü’l-Maârif, t.y.

- İSMAİL, Müfessirin oğlu İsmail Muhammed Yûsuf ile Röportaj, İstanbul (Atatürk Havalimanı), 31.01.2018.
- KILAVUZ, Ahmed Saim, *Ana Hatlarıyla İslâm Akaidi ve Kelâm'a Giriş*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1993.
- KOÇ, Mehmet Akif, "Taberî Tefsir'ini Anlamak Üzerine – I", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. LI, S. 1, 2010, ss. 79-92.
- el-KURTUBÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (ö. 671/1273), *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, 2. B, C. I-XIX, Kâhire: Daru'l-Kütübi'l-Misriyye, 1935-1950.
- MUHAMMED YÛSUF, Muhammed Emin, *İslomga Bag'ishlangan Umr (İslam'a Adanmış Bir Ömür)*, Taşkent: Hilâl-Neşir, 2016.
- MUHAMMED YÛSUF, Muhammed Sâdık (ö. 1436/2015), *Usulul Fiqh (Usûlü'l-Fıkıh)*, Taşkent: Hilâl-Neşir, 2010.
-, *Fihiy Yo'nalishlar va Kitoblar (Fıkhî Yönelişler ve Kitaplar)*, Taşkent: Hilâl-Neşir, 2011.
-, *Tafsiri Hilol (Tefsîr-i Hilâl)*, C. I-VI, 2. B, Moskova: Dilya Yayınları, 2011.
-, *Kur'an İlimleri*, Taşkent: Hilâl-Neşir, 2013.
-, *Sunniy Aqiydalar (Sunnî Akîdeler)*, Taşkent: Hilâl-Neşir, 2013.
-, *Akidetu't-Tahaviye Şerhinin Telhisi*, Taşkent: Hilal-Neşir, 2014.
-, *Hadis ve Hayat*, C. I-XXXVIII, Taşkent: Hilâl-Neşir, 2014.
-, *Hidâyet İmamı (İmam Ebû Mansûr Mâtürîdî)*, Taşkent: Hilâl-Neşir, 2014.
-, *Kifoya (Kifâye)*, C. I-III, Taşkent: Hilâl-Neşir, 2014.
-, "Anbiyolar Qissasi-Muqaddima (Enbiyalar Kıssası-Mukaddime)", 16 Haziran 2015, <https://www.youtube.com/watch?v=co08RN9wtpw>, (Er.t. 27.06.2018).
-, *Aqoid İlmi va Unga Bog'liq Masalalar (Akaid İlmi ve Ona Bağlı Meseleler)*, Taşkent: Hilâl-Neşir, 2015.
-, *İslomga Bag'ishlangan Umr (İslam'a Adanmış Bir Ömür)*, Taşkent: Hilâl-Neşir, 2016.
-, *Ochiq Hat (Açık Mektup)*, Taşkent: Hilâl-Neşir, 2016.
-, *İslam Tarihi*, C. I-II, Taşkent: Hilâl-Neşir, 2017.
-, *Qur'oni Karim Özbekcha Manolari Tarcimasi (Kur'an-ı Kerîm Özbekçe Mânâları Tercümesi)*, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2017.
- MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyin el-Kuşeyrî en-Nisaburi Müslim b. Haccac (ö. 261/875). *Sahihü'l-Müslim*, thk. Halil Me'mûn Şihâ, 3. B, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2010.
- en-NESÂÎ, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb (ö. 303/915), *Sünenü'l-Kübra*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, C. I-VI, 1991.
- en-NESEFÎ, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd (ö. 710/1310), *Medârikü't-Tenzil ve Hakâikü't-Te'vîl*, C. I-IV, İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984.

- OLCOTT, Martha Brill, “A Face of Islam Muhammad Sodik Muhammad Yusuf”, *Carnegie Papers: for International Reace*, Washington, S. 82 (March 2007), ss. 1-29.
- SAYDALIYEV, Mümincan, “Gözal Fazilatlar Sohibi Shayh Muhammad Sodik Muhammad Yusuf Hazratlari”, 22 Nisan 2017, <http://islom.uz/view/shaih-muxammad-sodik-muxammad-Yusuf>, (Er.t. 31.10.2017).
- es-SÜYÛTÎ, Ebû'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr (ö. 911/1505), *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, C. I-II, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1987.
-, *ed-Dürrü'l-Mensur fî't-Tefsîr bi'l-Me'sur*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, C. I-XV, Kâhire, 2003.
- et-TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923), *Câmiü'l-Beyân an Te'vîli Ayi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, C. I-XXVI, Kâhire: Dâru Hicr, 2001.
- TAŞKENT, İslam Üniversitesi (İslamşunaslik İlmî-Tadkikat Merkezi), *Kur'ân ve Kur'ânşunaslik*, ed. Şeyh Abdulaziz Mansur, İbrahim Usmanov, Taşkent: Hilâl-Neşir, 2018.
- et-TİRMİZÎ, İmam el-Hâfız Muhammed b. İsâ b. Sevre (ö. 279/892), *Sünenü't-Tirmizi*, thk. Muhammed Nâsirüddin Elbânî, Riyad: Mektebetü'l-Meârif, t.y.
- TOPALOĞLU, Bekir, *Kelâm İlmi: Giriş*, İstanbul: Damla Yayınevi, 1981.
- TURSUN, Ahmed Muhammed, *Muhammad Sollallohu Alayhi Vasallamga Sodik Muhammad Sodik (Muhammed (s.a.v)'e Sâdik Muhammed Sâdik)*, 1 B, Taşkent: Hilâl-Neşir, 2018.
- ÜŞENMEZ, Emek, Saidbek BOLTABAYEV, Gülşah TUĞLACI, *Özbekçe-Türkçe Sözlük*, ed. Emek Üşenmez, İstanbul: Türk Dünyası Vakfı, 2016.
- YILDIRIM, Suat, *Peygamberimizin Kur'ân'ı Tefsiri*, 1. B, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1983.
- YAVUZ, Yûsuf Şevki, “Kelâm”, *DİA*, C. XXV, 2002, ss. 196-203.
-, “Müteşâbih”, *DİA*, C. XXXII, 2006, ss. 204-207.
-, “Vahiy”, *DİA*, C. XLII, 2012, ss. 440-443.
- YILMAZ, Mehmet Faik, “Münâsebâtü'l-Âyât ve's-Süver”, *DİA*, C. XXXI, 2006, ss. 569-571.
- ez-ZEHEBÎ, Muhammed es-Seyyid Hüseyin (ö. 1, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, C. I-II, Kahire: Mektebetu Vehbe, 1986.
- “Shayh Muhammad Sodik Muhammad Yusuf Uylariga Tashrif (Şeyh Muhammed Sâdik Muhammed Yûsuf'un Evine Teşrif)”, 13 Mayıs 2018, <https://www.youtube.com/watch?v=7r9mtve8Ty8&t=0s&list=LL6tfBN091ip86hl143F3NuA&index=2>, (Er.t. 22.07.2018).
- “Şeyh Muhammed Sâdik Muhammed Yûsuf Hazretleri (Ziyaret)”, 8 Kasım 2017, <https://www.islom.uz/view/shaih-muxammad-sodik-muxammad-yusuf-xazratlari-ziyorat>, (Er.t. 27.02.2018).

“Tefsîr-i Hilâl Kitabının Yeni Neşri Takdîmatı”, 31 Mayıs 2016,
<https://www.youtube.com/watch?v=Cqti8mwKS-c&t=2731s>, (Er.t.
17.07.2018).

<http://qalampir.uz/news/bugun-shayx-muxammad-sodiq-muxammad-yusuf-xonadonida-quvonchli-kun-18669> (Er.t. 28.07.2018).

<http://ziyouz.uz/matbuot/qayta-qurish-davri-matbuoti/shayh-muhammad-sodiq-muhammad-yusuf-qurultoy-minbarida-1990/> (Er.t. 28.07.2018).

<http://www.dijitalajanslar.com/internet-ve-sosyal-medya-kullanici-istatistikleri-2017/>
(01.01.2018).

ÖZGEÇMİŞ			
Adı-Soyadı	Abdulkhafız		Abduraimov
Doğum Yeri ve Yılı	KIRGIZİSTAN		16.01.1992
Bildiği Yabancı Diller	Özbekçe, Kırgızca, Kazakça		Türkçe, Rusça, Arapça
Eğitim Durumu	Başlama-Bitirme Yılı	Kurum Adı	
Lise	2004	2009	Uçkorgon Teknik Lisesi
Lisans	2009	2014	Oş Devlet Üniversitesi Araşan İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2015	2018	Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Fakültesi
Doktora			
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama-Ayrılma Yılı	Çalışılan Kurumun Adı	
1.			
2.			
3.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar			
Yayınlar:			
Diğer:			
İletişim (e-posta):	abdulhafizabduraimov@gmail.com		
		Tarih	14.08.2008
		İmza	<i>Abdulkhafız Abduraimov</i>
		Adı-Soyadı	Abdulkhafız Abduraimov

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Abdukhafız Abduraimov
Tez Adı	Özbek Müfessir Muhammed Sâdık Muhammed Yûsuf'un Tefsîr-i Hilâl Adlı Eserinde Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı	Tefsir
Tez Türü	Yüksek Lisans
Tez Danışmanı	Prof. Dr. Celil Kiraz
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) İzni	☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☒ Tezimin sadece içindekiler, özet, kaynakça ve içeriğinin % 10 bölümünün fotokopi çekilmesine izin veriyorum ☐ Tezimden fotokopi çekilmesine izin vermiyorum
Yayımlama İzni	☐ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin veriyorum ☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasının ertelenmesini istiyorum 1 yıl ☒ 2 yıl ☐ 3 yıl ☐ ☐ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin vermiyorum

Hazırlamış olduğum tezimin yukarıda belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih:
14.10.2018

